ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ
Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Ճ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

Հ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ · 1971

ԲԱԺԻՆ Բ

ՏՈՀՄԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ։ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ԲԱԺԻՆ Դ

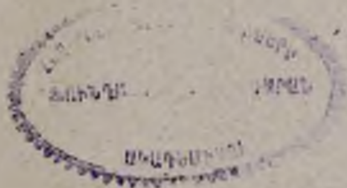
ՎԱՂ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՈՒՐԱՐՏՈՒ (ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ԲԱԺԻՆ Դ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

ԲԱԺԻՆ Է

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ, ԿՐՈՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Նախնադարյան նյութական արտադրության, սոցիալ-տնտեսական ու պատմական հարաբերությունների առաջադիմության առընթեր ծագում, զարգանում ու կատարելության է հասնում նաև տեղաբնակ ցեղերի հոգևոր կյանքը՝ գաղափարաբանությունը, կրոնն ու արվեստը՝ նախադասակարգային մշակույթի կարևորագույն այն բաղադրիչները, որոնց հիման վրա մ. թ. ա. I հազարամյակում, փոխադարձ կապի ու առնչության մեջ ձևավորվեցին նախ ուրարտական և ապա վաղ հայկական մշակույթի բարդ ու գեղեցիկ կառույցները։

Հին քարեդարյան մշակույթի նախասկզբնական զարգացման հարյուրհազարամյակների ընթացքում կենդանական աշխարհից հազիվ հեռացած մարդը չուներ հավատալիք, պաշտամունք, կրոն ու արվեստ։ Դրանց սաղմերը ձևավորվեցին միայն հին քարի դարի մուստյերյան փուլի վերջում, մեզանից մոտավորապես 50—35 հազար տարի առաջ, մայրական տոհմական համայնքի գոյության պայմաններում։

Մայրական համայնքի արյունակցական զորեղ կապերը, համատեղ բնակությունն ու միասնական կենսագործունեությունը, կին-մոր շաղկապող դերը և շատ այլ հանգամանքներ ծնում են տոհմի ընդհանուր ծագման ու միասնության գաղափարը, որը դառնում է նախնադարի գերիշխող ու ղեկավարող սկզբունքներից մեկը։ Մարդու առաջացման, կյանքի, մահվան, տոհմի ծագման ու ձևավորման իրական պատճառների ու հանգամանքների բարդությունը. հեռավոր նախնիների անհայտությունը, սերունդների հարատևումը և շատ այլ հանգամանքներ առաջ են բերում այն պարզունակ գաղափարը, թե տոհմը գոյություն է ունեցել ի սկզբանե անտի և սերել է իրենից առաջ գոյություն ունեցող որևէ կենդանուց։ Նախամարդու հասկացողությամբ կենդանին այնքան էլ չէր տարբերվում իրենից և այժմ էլ հետամնաց որսորդների շատ ցեղեր տոտեմ կենդանիներին «եղբայրներ ու քույրեր» են անվանում, «հյուրասիրում» են նրանց, ջանում են «սիրաշահել» ու քավել մեղքերը նրանց նկատմամբ։ Ահա այս ճանապարհով, սակավ առ սակավ, ձևավորվում է **տոտեմիզմը**՝ կրոնական մտածողության ամենավաղ ձևերից մեկը, որը կոչված էր այնքան մեծ դեր խաղալու նախնադարի հոգևոր կյանքում։ Տոտեմիզմի համաձայն յուրաքան-

չյուր տոհմ սերում է որոշակի տոտեմ-կենդանուց, բույսից կամ առարկայից։ Տոտեմ կենդանիները սրբացվում, պաշտվում էին, իսկ տոհմական համայնքները կոչվում էին պաշտվող կենդանու անունով։ Հայոց ազգագրության ու բանահյուսության մեջ տոտեմիզմի շատ վերապրուկներ են պահպանվել։ Նույնիսկ XX դարի սկզբներին Վանի, Մշո, Սղերդի և այլ վանքերում պահվում էին արու և էգ գոմեշներ, ցուլեր, կովեր, որոնք պաշտվում էին ամբողջ ժողովրդի կողմից[1]։ Բաղդատելով այս տվյալները անձնանունների ու տեղանունների հետ. Խ. Սամվելյանը գալիս է այն եզրակացության, որ նախնադարյան Հայաստանում, բացի կովի, ցուլի, գոմեշի տոհմերից, կարող էին գոյություն ունենալ նաև թռչունների ու միջատների անունների հետ կապված տոհմեր։

Մուստյերյան տոհմական համայնքի ձևավորման ընթացքում հետզհետե ձևավորվեց մեռյալների ու նախնիների պաշտամունքը: *Պատահական չէ, որ այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում առաջին դամբարանային հուշարձանները։ Միջին Ասիայի Թեշիկ-Թաշ այրում հայտնաբերված երեխայի մի գերեզմանում աճյունը զետեղված էր այծի եղջյուրներից կազմված շրջանակի մեջ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, որ ենթադրել է տալիս մեռյալների ոգիների կապը արևի և լուսատուների հետ[2]։*

Ավելի ուշ՝ ազիլյան շրջանում, նախնիների պաշտամունքը լիովին ձևավորվեց և ստացավ մոտավորապես այն բնույթը, որն այժմ դիտվում է հետամնաց ցեղերի ազգաբանության մեջ[3]։ Այս պաշտամունքի էությունն այն է, որ ազիլյան մարդիկ սրբազան քարայրներում պահում-պահպանում էին իրենց նախնիների ոգիները խորհրդանշող աստղային կամ մարդկային պատկերներով նախշազարդված կլոր գետաքարեր և նրանց հրաշագործ ունակություններ էին վերագրում։ Հայաստանում Ազիլյան շրջանի հոգևոր մշակույթի նման հուշարձաններ առայժմ հայտնի չեն, սակայն ազգագրության և բանահյուսության մեջ պահպանված նյութերը ցույց են տալիս, որ ձևով ու բովանդակությամբ նույնատիպ, գուցե և նույնքան հին պատկերացումներ գոյություն են ունեցել նաև մեզ մոտ։ Ինչպես ստորև կտեսնենք, մեր հեռավոր նախնիները ոգու (հոգու) առկայությամբ ու բացակայությամբ (հեռացմամբ) էին բացատրում կյանքը, մահը, հանդերձյալ աշխարհի գոյությունը[4]։

Տարերքի խուլ ուժերի դեմ անօգնական, տագնապող ու սարսափահար մարդը, կյանքի խրթին երևույթներն ու անհասկանալի իրավիճակները բացահայտելու համար ամբողջ կենդանի բնությունը լցրեց սեփական երևակայությամբ ստեղծված գերբնական ոգիներով։ Առաջ եկավ ոգեպաշտությունը *(անիմիզմը՝ լատիներեն անիմուս—ոգի բառից), նախնադարյան կրոնի ամենավաղ ու էական ձևերից մեկը։*

Հեռավոր անցյալում կրոնական մտածողության երկու այլ ձևեր էլ կային, որոնցից մեկը կոչվում է բնապաշտություն, *մյուսը՝* կախարդանք *կամ* նմայություն: *Բնության նկատմամբ սնոտի վախն ու սարսափը ստիպում էր նախա-*

---

1 *Տե՛ս* Խ. Սամուելյան, *Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. Ա, Երևան, 1931, էջ 169—176*։

2 *Տե՛ս А. П. Окладников,* Утро искусства, Л., 1967, *էջ 26*։

3 *Տե՛ս J. Maringer*, The Gods of prehistoric man, London, 1960, *էջ 127—131*։

4 *Տե՛ս M. Abeghian*, Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899, *էջ 25*։

մարդուն դիմելու նրա «ողորմածությանը», երկրպագելու արևին, հողին, ջրին, զոհեր մատուցանելու նրանց։ Այդ նույն ակունքներից էր ծնվում հմայությունը, որով իբր հնարավոր էր ազդել կենդանի բնության վրա։ Նախնադարյան մարդիկ հավատում էին, որ վիրավոր գազանի պատկերումը օգնում է որսի հաջողությանը։ Կենդանուն կանխապես կախարդելու համար՝ լերկ ժայռերի մակերեսներին ու քարայրներում, նրանք նկարում, փորագրում, քանդակում էին հետապնդվող, նետահարվող գազանների, այս պատկերների մոտ ծիսական պարեր ու հմայություններ էին կատարում։ Ինչպես ստորև կտեսնենք, նախնադարյան Հայաստանը շատ հարուստ էր արվեստի նշված տիպի հուշարձաններով։

Կրոնական մտածողության այս ձևերի հետ անքակտելիորեն կապված էր նաև նախնադարյան արվեստի զարգացումը։ Սակայն ի տարբերություն կրոնի, արվեստի ծագումը կախված էր նախնադարի աշխատանքային պրոցեսներից. մարդու ֆիզիկական ու մտավոր ունակությունների, դիտողականության, երևակայության, ճանաչողականության, մայր բնությունից գաղտնիքներ կորզելու հնարավորություններից։ Նախնադարում արվեստի համընդհանուր «ուսումնարանը» նախ և առաջ մայր բնությունն էր՝ իր առատ բուսականությամբ ու կենդանական աշխարհով, սպիտակաթույր սառցասարերով, երկնի աստղային բույլերով, երփներանգ ջրերով և այլն։ Մարդու «ուսուցիչը» այստեղ աշխատանքային պարզունակ պրոցեսն էր, իր միալար կրկնվող ռիթմիկ շարժումներով, հանապազօրյա փորձի կուտակմամբ։

Ահա այս երկու նախապայմաններն էին, որ աննահանջ հետևողականությամբ օժտում էին նախամարդուն գեղեցկի ու ձևի, չափի ու համաչափության, գույնի ու երանգի զգացմամբ։

Հին քարի դարի միջին շրջանում նախնադարյան որսորդները խորապես գիտեին արդեն ոչ միայն տարբեր քարատեսակների ֆիզիկական հատկությունները, այլև ծավալային չափումները։ Քարի անմշակ բեկորներից նրանք կարող էին ստանալ բազմապիսի ծավալի գործիքներ ու զենքեր՝ ինչպես մեր ժամանակներում միևնույն ժայռաբեկորից տարբեր քանդակներ պատրաստող արձանագործը[5]։

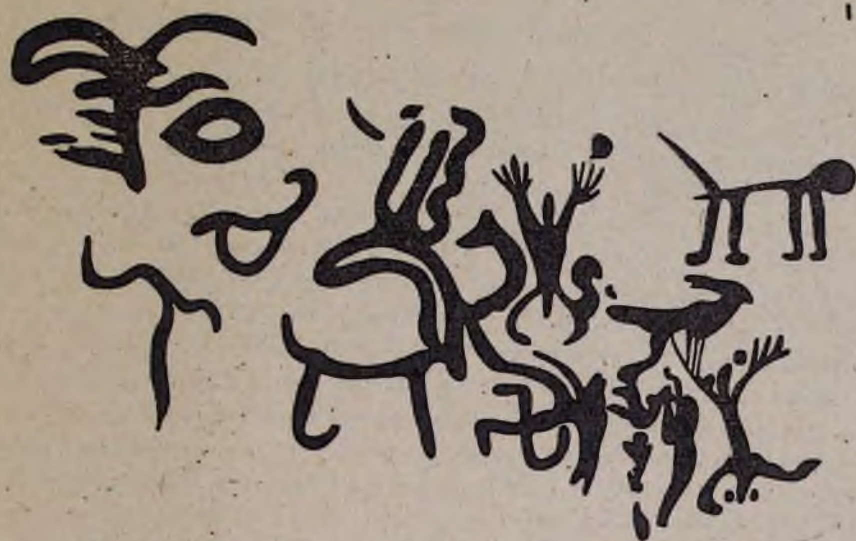
Քարի մշակման վարպետության հետ միասին, մուստյերյան ժամանակներում հանդես եկան դեղարվեստական գործունեության նաև այլ տեխնիկական նախադրյալներ, մշակվեցին ձևի, ռիթմի, սիմետրիայի հասկացություններ, որոնք բոլոր արվեստների տարրական, բայց կարևոր բաղադրիչներն են։ Մերձերևանյան աշել-մուստյերյան ժամանակների քարայրներում հայտնաբերվել են նրբին գործիքների ու զենքերի հիասքանչ նմուշներ, ինչպես նաև մշակված ոսկրե առարկաների բեկորներ, որոնք զարմացնում են պատրաստման գեղեցիկ արվեստով։ Այս քարայրներում հայտնաբերված գործիքների մի քանի տիպերը կարող էին ծառայել նախնադարյան փորագրիչներին եղջյուրը, ոսկորը, փայտը մշակելու և փորագրելու համար։

Հին քարի դարի վերջերին, մշակույթի օրինյակ-մադլենյան փուլերում, մեզանից մոտավորապես 35—15 հազար տարի առաջ, Արևմտյան Եվրոպայում և այլուր նախնադարյան արվեստը ծաղկում ապրեց։ Այն իր զարգացման բարձ-

---

[5] Տե՛ս А. П. Окладников, Утро искусства, էջ 31։

Էնեոլիթյան ժայռանկարներ Գեղամա լեռներից

բակետին հասավ մադլենյան փուլում (մ. թ. ա. 15—10 հազար տարի առաջ), երբ գեղարվեստական տեխնիկան երևաց իր բոլոր տեսակներով՝ կլոր ու հարթ քանդակներով, գեղանկարով, գծանկարով, բազմագույն որմնանկարով, որոնք բոլորն էլ բարձրացված էին գեղագիտական հավասարապես փայլուն մակարդակի[6]։

Նկատի առնելով Հայաստանի քարեդարյան այրերի առանձնահատկությունները, դժվար է հուսալ, որ նրանցում կգտնվեն գունազարդ գեղանկարի ուշագրավ նմուշներ։ Սակայն Հրազդանի կիրճի վերը նշված քարայրների պեղումները կարող են ընձեռել ոսկորի և քարի վրա կատարված գծանկարներ, կավե ու ոսկրե արձանիկներ։

Առանց հին քարեդարյան արվեստի որոշակի մակարդակի առկայության դժվար է պատկերացնել Հայաստանում ուշ նեոլիթյան և հետագա ժամանակների արվեստի բուռն առաջընթացը։

2. ՆԵՈԼԻԹ-ԷՆԵՈԼԻԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Ժայռապատկերներ: *Ինչպես տեսանք նախորդ գլուխներում, միջին քարի դարից հետո նախնադարյան հասարակությունը բնության պատրաստի մթերքների յուրացումից անցնում է աշխատանքի ավելի բարդ ձևերի ու թևակոխում արտադրող տնտեսության ոլորտները, սկսում է սակավ առ սակավ վերափոխել բնությունը իր նպատակների համար, ավելի բարդ հարաբերությունների մեջ է մտնում շրջապատող կյանքի տարբեր երևույթների հետ*[7]։ *Այս հանգամանքը մեծ փոփոխություններ է առաջացնում նաև արվեստի մեջ։ Հին քարեդարյան ժամանակների անմիջական պայծառ ընկալումները հետզհետե տեղի են տալիս, սակայն նոր դարաշրջանի մարդը սովորում է ավելի խորը՝ բազմազանության ու փոխադարձ կապերի մեջ ընկալել իրականությունը։ Այս շրջանի արվեստի համար բնորոշ է դառնում զանազան առարկաների նախշազարդումը, պատկերների պայմանականացումը, ոճավորումը, պատմողական բարդությունը, որը հանգեցնում է ամբողջ գործողություններ և երևույթներ ձևավորելու անհրաժեշտությանը*[8]։

Ուշ նեոլիթ-էնեոլիթյան փուլերի հայաստանյան խեցեղենի վրա, մ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներում, երևում է ոչ միայն կտավից, հյուսվածքից, խսիրից կավի վրա արտատպված նախշը, այլև բազմագույն սիմետրիկ զարդանախշը։ Հորիզոնական ու ուղղահայաց ուղիղ և ալիքավոր գծերի, կետերի, շեղանկյունիների և երկրաչափական այլ պատկերների միջոցով խորհրդանշում էին բնության տարբեր երևույթներն ու ժամանակի կրոնական պատկերացումները։ Նախշազարդ խեցեղենի հետ միասին հանդես են գալիս նոր տիպի կանացի և կենդանական պայմանական արձանիկներ՝ կավից ու քարից։

Կենդանական պատկերների հետ մեկտեղ նշանակալից դեր են կատարում մարդկային կերպավորումները որսի և զինական ընդհարումների տեսա-

---

[6] *Տե՛ս Graziosi*, Die Kunst der Altsteinzeit, Stuttgart, 1956, *էջ 21—22։ А. П. Окладников*, Утро искусства, *էջ 30, 50—51։*

[7] *Տե՛ս* «Всеобщая история искусства», т. I, М., 1956, *էջ 28։*

[8] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31—32։*

րաններում։ Մարդկանց, մարդկային խմբերի գործունեությունն այժմ դառնում է արվեստի կենտրոնական թեման։ Այս նոր խնդիրները առաջ են բերում գեղարվեստական լուծման նոր ձևեր՝ առանձին կերպարների (պատկերների) սյուժետային ենթակայություն, զարգացած կոմպոզիցիա, տարածությունն արտահայտելու պարզունակ փորձեր[9]։

Հայկական լեռնաշխարհը շատ հարուստ է նշված տիպի հուշարձաններով։ Դրանք բազմազան, բազմաբովանդակ և միանգամայն ինքնատիպ ժայռապատկերների կուտակումներ են, որ տարածված են Արագածի փեշերից մինչև Հայկական Տավրոսի լանջերը, մինչև Ասորիք-Պաղեստինի և Իրաքի սահմանները։ Ժայռապատկերների առանձնապես մեծ խմբեր կան Արագածի փեշերին, ինչպես նաև Սևանա լճի ավազանը եզերող Գեղամա, Վարդենիսի, Վայոց ձորի և Սյունյաց լեռնագագաթների մոտ[10]։ Սրանց մեջ աչքի են ընկնում Գեղամա լեռների պատկերախմբերը, որոնք տեղադրված են բնական գոգավորությունների քարակառկառների վրա և հանդիսանում են նախնադարյան որսորդ-անասնապահների նվիրական սրբատեղիներ, հին արվեստի և պաշտամունքի «տաճարներ»։

Որսորդական տեսարանների արվեստը, որսորդական հավատալիքները: Պատկերների մեջ աչքի են զարնում նախ և առաջ կենդանիների ամենատարբեր տեսակների մեծ քանակն ու բազմազանությունը։ Դրանք են զուբրը, վայրի ցուլը (կամ կովը), կովկասյան ազնիվ եղջերուն, հսկա եղջերուն, իշայծյամը, կխտարն ու ջեյրանը, ձին (շատ ուշ), վայրի էշը, առյուծը, գեղարդը, վարազը, լուսանը, ընձառյուծը, մի շարք մանր կենդանիներ, շների տարատեսակները, սողունների զանազան տիպերը, բադը, սագը, արագիլը, կարապը, կաքավը և այլն։ Այս կենդանիների մի մասը այժմ իսպառ անհետացել է Հայաստանից և նրանց պեղածո մնացորդները հանդիպում են տասնյակ հազարամյակներ առաջ նրանց աղետային անկման հետևանքով գոյացած կենդանական գերեզմանոցներում[11]։

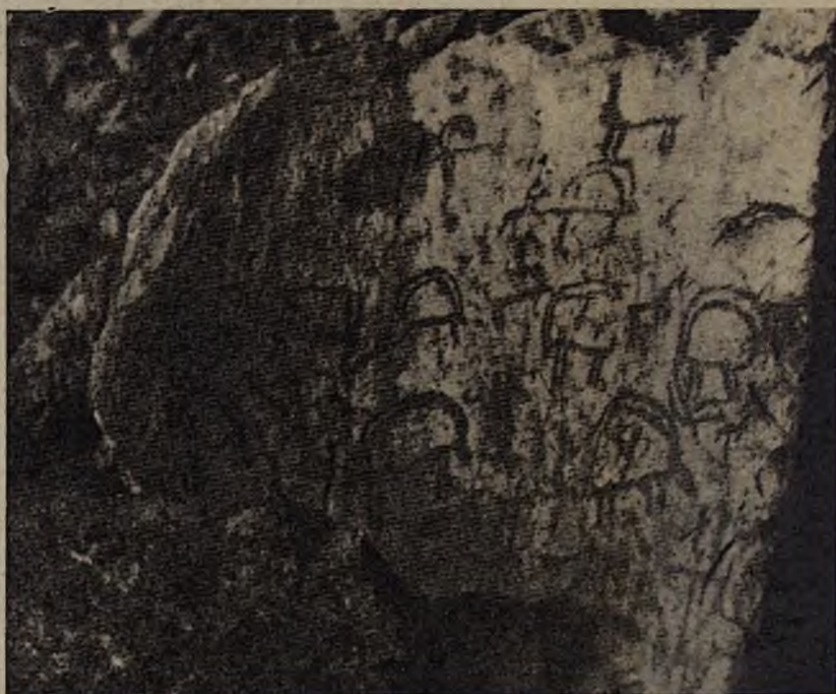
---

9 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32։

10 Թվարկված հուշարձանները մասամբ հրատարակված են Լ. Ա. Բարսեղյանի («Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն արվեստի», ՊԲՀ, 1965, № 3, էջ 147—160), Գ. Կարախանյանի, Պ. Սաֆյանի («Սյունիքի ժայռապատկերները», «Սովետական արվեստ», № 1, Երևան, 1967, էջ 31—38 և «Հայաստանի հնագույն պատմության նորահայտ հուշարձաններ» ՊԲՀ, 1969, № 1, էջ 275—283) և Հ. Մարտիրոսյանի («Ժայռապատկերների դասակարգման մի քանի տվյալներ»), ԼՀԳ, 1970, № 9, էջ 54—70 և «Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ». ՊԲՀ, 1969, № 3, էջ 191—208) կողմից։ Գեղամա լեռների ժայռապատկերների առաջին խումբը հայտնաբերել է երկրաբան Ա. Պ. Դեմյոխինը, Պայտասար (Նալ-Թափա) գագաթի ստորոտին։ 1964—65 թվականներին այդ պատկերները պատճենահանվել են ճարտարապետ Ս. Բ. Պետրոսյանի կողմից, Ս. Հ. Սարդարյանի հանձնարարությամբ, և հրատարակվել վերջինիս գրքում («Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում», Երևան, 1967, էջ 113—122)։ Այնուհետև ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հանձնարարությամբ Ա. Բ. Պետրոսյանը հայտնաբերել է ժայռապատկերների տասնյակ նոր կուտակումներ, որոնք տեղում հանգամանորեն ուսումնասիրվել և 30 նոր խմբերով համալրվել կոմպլեքսային արշավախմբի կողմից։

11 Զորրորդական ֆաունային վերաբերող տվյալները մեզ սիրահոժար հաղորդեց հնէակենդանաբան Ս. Կ. Մեժլումյանը։ Տե՛ս նաև նույն հեղինակի «О распространении зубра в бассейне оз. Севан», «Ученые записки Ереванского Госуниверситета», 1968, № 2.

Այծերի ճոտ և կռվող այծեր Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից: Վաղ և միջին բրոնզի ժամանակաշրջան

Հիշյալ կենդանիների մի զգալի մասը ներկայացված է որսորդական տեսարանների մեջ, որպիսինները շատ բնորոշ են նաև Եվրոպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի նեոլիթ-բրոնզեդարյան նույնատիպ հուշարձանների համար։ Որսորդների պատկերներն այստեղ ներկայացված են ինչպես մերկանդամ, շարժուն ու բնորոշ ձևերով, այնպես էլ զգեստավորված, տարբեր տիպի գլխանոցներով, հազվադեպ՝ նույնիսկ բարձրաքիթ կոշիկներով, կենդանակերպ ու թռչնակերպ դիմակներով։ Նրանք զինված են փոքր, մեծ կամ ձևավոր (հազվադեպ) աղեղներով, մահակներով, նիզակներով, փոկերով։ Որոշ պատկերներում ցանցեր ու փոսավոր պարզունակ թակարդներ են արված։ Առանձնապես մեծ թիվ են կազմում զուբրերին, վայրի ցուլերին, եղջերուներին կամ նրանց փոքրիկ հոտերին հետապնդող միայնակ, կամ զույգ որսորդների ու շների նկարները։ Հաճախ միայնակ որսորդը վայրի ցուլի կամ կենդանիների մեծ հոտերի դեմ հանդես է գալիս միայն պարանով, կամ նետ ու աղեղով զինված։ Սակայն հանդիպում են նաև շքեղ ու դինամիկ մեծ կոմպոզիցիաներ՝ տասնյակ կենդանիներով, որսորդների ու շների բազմությամբ՝ կենդանիների հնարամիտ շրջափակման ու որսորդական կանխամտածված գործողությունների հաջորդաբար կապակցված տեսարանների մեջ, ուր ներկայացված են խուճապահար, գլխապատառ փախչող, վախից քարացած, վիրավոր ու սպանված, կամ ընդհակառակը, կատաղի, հարձակման պատրաստ կենդանիներ։

Նման պատկերներում շատ հաճախ բոլոր կենդանի արարածները ներկայացված են տպավորիչ դինամիկայի, շտապ գործողության բնորոշ շարժումների մեջ, գեղագիտական հաճույք պատճառելով դիտողին։ Որսորդի կողմից հետապնդվող եղջերուների՝ փարթամ ու շքեղ պոզերի տակ շարժվող հոտերը հաճախ թավ անտառի տպավորություն են թողնում, իսկ ճյուղատարած ընդհանրապատկերի մեջ հազիվ են նշմարվում որսորդն ու շունը։

Բոլոր այս պատկերներն այնքան տիպական, բնորոշ ու կոնկրետ են որսորդ-անասնապահական կենցաղի համար, որ կարող էին ռեալ իրողություններ վերարտադրող «կտավներ» թվալ։ Սակայն նրանցում ամենուրեք հանդիպող արևի, լուսնի, երկնային այլ մարմինների երկրաչափական սիմվոլներն ու նշանագրերը, մարդակերպ աստվածների, ֆանտաստիկ կենդանիների, տղամարդկանց ու կանանց պատկերները վերջնականապես բացահայտում են որսորդական տեսարանների անիրական, կրոնական ու հմայական բնույթը։ Սրանց գլխավոր էությունն այն է, որ նմանողության հմայանքի միջոցով նախնադարյան որսորդը ձգտում է հասնել իրականին, օգնության է կանչում հեռավոր ու մոտավոր նախնիներին, որոնք ապրում էին երկնակամարում, հիշվում առասպելների մեջ իբրև քաջ որսկաններ ու հմուտ անասնապահներ։ Օգնության էին կանչվում նաև հովանավորող ոգիներն ու աստվածները՝ բնության զորավոր ուժերը։ Այդ պատկերացումների հետ են կապված որսորդական արարողություններն ու ծիսական պարերը, որոնք մեծ քանակությամբ և բացառիկ ուժով են ներկայացված Գեղամա ժայռապատկերներում և իրենց որոշակի զուգահեռներն ունեն Ասիայի, Աֆրիկայի ժայռագրերում, նախնադարի կյանքով ապրող այժմյան որսորդական ցեղերի ազգագրության մեջ։ Լանների ժամանակակից ցեղերը որսորդական գաղտնի ծեսերի, արարողությունների ու զոհաբերությունների համար այսօր էլ շարունակում են նման պատկերներ փո-

րագրել որսի գնալուց առաջ։ Նրանք նվերներ ու զոհեր են մատուցում նույնիսկ «նախապատմական» ժայռապատկերներին ու իրենց զենքերի վրա փորագրում այն կենդանիների պատկերները, որոնց ուզում են սպանել[12]*։*

Գեղամա լեռների ժայռապատկերներ, վաղ և միջին բրոնզի ժամանակաշրջան

Հայաստանի բարձրադիր շրջաններում ամենուրեք հանդիպող նման տասարաններն իրենց կրոնա-պաշտամունքային հմայական բնույթով ընդգծում են որսորդության զգալի դերը նախնադարյան տնտեսության զարգացման երկար ու ձիգ հազարամյակների ընթացքում։ Պատահական չէ, որ Գեղամա լեռներում պատկերված վայրի կենդանիների՝ եղջերուի, կխտարի, զուբրի, ընձառյուծի, այծի, աղվեսի, կաքավի, բադի, սագի, կարապի պեղածո ոսկրային մնացորդները հանդիպում են Արարատյան դաշտի մ. թ. ա. V—I հազարամյակների բնակատեղիների պեղումների ժամանակ[13]*։*

Որսորդական տեսարանների ամենաբնորոշ ու առանձնահատուկ կողմն այն է, որ նախնադարյան որսորդը հաճախ ձգտում է չսպանել կենդանուն, առանձնացնել, խնայել ձագուկներին, նրանց որսալ մահակի օգնությամբ, պարանով, անզեն ձեռքով, թակարդով և այլն։ Նման պատկերների մեջ դրսևորվում է մարդու վտանգավոր ու դժվարին պայքարը կենդանիների ընտելացման, բուծման, անասնապահություն ստեղծելու դարավոր ուղիներում, երբ նախնադարյան որսորդ-անասնապահը դիմում է ոչ միայն իր հմտությանը, գիտելիքներին, հնարամտությանը և պարզունակ տեխնիկային, այլև նախնիներին, ոգիներին, աստվածներին, կախարդանքի միջոցներին և այլն։ Գեղամա ժայռապատկերների մի զգալի խումբ պատկերում է փոկակապի վրա պահվող, առջևի ու ետևի ոտքերը իրար կապած կենդանիների կամ նրանց հոտերն առաջնորդող կապկպած ներինների, անասուններին հսկող մեծահասակ տղամարդկանց, մանչուկների ու պահապան շների կամ կենդանիներին՝ փոկերի օգնությամբ, մռութից, մորուքից, պոչից, պոզից քարշ տվող մարդկանց։

Պտղաբերության պաշտամունք: *Կրոնա-պաշտամունքային, հմայական բնույթի նույնօրինակ մի քանի կոմպոզիցիաներում պատկերված են նաև հզոր երկնային ցուլեր՝ բերանից ժայթքող ջրի շիթերով։ Նման ցլագլուխ հարթա-*

[12] *Տե՛ս J. Maringer*, The Gods of prehistoric man, *էջ 137—138։*

[13] *Տե՛ս С. К. Межлумян*, Млекопитающие эпохи бронзы на территории Армении *(թեկնածուական դիսերտացիայի ավտոռեֆերատ)*, Ереван, *1963։*

քանդակներ կան նշանավոր վիշապ քարարձանների վրա, որոնք կարող են մեկնաբանվել իբրև տարերքի ու պտղաբերության գաղափարը մարմնավորող հուշարձաններ։

Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի ժայռապատկերներ Գեղամա լեռներից

Պտղաբերության գաղափարն ու պաշտամունքը ուղղակիորեն արտահայտող շատ պատկերներ էլ կան, որոնց մեջ ներկայացված են ձագերին սնող մայր կենդանիներ, ծնողներից ու ձագերից կազմված խմբեր, անասունների արգասավորման ու բեղմնավորման հմայական գործողություններ՝ տղամարդկանց ու կանանց, արևային, կայծակնային աստվածությունների, աստղանշանների, պատկերագրերի միջավայրում։

Այսպիսով, վերը հիշատակված ժայռապատկերները, որոնց կրոնա-պաշտամունքային բնույթը անուրանալի է, նոր լույս են սփռում Հայկական լեռնաշխարհի նեոլիթ-էնեոլիթյան ժամանակաշրջանի տեղաբնակների արվեստի ու մշակույթի մինչև օրս անհայտ կողմերի վրա։

Տիեզերական պատկերացումներ[14]։ *Տնտեսական ամենագործնական կարիքներից ելնելով, նախնադարյան հովիվն ու երկրագործը դառնում էին աստղային երկնքի, գետերի մակընթացության ու տեղատվության, կլիմայական փոփոխությունների առաջին դիտողներն ու պարզունակ «ուսումնասիրողները», որոնք այդ երևույթները մեկնում էին յուրովի՝ պայծառ երևակայության*

---

14 *Տիեզերական պատկերացումների և այլ հատվածների շարադրանքի համար օգտագործված է Հ. Ռ. Իսրայելյանի աշխատությունը՝ «Ուշ բրոնզի դարի պաշտամունքն ու կրոնը Հայաստանում» (ձեռագիր)։*

թևով, գեղեցիկ լեգենդների ու առասպելների մեջ։ Այդ պատճառով էլ նրանց կողմից ստեղծված ժայռապատկերներից շատերը ուղղակիորեն կապված են աստղային երկնքի, արևի, լուսնի և լուսատուների, տարերքի այլ աստվածների ու նախնիների պաշտամունքից բխող առասպելների և լեգենդների հետ, որոնց մի զգալի մասը հասել է հայ ժողովրդական բանահյուսության ներկա փուլին։ Գեղամա նախնադարյան սրբատեղիներում շատ են հանդիպում երկրաչափական ձևի փորագրություններ, որոնք պատկերում են արևը, լուսինը, կայծակը, աստղերը, ինչպես նաև աստղային համակարգերի գաղափարը կրող նմանօրինակ նշանների ամբողջական կոմպլեքսներ։

Արևը պատկերող նշանները հաճախ ճառագայթավոր անիվի ձև ունեն։ Արև-անիվի նկարագիրն էլ հեշտությամբ կապվում է սայլի, կառքի, մարտակառքի ու քաշող անասունների պատկերացման հետ։ Այդ պատճառով էլ հնարավոր է, որ Գեղամա ժայռագրերում և այլուր հանդիպող զանազանակերպ սայլերի պատկերները կապված լինեն արևի պաշտամունքի հետ, քանի որ նրանց քաշող ցուլերն ու շրջապատի այլ կենդանիներն էլ ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ երկնային լուսատուների խորհրդանիշներ։

Գեղամա ժայռապատկերներում երկնակամարի ու լուսատուների պաշտամունքը հաճախ կապվում է նաև թռչունների հետ։ Աստղային համակարգ ներկայացնող ժայռապատկերներից մեկի կենտրոնում արևը պատկերված է ճաճանչանիվի ձևով, վրան մի խոշոր թռչուն, կտուցը դեպի «հրավառ» գունդը։

Պատկերների մի այլ խումբ արտահայտում է ամպրոպ-կայծակի կամ տարերքի երևույթը։ Դրանք առանձին կանգած այծեր են, իրանի վրա, եղջյուրների միջև կամ գլխավերևում փորագրված խաչերով, ճանկախաչերով և որ գլխավորն է՝ շուրջանակի դասավորված ռնդիկներով կամ երկարուկ ճառագայթներով, որոնք մեջքից արձակվող սլեծերի (կայծերի) տպավորություն են թողնում։ «Պեծավոր» այծերի այս պատկերները կարծես դիտմամբ արված են հայ ժողովրդական «ինքը էծ, մեջքը պեծ» հանելուկը պատկերազարդելու համար։ Հանելուկը կայծակի երևույթի լակոնիկ մեկնաբանումն է[15]։

Մեր նախնիները կենդանիների կերպարներով պատկերում էին ոչ միայն արևը, լուսինն ու կայծակը, այլև ողջ աստղազարդ երկինքը կամ տիեզերքը։

Գեղամա բազմաթիվ պատկերախմբեր ունեն իրենց աստեղային զուգորդները, որոնք հավաստում են միակերպ կամ զանազանակերպ կենդանիների լուսատու լինելու հանգամանքը։ Այդպես էին պատկերում երկնակամարը նաև հին հայերը։ «Ճերմակ քոլոզով քուրդը,— ասում է հանելուկը,— մի սուրու (հոտ) ոչխար կուշտը, զոր-գիշեր աշխրքին կաշե»[16]։ Այստեղ ոչխարները պատկերվում են իբրև լուսատուներ, իսկ քուրդը (հովիվը)՝ իբրև լուսին։

Ինչպես վերը բերված հանելուկի մեջ, այնպես էլ նախնադարյան ժայռապատկերներում կենդանիների հոտերի հետ միասին հանդես են գալիս մարդակերպ, խոշոր ընդգծված պատկերներ, լայն տարածած թևերով մատների ճառագայթավոր բացվածքով, երբեմն ամբողջությամբ ճառագայթ-կայծակների հրացոլքի մեջ վերցված, որ մատնում են նրանց արևի, լուսնի կամ կայ-

---

15 Տե՛ս Ս. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 20։

16 Նույն տեղում, էջ 10։

ծակի աստվածներ լինելու հանգամանքը։ Երկնային նշված աստվածություն-ները ժայռապատկերներում հաճախ հանդես են գալիս միասին, ինչպես հայ-կական հանելուկների մեջ արևն ու լուսինը պատկերացվում են իբրև «քիր ու ախպեր» օրապտույտ հերթափոխության մեջ։ Աստվածային այս կերպարնե-րից շատերը ներկայացված են շեշտված առանձնահատկություններով, նույնիսկ երկիրը բեղմնավորելու հմայական գործողության մեջ։ Մի շարք այլ դեպքերում ա-րևի, լուսնի, կայծակի մարմնավորող աստվածությունները հանդես են գալիս իբրև կենդանիներին հովանավորող, երկրագործությունը արգասավորող ուժեր, որոնց զուգանմանները եվրոպական ժայռապատկերներում պատկերվում են մանգաղը ձեռքին։ Կրոնա-պաշտամունքային առումով խորապես իմաստա-վորված այս պատկերների նշանակությունն այնքան մեծ էր, որ նրանք հա-րատևում են մինչև ուշ բրոնզի դարի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի ար-վեստը և զարդարում Դվինի մ. թ. ա. IX—VIII դարերի սրբազան խեցեղենի պատերը, այնուհետև տարածվում ուրարտական գլիպտիկայի և անտիկ շրր-ջանի արվեստի մեջ։

Երևակայական էակներ և նախնիների պաշտամունք: *Հայաստանի ժայ-ռապատկերներում մեծ թվով են ներկայացված տիեզերական պատկերացում-ների հետ կապված գերբնական երկգլխանի օձեր, հիդրաներ, վիշապներ, վի-շապաքաղեր և այլ երևակայական արարածներ, որոնք հանդես են գալիս նաև առասպելների, հանելուկների, հեքիաթների մեջ որպես վիշապներ, «իմաստուն օձեր», վիշապասպան հերոսներ ու աստվածներ։ Շատ ժայռապատկերներ ի-րենց զուգահեռներն են գտնում կոբանյան կացինների, ինչպես և Ամիրանի քաջագործությունները պատկերող դրվագների, Արտավազդի ու Վահագնի ա-ռասպելների մեջ։ Վարդենիսի հսկայածավալ ժայռապատկերներից մեկն, օ-րինակ, նվիրված է արևի և ամպրոպամարտիկ աստվածների պայքարին։ Այս-տեղ ներկայացված երկրաչափական պատկերների երեք խմբերը կազմված են մեծ ու գեղեցիկ արևային նշաններից, խաչերից, կիսալուսիններն ու աստղերը ներկայացնող բազմաթիվ կիսագնդաձև փոսիկներից։ Սրանցից ցած տեղա-դրված է մի սքանչելի կոմպոզիցիա, որը կարծես երկրաչափական սիմվոլների առասպելական բացահայտումը լինի։ Այստեղ հանդես է գալիս արևի աստվա-ծը՝ անիվի, ձիու և կիսալուսնի հետ։ Նրա դիմաց կանգնած են կայծակի աստ-վածությունները՝ հսկայամարմին օձ-կայծակների խառնիխուռն պատկերնե-րով, որոնք այլաբանորեն ներկայացնում են աստվածների պայքարը։ «Վարդե-նիսյան աստվածների» որոշ ատրիբուտներն ու ֆունկցիաները պահպանվել են հայկական Վահագն ու Միհր աստվածների, Սասնա հերոսների կերպարների մեջ, որոնցից ոմանք աhեղաձայն կայծակ-որոտի հատկանիշներ ունեն (Սա-նասար, Բաղդասար), շատերը՝ արևի ու ծովի հետ առնչվող ջրածին-հրեղեն ձի ու թուր կեծակի, ոմանք վիշապասպան են (Վահագն), ոմանք պատկերվում են օձագալար կայծակները բռնած և ճառագայթավոր գլխանոցով (Միհր)։*

Սրանցից շատերը արև-կայծակի աստվածներ են, կիսաաստվածային ու կիսամարդկային կերպարներ, միևնույն ժամանակ կազմավորվող հայ ժողո-վրդի մեջ մտած առանձին ցեղերի և տոհմերի «լուսատու» նախնիներ, ինչ-պես հետագա ժամանակների առասպելական Հայկ նահապետն էր ներկայաց-

վում իբրև նախնի, իբրև քաջ որսկան, «քաջագանգուր խայտակն և հաստաբազուկ»[17], կենդանիների միջավայրում, որսորդական տեսարանի մեջ և իբրև պայծառ ու գեղեցիկ աստղ՝ իր համաստեղությամբ[18]։

Պալեոլիթից եկող, որսորդական հարուստ ավանդույթներ ունեցող Հայաստանյան ցեղերը պետք է որ լեգենդներ ու հիշողություններ պահպանեին իրենց նախնի որսորդների քաջագործությունների ու արարքների մասին, որոնք հեռանալով իրենց յուրահատուկ աշխարհը, դառնում էին կենդանի սերունդներին հովանավորող, օգնող հզոր, ազդեցիկ ոգիներ[19] և միանգամայն հնարավոր է, որ Գեղամա լեռների և այլ վայրերի ժայռանկարների մարդակերպ պատկերներից շատերը ներկայացնում են սրբացված, աստվածացված նախնիներին՝ աստղային նշանների ուղեկցությամբ, քանի որ աշխարհի շատ ժողովուրդների և մանավանդ տեղաբնակ հայերի պատկերացմամբ նախնիների ուրույն աշխարհը երկինքն էր, ուր նրանք համաստեղություններ էին դառնում և իրենց աստղային գոյության միջոցով հրաշագործ ազդեցություն ունենում ապրող ցեղերի ու նրա յուրաքանչյուր անդամի ճակատագրի վրա[20]։

Գեղամա ժայռապատկերներից մեկը բաղկացած է երկու այծանկարից և կանացի սխեմատիկ երկու ֆիգուրներից, որոնք բավականաչափ մոտիկ նմանություն ունեն Առաջավոր Ասիայի[21], արևելյան Միջերկրականի ու էգեյան[22] աշխարհի, Կրետեի, Կիկլադների, Կնոսոսի, Իրանական սարահարթի, Միջագետքի[23], Եգիպտոսի[24], Հայաստանի[25] և Անդրկովկասի բրոնզեդարյան[26] կանացի կուռքերի հետ։ Սեմանտիկ նշանակությամբ բոլորովին համազոր մի պատկեր էլ կա Արագածի լանջերին[27], որը նույնպես կազմված է այծանկարներից ու մարդկային պայմանական չորս պատկերներից, որոնք, սակայն, ի տարբերություն նախորդների, իրենց վրա կրում են կանացի պտղաբերման օրգանների նշաններ, ինչպես Չաթալ-Հույուքի նեոլիթյան որմնանկարների կանացի կուռքերը[28] և ավելի ուշ շրջանի համանման պաշտամունքային առարկաներից շատ-շատերը։

Վերջապես, Վարդենիսի չափազանց հետաքրքիր ժայռապատկերներից մեկը պարունակում է նույն կարգի մի սյուժե, որն իրենից ներկայացնում է խա-

---

17 *Տե՛ս* **Խորենացի**, *Ա, ժ։* **Մ. Աբեղյան**, *Երկեր, հատ. Գ. Երևան, 1968, էջ 79։*

18 *Տե՛ս* **Բ. Ն. Առաքելյան**, *Հայկ-Օրիոն, «Տեղեկագիր», ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալ, Երևան, 1941, № 8, էջ 29—36։*

19 *Տե՛ս* J. *Maringer*, The Gods of prehistoric man, *էջ 129։*

20 *Տե՛ս նույն տեղում։*

21 *Տե՛ս* J. *Garstang*, Prehistoric Mersin, Oxford, 1953, *նկ. 45—46։*

22 *Տե՛ս Г. Чайлд,* У истоков европейской цивилизации, *էջ 42, նկ. 8։*

23 *Տե՛ս M. E. Mallowan,* Early Mesopotamia and Iran, London, 1965, *էջ 125, նկ. 123, 137ա, 139—140։*

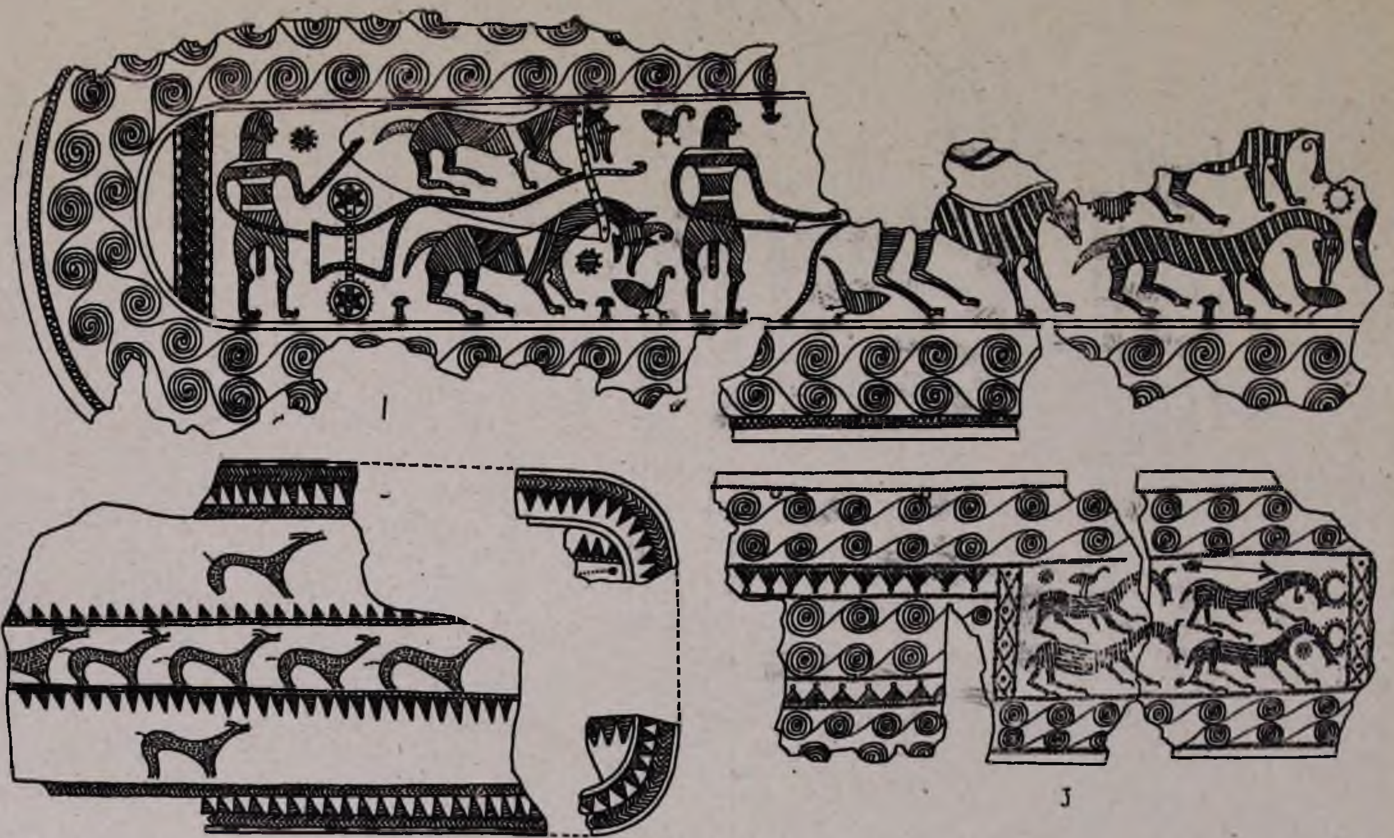
24 *Տե՛ս Г. Чайлд,* Древнейший Восток, *նկ. 36։*

25 *Տե՛ս А. А. Мартиросян,* Идолы из раскопок Кармир-блура, ИФЖ, 1958, № 2, *էջ 118։*

26 *Տե՛ս А. М. Джавахишвили, Л. И. Глонти,* Урбниси, I, Тбилиси, 1962, *նկ. 280—282։*

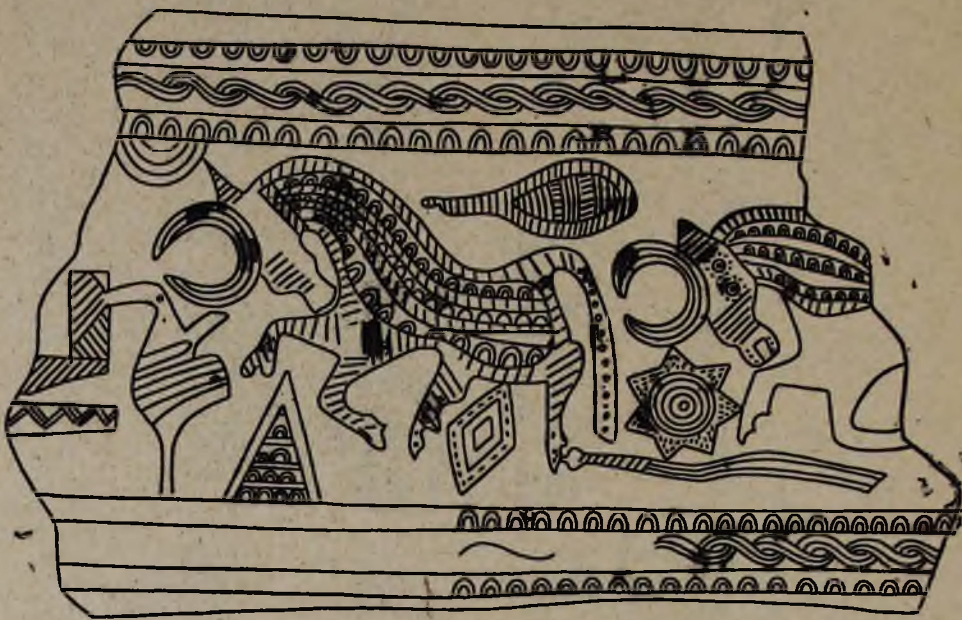
27 *Տե՛ս* **Լ. Ա. Բարսեղյան**, *Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն արվեստի, նկ. 12։*

28 *Տե՛ս J, Mellaart*, Earliest Civilisations of the Near East, London, 1963, *նկ. 83։*

Ուշբրոնզեդարյան բրոնզե գոտիներ. 1—Լճաշենից, 2—Սանահնից, 3—Հաղպատից

չաձև միջուկով արևի մեծ սկավառակ՝ վրան կանգնած չորս թևատարած մարդկային ֆիգուրներով, աջից գծագրված կանացի պայմանական զույգ պատկերով և երկու նշանագրերով։

Բրոնզե գոտու բեկոր: Լեռնային Ղարաբաղից

Արևելքի վաղ մշակույթներին հատուկ «արևաբնակ» մարդկանց ու կանանց զույգ կուռքերի[29] մոտիվը առանձնապես սերտ առնչություններ ունի մի կողմից շատ երկրների նախնադարյան ժայռապատկերների և մյուս կողմից՝ դամբարանային ծիսական նյութերի հետ։

«Արևաբնակ» մարդկանց կամ ոգիների բազմաթիվ ֆիգուրներ կան նաև Եվրոպայի բրոնզեդարյան ժայռագրերում[30] և առանձնապես պատմական Հայաստանի Շակաշեն գավառի (այժմ Կիրովաբադի դաշտավայր) ուշբրոնզեդարյան դամբարանային դրվագազարդ խեցեղենի վրա։ Հայաստանի նախնադարյան մի շարք դամբարանների կենդանապատկերները, երկնային սիմվոլները, մարդկային բազկատարած ֆիգուրները (Նախիջևան, Շամիրամ և այլն) կամ գերեզմաններում տեղադրվող փոքրիկ կանացի կուռքերը անառարկելիորեն վկայում են, որ մեռյալների ու նախնիների պաշտամունքը սերտորեն կապված է երկնային պատկերացումների հետ, երկինքն ու անդրշիրիմը ընկալվում էին մեկ ամբողջության մեջ, իբրև տիեզերքի երկու հավասար տարրեր։ Այդ

[29] Տե՛ս E. Herzfeld, Die vorgeschichtlichen Töpfereien von Samarra, „Die Ausgrabungen von Samarra", V, „Forschungen zur islamischen Kunst", II, Berlin, 1930, էջ 11—12, նկ. 12։

[30] Տե՛ս F. Gudnitz, Bronzealderens Monumentalkunst. Kobenhawn, 1962, նկ. 18։

առումով չափազանց մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հայ ժողովրդական հավատալիքներն ու պաշտամունքները, որոնք վերաբերում են մեռյալներին ու նախնիներին, հոգու և մարմնի փոխհարաբերությանը։ Մանուկ Աբեղյանի ուսումնասիրության համաձայն, հայերի մեջ մարդկային հոգիները նույնանում են համաստեղություններին, մտածվում աստղերի հետ կապակցված։ Աստղերի հետ է կապվում ոչ միայն հոգին, այլև մարմինը, մարմնական զորությունը, «երբ մի հերոս նեղության մեջ է,— գրում է Աբեղյանը,— նրա աստղը խավարում է, երբ նա կռվում է մեկի հետ, ապա նրա աստղն էլ երկնքում է կռվում հակառակորդի աստղի հետ (հմմտ. «Սասնա ծռեր»)»[31]։ Հայերի մեջ պաշտվող նախնիներն ու իրենց աստղերը մտածվում են իբրև օգնական, պահապան ոգիներ, իբրև սրբություններ, այդ պատճառով էլ նրանցով երդվում են, ինչպես հոր գերեզմանով («էն մեծ ու պստիկ աստղերը վկա», «էն հորս գերեզմանը վկա»), օգնության աղերսով դիմում են աստղերին («Ձեր պեր աստղունք օգնական պահապան կայնեք… մեզ ազատեք ըմեն փորձանաց. չար մարդուց, չար սհաթից»)[32]։

Նախնադարյան ժայռապատկերների կոմպոզիցիաների մեկնաբանման առումով չափազանց հետաքրքիր են նաև նույն Աբեղյանի կողմից դիտված հայկական այն ըմբռնումները, թե անբիծները տեղավորված են երկնքում աստղերի վրա, որ հոգին լույս է կամ փայլ, թե ապրող կենդանի մարդու մեջ հոգին ունի լուսապայծառ գնդի ձև, թե նախնիների հոգիները ներկայանում են մարդկային, սեփական ուրվականի ձևով և այլն։ Ժամանակակից հետամնաց ցեղերի մեջ նման հասկացություններն ի հայտ են գալիս ավելի անխառն ու չընդմիջարկված ձևով, սակայն էապես չեն տարբերվում վերը բերվածներից։ Սրանց համոզմամբ, նախնիները համաստեղություններ են դարձել, ապրում են աստղերի ու արևի վրա և իրենց աստղային գոյության միջոցով մասնակցում, աջակցում են ցեղերի ու նրանց առանձին անդամների կենսագործունեությանը, հրաշագործ ազդեցություն ունենում[33]։

Վերը բերված Գեղամա սարերի, Վարդենիսի, Արագածի նյութերը, հայ բանահյուսության և ընդհանուր ազգագրության տվյալները, կարծես, հաստատում են այն իրողությունը, որ նախնադարյան սրբավայրերի աչքի ընկնող տեղերում փորագրված մարդկային ֆիգուրների ու աստղազարդ երկնակամարի պատկերներն արվում են նախնիների ու մեռյալների ոգիներին երկրպագելու համար։ Այս երևույթը դիտվում է աշխարհի տարբեր մասերում հայտնաբերված ժայռապատկերների մեջ և համընդհանուր է նախնադարյան հավատալիքների ու կրոնի համար։

Ծայռագրեր: Հայաստանի ժայռապատկերների մասին խոսելիս չի կարելի մոռանալ կարևորագույն մի հանգամանք, որ բազմիցս նշվեց վերևում։ Այդ բազմազան նշանագիր-գաղափարագրերի առկայությունն է ժայռապատկերների տարբեր խմբերում։

---

[31] *M. Abeghian*, Der armenische Volksglaube, էջ 25։

[32] Նույն տեղում, տե՛ս նաև Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 31—32։

[33] *J. Maringer*, The Gods of prehistoric man, էջ 127—131։

Այս նշանագրերը լայն տարածում ունեն Հայաստանի, Վրաստանի նախնադարյան հուշարձանների մեջ՝ ժայռաբեկորների[34], խեցեղեն ամանների[35], Դմանիսի դամբարանային հսկա սրահների պատերի[36] և բազմազան այլ իրերի ու առարկաների վրա։ Այսպիսիները տարածված են նաև Ասիայի ու Եվրոպայի բազմաթիվ հին ժայռանկարներում և ժամանակակից ավստրալիական արվեստի հուշարձաններում։ Սրանց լայն օգտագործումը ժայռապատկերներում, դամբարանների պատերին և պաշտամունքային խեցեղենի վրա ենթադրել է տալիս պիկտոգրաֆիկ գրության գոյությունը նախնադարյան Հայաստանում (երևի մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներից սկսած), որը կարող էր ծառայել կրոնա-հմայական նպատակների և հիմք դառնալ, այսպես կոչված, մեհենական գրերի համար։

Ժայռապատկերների թվագրման հարցը: Գեղամա ժայռապատկերների հսկայական քանակությունը, նրանց կրկնակի, եռակի տեղադրումը իրար վրա, ոճական ու տեխնիկական առանձնահատկությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ունեն ժամանակագրական շատ լայն ընդգրկում և սկսվելով նեոլիթյան և վաղ էնեոլիթյան ժամանակներից, հարատևել են մինչև երկաթի դարը։

Գեղամա լեռների ժայռապատկերների ամենավաղ խումբը թվագրվում է նեոլիթյան քարե գործիքներով, որոնք հայտնաբերվել են տեղում 1969 թվականին։

Զորրորդական ֆաունայի ներկայացուցիչների, նրանց ժամանակակից ընտելացված տեսակների՝ ժայռապատկերներում ներկայացված խառը կազմը, շների բազմաքանակությունն ու բազմատեսակությունը ևս հաստատում են ժայռապատկերների նեոլիթ-էնեոլիթյան թվագրումը (մ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներ)։

Մոտավորապես այս նույն ժամանակաշրջանին են վերաբերում Գեղամա որսապատկերների վաղ խմբի առաջավորասիական, միջինասիական ու կովկասյան զուգահեռները։ Դրանցից առանձնապես լավ են թվագրվում Չաթալ-հույուք (Իկոնիայի դաշտ) բնակավայրի III, IVբ, VIIա և VIII շերտերում բացված մ. թ. ա. VI հազարամյակի սրբատեղիները, որոնք իրենց մի խումբ որմնանկարներով հար և նման են Գեղամա սարերի ժայռապատկերներին[37], ժամանակակից Թուրքիայի հարավ-արևելյան շրջաններում[38], Հայկական[39] և

---

34 *Տե՛ս* Ս. Բարխուդարյան, *Խորհրդային Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները*, Երևան, 1935, էջ 43—44։

35 *Տե՛ս Т. Н. Чубинишвили*, Древнейшая культура в двуречье Куры и Аракса, Тбилиси, 1965, աղ. VIII, X, XVIII (վրացերեն)։

36 *Տե՛ս О. М. Джапаридзе*, Археологические раскопки в Триалети в 1959—1963 гг. СА, 1964, № 12, էջ 119։

37 *Տե՛ս J. Mellaart*, Earliest Civilisations of the Near East, էջ 83—103, ինչպես նաև *В. М. Массон*, Неолит южной Турции, „Археология старого и нового света", М., 1966, էջ 161—171։

38 *Տե՛ս* TTKB, 1957, XXI, 84: *W. Freh*, Felszeichnungen in Südostanatolien, էջ 621—623։

39 *Տե՛ս H. Bossert*, Altsyrien, Tübingen, 1951, նկ. 686։

Հյուսիսային Միջագետքում[40] (Ադիաման, Դեմիր-կապե), պատմական Ասորիք-Պաղեստինի արևելա-միջերկրածովյան սահմաններում և ծովեզրյա Անատոլիայում[41] կան նեոլիթ-բրոնզեգարյան շատ ժայռապատկերներ, որոնք ադրբեջանական Քոբուստանի ու միջին ասիական պատկերների հետ միասին կազմում են մեր հուշարձանների ժամանակագրական և տիպաբանական ամենամոտավոր զուգահեռները։

Մ. թ. ա. III հազարամյակի Հայկական լեռնաշխարհում և նրանից դուրս տարածված սև փայլեցված շքեղ խեցեղենի պաշտամունքային դրվագազարդ մոտիվների և Գեղամա լեռների ժայռապատկերների համադրությունը հնարավորություն է տալիս նրանց մի զգալի խումբ հաստատորեն վերագրելու վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին, երբ անասնապահությունը Հայաստանում հասել էր զարգացման բարձր մակարդակի։ Թե՛ խեցեղենի և թե՛ ժայռագիր պատկերներում հավասարապես հանդես են գալիս բացարձակորեն նույնական խորհրդանշաններ, նշանագրեր, երկրաչափական ձևեր, որոնք կարծես համընդհանուր բնույթ են ստանում այդ շրջանի ողջ նախնադարի համար։

Գեղամա լեռների ժայռապատկերների որոշ մասն էլ, առանձնապես ջրային թռչունների պատկերներից մի քանիսը և բերանից ցայտող ջրի շիթերով ներկայացված ժայռագիր ցուլերը, կարող են վերագրվել մ. թ. ա. II հազարամյակին՝ այդ շրջանի գունազարդ խեցեղենի և վիշապ-քարարձանների հետ ունեցած իրենց աղերսներով։

Վերը բերված բոլոր նյութերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Գեղամա վաղ շրջանի ժայռապատկերների վաղ խումբը կարող է թվագրվել մ. թ. ա. VI—III հազարամյակներով՝ մ. թ. ա. III հազարամյակի բրոնզեդարյան պատկերների բացարձակ գերակշռության պայմանով։

Նեոլիթ-էնեոլիթյան ընթացաշրջանում մեկընդմիշտ ծայր առած անասնապահական-երկրագործական մշակույթը վերելքի ուղիով էր ընթանում Հայաստանյան ողջ բրոնզի դարի ընթացքում, Գեղամա և այլ ալպյան արոտավայրերը շարունակում էին կատարել իրենց տնտեսական ֆունկցիան և մեր նախնիները չէին հեռանում իրենց բարձրադիր սրբավայրերից։ Այդ պատճառով էլ ծիսա-պաշտամունքային ժայռապատկերների թիվը գնալով ավելանում էր միջին, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակներում։

Մ. թ. ա. III—II հազարամյակների արվեստի ու պաշտամունքի այլ հուշարձաններ: Նույն պաշտամունքային կարիքներին էին ծառայում մ. թ. ա. III հազարամյակի կիրառական արվեստի բազմաթիվ այլ հուշարձաններ։ Հետաքրքիր է, օրինակ, որ պտղաբերման պաշտամունքին նվիրված արարողությունները ու ծեսերը չէին սահմանափակվում անասնապահների լեռնային սրբատեղիներով և շարունակվում էին ձմռան ու գարնանամուտի ծանր ամիսներին նաև բնակավայրերում գտնվող սրբատեղի-դահլիճներում կամ սովորական կացարանների սրբազան անկյուններում, ուր գտնում ենք պտղաբերության կենդանական ու կանացի բազում արձանիկներ։ Արձանիկներ պատ-

---

40 Տե՛ս նույն տեղում, նկ. 687—698, էջ 44 և հաջ.։

41 Տե՛ս *J. Mellaart*, Earliest Civilisations of the Near East, նկ. 47։

բատելու սովորությունը շարունակվում էր նաև ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի դարերում և անտիկ շրջանում։ Քրիստոնյա հայ գյուղացիներն էլ նոր տարվա օրերին ընտանի կենդանիներ հիշեցնող բլիթներ թխելով և կենդանիներին տալով, հավատում էին տնտեսական ընդհանուր բարօրության հնարավորությանը[42]։

Վաղ բրոնզի դարի կիրառական արվեստի մի խումբ այլ հուշարձաններ, շարունակելով ժայռապատկերների ավանդույթը, որոշակիորեն կապվում են տիեզերական պատկերացումների հետ։ Սրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում սայլերի ու սայլակների մոդելները, որոնց լծված եզների կամ ցուլերի ճակատներին աստղանշաններ կան[43]։ Ինչպես ստորև կտեսնենք, մարդակերպ արևային աստվածությունների ու մարտակառքերի կամ սայլերի պատկերները սովորական երևույթներ էին նաև ուշբրոնզեդարյան[44] և ուրարտական արվեստի ու պաշտամունքի առարկաների համար։ Ուրարտական կնքադրոշմներից մեկի վրա պատկերված է մի հրաշալի սայլ, վերևում շողացող պայծառ արևով, որին հետևում են բազկատարած քուրմը (կամ ինքը՝ Արևի աստվածը) և արևին նվիրված ֆանտաստիկ, թևավոր անգղայծը՝ կրծքին դաջած արևի նշանով[45]։ Մի այլ կնքադրոշմի վրա սայլի փոխարեն ներկայացված է նավակ, նորից մարդակերպ, կենդանական ու աստղային ֆիգուրների միջավայրում[46]։ Հայկական ժողովրդական մտածողության մեջ նույնպես արևն ու լուսինը մըշտապես հանդես են գալիս միասին՝ կառքով կամ նավակով։ Արև-լուսին գաղափարը տալու համար հայկական հանելուկն ասում է. «Մի ծով կա, էրեսին քիր ու ախպեր ման են գալի գյամով»։ Այստեղ «քիրն ու ախպերը» մեկնաբանվում են իբրև արևի ու լուսնի աստվածություններ, գյամին՝ իբրև նավակ, իսկ ծովը՝ ծիրանի երկնակամար[47]։

Մեր հեռավոր նախնիների տիեզերական պատկերացումների հետ սերտորեն կապված են նաև վաղ բրոնզի դարի բնակատեղիներում ու դամբարանադաշտերում հայտնաբերված հարյուրավոր անոթներն՝ իրենց բուսական, երկրաչափական, կենդանական զարդանախշերի բարդ ու գեղեցիկ կոմպոզիցիաներով։ Այսպես, Շրեշ-բլուրի, Էջմիածնի, Քյուլ-Թափայի և Շենգավթի գավաթների վրա[48] հանդես են գալիս ծաղիկների ու տերևների հասկերի ոճավորված ու համաչափ կոմպոզիցիաներ, որոնք համադրված են երկնակամարը, արևը, լեռները, մայր հողը խորհրդանշող զարդանախշերով։

Բացի բուսական ու տիեզերական մոտիվներից, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի կիրառական արվեստի սիրված տարրեր են նաև երկրաչափական զարդերը՝ բազմատեսակ պարույրները, ոլորանախշերը, եռանկյունիները,

---

42 Տե՛ս Ա. Ա. Օդաբաշյան, *Քրիստոնեական ամանորի հետ կապված որոշ ծիսական վերապրուկներ*, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, Երևան, 1965, № 3, էջ 91—97։

43 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 35։

44 Տե՛ս Հ. Ռ. Իսրայելյան, *Արևի պաշտամունքի հետքերը բրոնզեդարյան Հայաստանում*, ԼՀԳ, Երևան, 1967, № 4, էջ 79—80։

45 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, նկ. 90։

46 Տե՛ս նույն տեղում, նկ. 92։

47 Տե՛ս Ս. Հարությունյան, *Հայ ժողովրդական հանելուկներ*, էջ 7։

48 Տե՛ս Է. Վ. Խանզադյան, *Շրեշ-բլուրի և Քյուլ-Թափայի խեցեղենն ու նրա արվեստը*, ՊԲՀ, 1964, № 3, էջ 221—225, աղ. 1, նկ. 1—5։

Խմբային բրոնզե քանդակ Լճաշենից: Մ. թ. ա. 14—13-րդ դդ.

շեղանկյունիները, համակենտրոն շրջանագծերը և այլն, որոնց կրոնա-պաշտամունքային իմաստը առայժմ շատ դժվար է բացահայտել։

Թռչունների պատկերները մեծ մասամբ ոճավորված են։ Նրանք արագիլատիպ են, երկարոտն, ունեն եռանկյունաձև իրան և երկար կտուց։ Մի քանի այլ ամանների վրա ռեալիստորեն պատկերված են ձի[49] և այլ չորքոտանիներ։ Հավանական է, որ արվեստագործ բրուտները ամանեղենի վրա պատկերված թռչունների ու կենդանիների մեջ տեսել են իրենց տոհմերը խորհրդանշող տոտեմներին[50]։

Վաղբրոնզեդարյան արվեստի լավագույն նմուշների շարքը կարելի է դասել նաև կավե օջախներն ու նրանց տարատեսակ հենակները, որոնք մեծ մասամբ նախնիների պաշտամունքին նվիրված յուրահատուկ զոհասեղաններ էին՝ կողեզրին ծեփած մարդակերպ արձանիկներով։

Մ. թ. ա. III հազարամյակի հոգևոր մշակույթի համար առանձնակի նշանակություն ունեին նաև կանացի արձանիկները, որոնք խորհրդանշում էին կյանքի հարատևման, պտղաբերության, արգասավորման մայր աստվածության գաղափարը։

Հայկական լեռնաշխարհի որոշ բնակատեղիներից հայտնի են նաև տղամարդու արձանիկներ, որոնք բացի երկրագործական պաշտամունքի առարկաներ լինելուց, հավաստում են հայրիշխանական նահապետական հարաբերությունների հաղթանակը տեղաբնակների սոցիալական կյանքում։

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն երկրագործների գաղափարաբանական պատկերացումների հիմքում ընկած էր բնության ուժերի, կենդանիների ու մայրաստվածության պաշտամունքը, որի ընդհանուր էությունը կյանքի ու սերունդների հարատևման, պտղաբերության ու բարօրության գաղափարն էր։

Արվեստի ու պաշտամունքի ուշագրավ հուշարձաններով հարուստ է նաև մ. թ. ա. II հազարամյակի միջինբրոնզեդարյան մշակույթը։ Զարգացման նախորդ փուլից ժառանգած կրոնա-պաշտամունքային զարդանախշն այս շրջանում հասնում է բարձր վարպետության առանձնապես գունազարդ խեցեղենի և սպասքի թանկարժեք առարկաների վրա։ Ինչպես վերը տեսանք, Թռեղքի, Տաշիր-Ձորագետի, Արարատյան դաշտի և այլ շրջանների գունազարդ անոթները, ոսկե ու արծաթե իրերը զարդարվում էին ոչ միայն երկրաչափական մոտիվներով, այլև բավականաչափ բարդ կոմպոզիցիաներով, որոնք կազմվում էին աստվածների, մարդկանց բազմազան կենդանիների, թռչունների սողուններ պատկերների կոսմիկական ու երկրաչափական նշանների զուգակցության միջոցով։ Նման կոմպոզիցիաներում առանձնապես զգացվում է խեթական արվեստի ազդեցությունը։ Իրենց մեծ քանակով աչքի են ընկնում որոշակի ձևի ու չափի կարմրափայլ անոթները, որոնց վերին մասում՝ ալիքավոր գծերի, սկավառակների, թռչունների, եռանկյունիների միջոցով պատկերվում են երկրային ծովը, երկինքն ու երկիրը՝ տիեզերքի երեք գլխավոր տարրերը։

---

49 Տե՛ս Ս. Հ. Սարդարյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ. 74։

50 Տե՛ս В. И. Равдоникас, История первобытного общества, т. I, Л., 1939, էջ 220—221։

Նախնադարի հոգևոր մշակույթի ավանդույթների պահպանման ու զարգացման տեսակետից չափազանց ուշագրավ են Սևանի ավազանում[51], Գառնիում, Նախիջևանի Քյուլ-Թափա II-ում[52] հայտնաբերված մի քանի գունազարդ ամաններ, որոնց հարուստ կենդանապատկերները զուգակցված են երկնային նշանների հետ և կրկնելով ժայռապատկերների մոտիվներն ու ձևերը, կապվում են երկնակամարի ու լուսատուների պաշտամունքի հետ։

3. ՈՒՇԲՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆ ՈՒ ԱՐՎԵՍՏԸ

Արևի և մյուս աստվածների պաշտամունքը։ Նախնադարյան տիեզերական պատկերացումները, պաշտամունքն ու հավատալիքն ընդհանրապես զարգացման բարձրակետին են հասնում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարում։ Կիրառական արվեստի մեջ համապատասխանաբար փոխվում, զարգանում են կրոնապաշտամունքային իրերն ու առարկաները։ Հոգևոր կյանքում և արվեստում սինթեզվում, բյուրեղանում են բրոնզի դարի ընդերքում առաջացող ուրարտական և հայկական մշակույթի էական տարրերն ու առանձնահատկությունները։ Կիրառական արվեստի հուշարձաններում, մանավանդ բրոնզե գոտիների գծապատկեր սյուժեներում տիեզերքը՝ երկիրը, երկինքն ու ջուրը, թեև դարձյալ պատկերվում են երևակայական կենդանիների, թռչունների ու լուսատուների միջոցով[53], սակայն նրանք այժմ ներկայացվում են երկնային երեք հորիզոնների ձևով։ Երկիրը, ծովն ու երկրային օվկիանոսը դիտվում են իբրև միևնույն երևույթի տարբեր դրսևորումներ։ Մեր բրոնզեդարյան նախնիները համոզված էին, որ ծովի անդնդախոր հատակին, ձկների ու ջրային այլ էակների հետ միասին, ծնվում, ապրում, զորեղանում էին առասպելական դյուցազուններ, հավերժահարս դիցուհիներ, երկրային կենդանիներից չտարբերվող ցուլեր, գոմեշներ, իմաստուն ձիեր, որոնցից ջատերը օգնում էին մարդկանց՝ կյանքի ու բնության արհավիրքները հաղթահարելու, անելանելի վիճակներից դուրս պրծնելու համար։ Մեր ժողովրդի հիասքանչ հեքիաթների, առասպելների, «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի մեջ միաձուլվել են նախահայերի ու հին հայերի տիեզերական ու բնապաշտական պատկերացումները։ Հ. Ա. Օրբելու խոսքերով ասած՝ «էպոսի առաջին ճյուղի հերոսը՝ Սանասարը… մարմնավորում է տիեզերական էակի մի շարք գծեր, էակ, որ մարդկային արտաքին ունի, բայց իր մեջ բնության ուժեր է բովանդակում, կապված է բնության կենարար ու բարերար տարրերքի՝ ջրի հետ։ Ջրից ծնված այս հսկան ջրից է ստանում իր ամենակործան սուրը… իր հասակը, անսահման ուժն ու զորությունը։ Ջրից է ստանում իր հրաշալի Քուռկիկ Ջալալին, որն իր հերոսներին իջեցնում է կենարար ծովի անդունդը (երբ նրանք հյուծվում են) բարձրացնում է դեպի արևի զորավոր գունդը, իր հսկայակերպ տիրոջ հետ միասին ոչնչացնում է

---

51 Ա. Ա. Քալանթարյան, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հազվագյուտ հայտնագործություն Սևանի ավազանից, ԼՀԳ, 1969, № 4, էջ 75—77։

52 Նկատի են առնված է. Խանզադյանի և Քյուլ-Թափա II-ի առայժմ չհրատարակված նյութերը։

53 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 93—94։

Եղջերուի բրոնզե արձանիկ Տոլորսից: Ուշ բրոնզի դար

թշնամիներին՝ (բոցեղեն շնչով, ամրակուռ սմբակներով) և նրա հետ միասին հնազանդ ու հավատարիմ, ներփակվում է ժայռերի մեջ՝ ավարտելով վաղնջական տիեզերական պտույտը՝ ծովից երկիր ու երկինք»[54]։

Թեև տիեզերքի հիմնական տարրերը՝ երկիրը, երկինքը, ջուրը, արևն ու լուսատուները մտածվում ու պատկերացվում էին միասնության մեջ, սակայն ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանում վերջնականապես ձևավորվել էին սրանց առանձին տարրերի պաշտամունքները։ Ինչպես հնում, այնպես էլ այժմ ամենագլխավորը արևի պաշտամունքն էր։ Հնագիտական նյութերում առատորեն են ներկայացված արևը պատկերող բրոնզե բազմապիսի սկավառակներ կամ թռչնակերպ կախիկներ։ Մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերին և առաջինի սկզբներին պատկանող հիասքանչ բրոնզե գոտիների վրա արևը պատկերվում է անիվի, սայլի, մարտակառքի ձևով։ Սրանց վրա կամ կողքին գծանկարվում են արևի ու ամպրոպ-կայծակի սպառազեն մարդակերպ աստվածություններ[55]։

Հին արևելյան կրոնա-պաշտամունքային գրավոր աղբյուրների և հայկական բանահյուսության համաձայն արև-աստվածն իր երկնային օրապտույտը կատարում էր ոչ միայն մարտակառքով, սայլով, մակույկով, այլև հրեղեն ձիերի կամ երկնային ցուլերի օգնությամբ։ Հայաստանի բրոնզե գոտիների և կիրառական արվեստի այլ հուշարձանների վրա արևը պատկերվում էր զանազան կենդանիների ու թռչունների՝ առյուծի, ցուլի, ձիու, արագիլի, սարյակի միջոցով։ Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ եթե ձին ու ցուլը արևի մշտական ուղեկիցներն էին, ապա թռչուններն ավելի բնորոշ էին գարնանային արևին, իսկ առյուծները՝ ամառայինը։ Հետաքրքիր է, որ տիեզերական ուժերը մարմնավորող Սասնա դյուցազունների կերպարները ևս կապված են կենդանիների ու թռչունների անվան հետ։ Արևի Միհր աստծո կրկնակ Մհեր դյուցազնը էպոսում կոչվում է առյուծաձև Մհեր, նրա մշտական ուղեկիցն է ագռավը։ Սասնա բոլոր հերոսները հանդես են գալիս հրեղեն ձիով։

Արևի հետ սերտ կապ ուներ նաև լուսատուների պաշտամունքը։ Կիրառական արվեստի հուշարձանների վրա արևի աստղաձև նշանի շուրջը պատկերվում են լուսատուներ կամ որևէ համաստեղություն խորհրդանշող համապատկերներ՝ փոքրիկ աստղիկների ձևով (Կիրովականի գոտի)։ Բրոնզե գոտիներից մի քանիսի վրա երկնային լուսատուները ներկայացվում են թռչունների, վայրի այծերի, ոչխարների և այլ կենդանիների գծանկարներով։ Սրանց պոչերը երբեմն զարդարված են խաչաձև, աստղաձև, ծաղկաձև նշաններով, որոնք մատնանշում են այդ կենդանիների երկնային էակներ լինելու հանգամանքը։ Ուշբրոնզեդարյան կիրառական արվեստի այս նմուշները ուղղակիորեն կապվում են հայ ժողովրդական այն հանելուկների հետ, որոնց մեջ աստղազարդ երկինքը պատկերվում է ծաղկազարդ պոչեր ունեցող կենդանիների, ոչխարների հոտի, հավերի ու ճտերի այլաբանական պատկերներով։

Բրոնզեդարյան հոգևոր մշակույթի ավանդույթները պահպանվում և հետագա զարգացումն են ապրում Հայաստանում Վանի թագավորության շրջանում։

---

54 *«Սասունցի Դավիթ», Երևան, 1961, էջ VII—IX, XXXVI։*

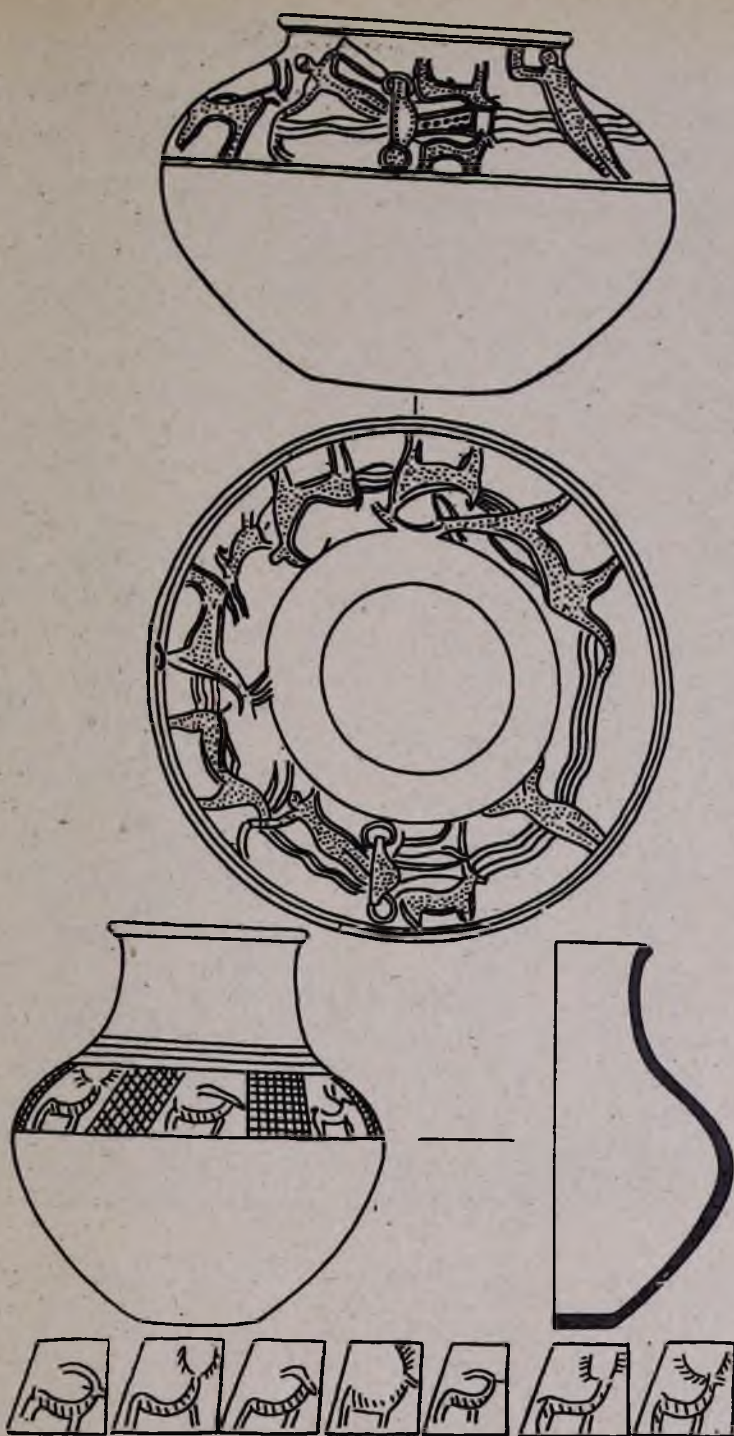
55 *Տե՛ս А. Р. Исраелян,* Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, автореферат канд. диссертации, Ереван, 1968.

Ուրարտական պանթեոնի մեջ ևս արևի, ամպրոպ-կայծակի, լուսատուների պաշտամունքը հսկայական դեր է խաղում։ Հետաքրքիր է ուրարտական կնիքներից մեկի վրա պատկերված ճառագայթավոր վերջավորություններ ունեցող արևի կամ ամպրոպ-կայծակի մարդակերպ աստվածության ֆալլիկ կերպարը, կենաց ծառի ու ճառագայթաձև երկնային պեգասի հետ միասին, որը տվյալ դեպքում հանդես է գալիս ոչ թե անասնապահական, այլ երկրագործական պտղաբերության իր ֆունկցիայով[56]։ Ուրարտական մի այլ կնիքի զույգ երեսներին ներկայացված են մի կողմից՝ ցուլի վրա կանգնած «ճառագայթավոր» թևերը վեր պարզած ամպրոպ-կայծակի աստվածը, մյուս կողմից՝ արևի «ճառագայթաձև» աստծո ծնկաչոք մարդակերպ ֆիգուրը՝ ասորեստանյան արևաստծո թևավոր սկավառակի տակ[57]։ Կնիքի վրա եղած այս երկրորդ պատկերը ցույց է տալիս, որ ուրարտական կրոնի մեջ էլ տարբերքի աստվածությունները ոչ միայն մտածվում ու պատկերվում էին փոխադարձ կապի մեջ (ինչպես ժայռապատկերներում), այլև բուն ուրարտական կամ ասորեստանյան համեյումներով հանդերձ, կրում են ավանդական ժայռապատկերային ձևեր։ Տարբերությունն այն է, որ բրոնզեդարյան ժամանակների ամպրոպ-կայծակի «հետիոտն» աստվածն այստեղ բարձրանալով ցուլի վրա՝ ընդունում է տարբերքի Թեշուբ աստծո խուրրիական անունը, իսկ նույնքան հին արևի տեղական աստվածը՝ Շիվինի անունը։ Ուրարտական կնիքների վրա փորագրված պատկերների ներքին սեմանտիկ առնչությունները ժայռապատկերների հետ բացահայտվում են նաև այլ համադրությունների մեջ, կնիքների վրա պատկերված վիշապ-օձերի, եղջերուների, այծերի, դիմակակիր աղեղնավորների գծային պատկերներով և ուղեկցող աստղային պատկերագիր և գաղափարագիր նշաններով[58]։

Գեղամա լեռների ժայռապատկերների զուգահեռները ուշբրոնզեդարյան և ուրարտական արվեստի ու պաշտամունքի հուշարձաններում ակնհայտորեն մատնանշում են հազարամյա ավանդույթների հիման վրա առաջադիմած երկրագործ-անասնապահական գաղափարաբանության միասնական բնույթը՝ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու էթնիկական փոփոխությունների ֆոնի վրա։

Ջրի պաշտամունք և վիշապներ: Կիրառական արվեստի հուշարձանների վրա հանդիպող ջրային թռչունների, օձերի, ձկների պատկերները, ալիքավոր գծերը մարմնավորում են ջրի պաշտամունքը, որը նույնքան կարևոր տեղ է գրավում նախնագարի հոգևոր կյանքում, որքան արևինը։ Ջուրն էլ արևի նման պատկերացվում էր տիեզերական եռամիասնության մեջ՝ իրական ու երկնային ծովի, աղբյուրների, գետերի ակունքների ձևով։ Այդ պատճառով էլ ջրի պաշտամունքի հետ կապված էակները շատ հաճախ հանդես են գալիս մերթ օձի և այծի (վիշապաքաղ), մերթ օձի և թռչունի (թռչող վիշապ), մերթ վիշապաձկների կերպարներով, որոնց վրա պատկերված են ցուլերի գլուխներ, թռչուն-

[56] Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, Ереван, 1955, էջ. 42—43։
[57] Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, Ереван, 1948, էջ. 76։
[58] Տե՛ս նույն տեղում, էջ. 50—77 և այլն։

Փորագիր զարդերով խեցանոթներ Դիլիջանից և Արթիկից: Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջան

ներ և օձեր[59]։ Հետաքրքիր է, որ վիշապ բառը Եզնիկ Կողբացու միջնորդությամբ մեզ հասած ժողովրդական հավատալիքներում մեկնաբանվում է իբրև բազմակերպար էակ (օձ, գրաստ, ցուլ, կով, ուղտ և այլն) և կապվում ամպրոպ-կայծակի, օդերևույթի հետ[60]։ Հին խեթական աստվածներից նախահայկական վիշապին մոտ էր Դատան, որը պատկերվում էր իբրև ձուկ, ցուլ և պատանի։ Նրա ձկնակերպ արձանը դրված էր Խարշալաշի քաղաքի աղբյուրի ակունքի մոտ[61]։ Հայաստանում էլ վիշապ ձկների հսկա քարակոթողները տեղադրված են ջրանցքների ու ջրավազանների մոտ։ Նրանք, մեր նախնիների համոզմամբ, պահում, պահպանում էին սրբազան ջուրը։ Հետագայում այդ էակները ժողովրդական մտածողության մեջ դարձան չար վիշապներ, որոնք փակում էին աղբյուրների ակունքները, զոհեր պահանջում և այլն։ Այդ է պատճառը, որ ուշ շրջանի հայ ազգագրության մեջ ջրի պաշտամունքը հանդես է գալիս չար վիշապների հետ կապված կամ էլ լոկ իբրև տարերքի պաշտամունք, տարերք, որը հրաշագործ ուժ և ունակություններ ունի։ Գանձակի շրջանում մինչև վերջերս էլ հավատում էին, որ անմատչելի վայրերում կան անմահության բերող աղբյուրներ, որոնց վրա հսկում են վիշապներն ու յոթ գլխանի դևերը։ Բուլանըխում պատմում էին, որ մատակը մտավ Վանա ծովը և հրեղեն գոմեշից հղիացած ձագ ունեցավ[62]. Նույնը պատմում էին Սևանա լճի ափերին Նորատուսի գյուղացիները։ Վասպուրականի սրբազան աղբյուրներից մեկը բխեցրել էր Քուռկիկ Ջալալին՝ սմբակի հարվածով[63] և այլն։ Նախնիների խոր համոզմամբ լեռնային աղբյուրների ու գետերի ջրերը ամոքում էին մարդկանց տխրությունը, վիշտը, հոգեկան ու ներքին հիվանդությունները, անասունների տարափոխիկ հիվանդությունները։ Հմայական գործողություններով, ջրի օգնությամբ, մարդիկ ձգտում էին պայքարել երաշտի, մորեխի և այլ վնասատուների դեմ, ամուլ կանայք ձգտում էին երեխա ունենալ, նորահարսերը ցորենի հատիկներ էին գցում աղբյուրների մեջ և այլն։ Այս ամենը անքակտելի կապի մեջ էր օրգանական աշխարհի վերածնման ու զարթոնքի գաղափարի հետ։ Այդ պատճառով էլ շատ աղբյուրներ ու գետեր, նույն թվում Արաքսը, Եփրատն ու Տիգրիսը, սրբազան էին համարվում։ Տիգրիսի ակունքը մինչև վերջերս էլ պաշտվում էր Շատախի հայ, ասորի ու քուրդ բնակիչների կողմից, Եփրատն անցնող մարդը նվիրական էր համարվում, աղջիկ երեխաների անունները հաճախ Արաքս ու Եփրատ էին դնում։

Ոռոգական հավատալիքներ: Ինչպես վերը տեսանք, Հայկական բարձրավանդակի հարուստ կենդանական աշխարհը, ի սկզբանե անտի զարգացող

---

59 Տե՛ս А. Р. Исраелян, Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, էջ 15—19։ Վիշապների մասին տե՛ս Н. Я. Марр, Я. И. Смирнов, Вишапы, „Труды ГАИМК" Л., 1931; Մ. Աբեղյան, Վիշապներ կոչվող քարակոթողները, Երևան, 1941.

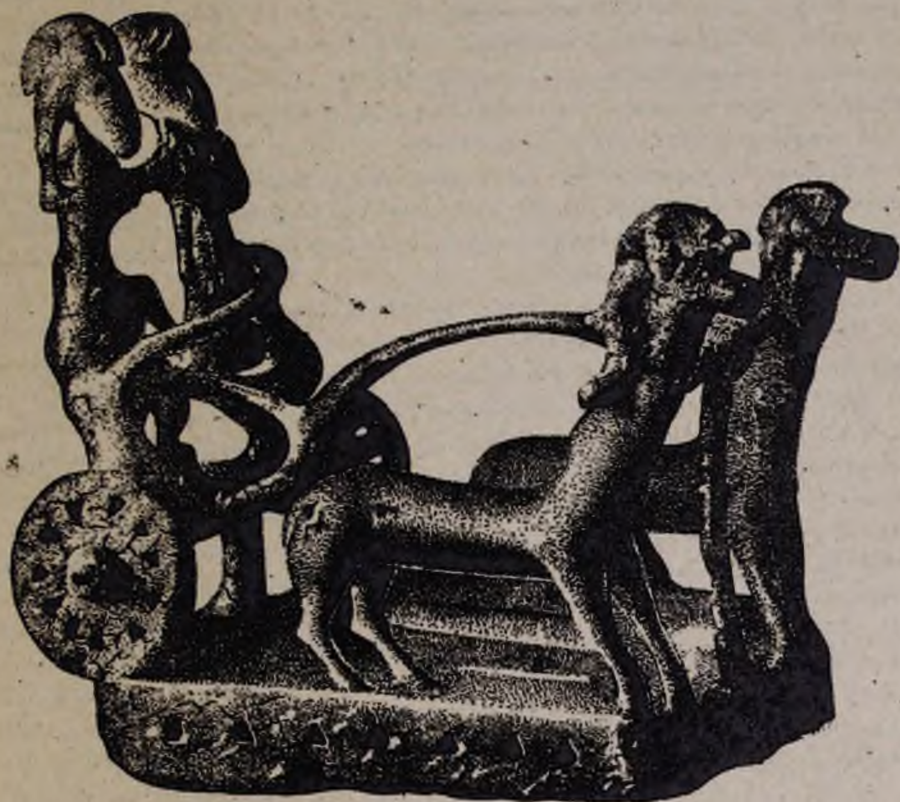
60 Տե՛ս Եզնկայ վարդապետի Կողբացւոյ, Եղծ աղանդոց, Տփխիս, 1914, էջ 72—73, Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 35։

61 Տե՛ս Վ. Ն. Խաչատրյան, Խեթա-հայկական դիցաբանական ընդհանրություններ, ԼՀԳ. 1967, № 8, էջ 79։

62 Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», 1900, Բուլանըխ, էջ 41։

63 «Ազգագրական հանդես», 1916, Վասպուրական, էջ 195—210։ (Վերը բերված նյութերը սիրահոժար տրամադրեց մեզ ազգագրագետ Ա. Ա. Օդաբաշյանը)։

խաշնարածությունն ու որսորդությունը, տոտեմական և որսորդական հավատալիքների ու պաշտամունքի հորդառատ աղբյուրներ էին։ Հայ ժողովրդական հեքիաթները, առասպելները, հանելուկները, էպոսը լի են որսորդ նախնիների, դյուցազունների, աստվածների կերպարներով, որոնք մարտնչում էին վիշապ օձերի, դևերի, կատաղի ցուլերի, «ասլան ղափլաններին» դեմ։ Սասնա դյուցազուններն էլ մանուկ Դավթի նման, երբեմն հանդես են գալիս իբրև խաշնարած-որսորդներ[64]։ Հայ ժողովրդական մտածողության մեջ պահպանված այս պատկերացումները անկասկած գալիս են ուշ բրոնզի դարի երբեմնի շքեղ հավատալիքներից, պաշտամունքից, հսյուսատ ծիսական արարողություններից։

Մարտակառքի բրոնզե մոդել. Լճաշեն

Այդ մասին են վկայում ուշբրոնզեդարյան գոտիների գծազարդ պատկերները և վերադիր ֆիգուրներով ձևավորված խեցեղենի որսորդական սյուժեները։ Ախթալայի բրոնզե գոտու վրա պատկերված են զգեստավորված որսորդները, լայնալիճ աղեղով և թռչնագլուխ գիմակներով։ Սևանի շրջանի նույնաներ՝ լայնալիճ աղեղով և թռչնագլուխ գիմակներով։

64 Տե՛ս «Սասունցի Դավիթ», էջ 159—169։

աստղի, առասպելական ձիերի ու թռչունի հետ միասին[65]*։ Դվինի նախահայկական շերտում հայտնաբերված պաշտամունքային երևելի կարասներից մեկի վրա պատկերված են լեռներ ու աստղազարդ երկինք, արևի սիմվոլներ, որսի պես-պես կենդանիներ, նետ ու աղեղով զինված հեծյալ որսորդներ և վերջապես անտառի ոգու կամ որսի աստվածության կերպար*[66]*։*

Հայկական լեռնաշխարհի ու Կովկասի շատ ուրիշ գոտիների վրա էլ (Նոյեմբերյան, Շամքոր, Թռեղք, Տլի) ներկայացված են դիմակավորված ու զգեստավորված կիսամարդակերպ սպառազեն որսորդների կերպարներ, որոնք, հաճախ շների օգնությամբ, հետապնդում են եղջերուների, վագրերի ու այլ կենդանիների ամբողջ խմբեր։ Սրանք բոլորն էլ կրոնական հմայական նշանակություն ունեցող սյուժեներ են, որոնց մեջ կարծես ավելի շեշտված են անտառների ու որսի աստվածությունները։ Այդ մասին են վկայում ոչ միայն որսի տեսարանների տարբեր մասերում և նույնիսկ գազանների պատկերների վրա հանդիպող երկնային խորհրդանիշները (կրկնակի և վազող պարույրները, թևավոր ու կլոր աստղերն ու աստղիկները, կենդանիների գլուխները և այլն), այլև ազգագրական հարուստ տվյալները։

Այս նյութերը պատմում են մթին անտառների խորքերում ապրող որսի ու գազանների աստվածների մասին, որոնց կամքին ենթարկվում էր ողջ բուսական ու կենդանական աշխարհը, որոնց կամքով էին տրվում որսորդներին վայրի գազաններն ու թռչունները[67]*։*

Երկրագործական «Մայր աստվածության» պաշտամունք: *Պաշտամունքային բացառիկ նշանակություն ունեցող հուշարձանների թվին են պատկանում բրոնզեդարյան տներում՝ հացահատիկների հորերի մոտ հայտնաբերվող բազմապիսի մարդակերպ քարակոփ կուռքերը, որոնք պայմանականորեն ներկայացնում են Առաջավոր ու Փոքր Ասիայում, էգեյան ողջ աշխարհում լայնորեն տարածված մայրաստվածության գաղափարը խորհրդանշող կնոջ կերպարը։ Այդ անպաճույճ կուռքերը մարմնավորում էին տեղաբնակ երկրագործների ու անասնապահների ընդհանրացված պատկերացումները բուսական ու կենդանական աշխարհի, մարդկային սերնդի վերարտադրության, նորոգման ու ծաղկման՝ լայն առումով պտղաբերության գաղափարը*[68]*։ Բնորոշ է, որ նրանք իրենց ձևաբանական, ընդհանուր տիպաբանական հատկանիշներով կապվում են էգեյան աշխարհում հայտնաբերված տասնյակ և հարյուրավոր կանացի արձանիկների հետ, իսկ իրենց վեր պարզած թևերի բուսական խոր զարդանախշերով հիշեցնում են Արևելքի ու Արևմուտքի պտղաբերության, մեռնող ու հարություն առնող աստվածների կերպարները։ Վերոհիշյալ բոլոր ար-*

65 *Տե՛ս Հ.* Մնացականյան, *Արևապաշտության հետքերը Հայաստանում, Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, Ա հատոր, Երևան, 1948։*

66 *Դվինի արշավախմբի 1960—1962 թվականների պեղումների արդյունքներից։ Նյութերը ցուցադրված են Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում և մասամբ հրատարակված* Կ. Գ. Ղաֆադարյանի *«Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին» հոդվածում, ՊԲՀ, 1968, № 2, նկ. 6։*

67 *Ուշբրոնզեդարյան պաշտամունքի և արվեստի մասին տե՛ս Б. Б. Пиотровский,* Археология Закавказья, *էջ 87—97 և А. Р. Исроелян,* Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, *էջ 69—90։*

68 *Տե՛ս А. А. Мартиросян,* Город Тейшебаини.

ծանիկներն ու Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան կանացի կուռքերը արտահայտում են «մայր-երկիր-ծառ-կին» նախասկզբնական համամարդկային սինկրետիկ գաղափարը, որն առանձնապես հստակ է դրսևորվում արևելյան կրոնի ու արվեստի մեջ։

Այստեղ պտղաբերության աստվածությունները պատկերվում էին հաճախ կամ ծառից դուրս եկող կանացի իրանի ձևով, կամ կնոջ կերպարանքով, որի ուսերին դալար ճյուղեր կան։

Հեթանոսական Հայաստանի Անահիտ աստվածուհին, որի պաշտամունքն այս երևույթի բնական շարունակությունն էր, տիպիկ արևելյան այսպիսի մի աստվածություն էր։ Ժամանակակիցները նրան «ոսկեմայր», «ոսկեհատ» ու «ոսկեծին» էին հորջորջում։ Նրան զոհաբերում էին առաջին բերքի ցորենի ու գարու հասկերը, արձանը պատում ծառերի դալար շիվերով ու պսակներով, մեհյանները կառուցում կուսական անտառների մեջ ու նրանց նվիրաբերում սրբազան ցուլերի անձեռնմխելի հոտեր։ Պտղաբերության մայր-աստվածության պաշտամունքը համընդհանուր երևույթ էր, որ սկիզբ էր առել քարեդարյան ժամանակաշրջանում և անընդհատ զարգանալով ու կերպարանափոխվելով հասնում է մինչև քրիստոնեություն, իսկ ժողովրդական արարողությունների, հանդեսների ու ծեսերի մեջ պահպանում է իր առանձին հետաքրքիր հատկանիշները մինչև մեր օրերը։

Անդրշիրիմյան կյանք։ Գրավոր աղբյուրների բացակայության պատճառով բրոնզեդարյան Հայաստանի հոգևոր կյանքի շատ երևույթներ մնում են մութ ու անբացատրելի։ Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես թաղման բազմապիսի սովորույթներին ու ծիսակատարություններին, դամբարանների և հուղարկավորության տարբեր ձևերին, որոնց մասին, այնուամենայնիվ, կարելի է որոշ պատկերացում ստանալ հնագիտական պեղումների արդյունքներից։ Առայժմ կարելի է միայն նշել, որ Հայաստանի տարբեր շրջաններում, տոհմական ու ցեղային տարբեր արեալների մեջ հանդիպում են դամբարանների բազմապիսի ձևեր (հիմնահողային, քարարկղային մենհիր-կրոմլեխների, դոլմենների, մեծ դամբարանաթմբերի) և թաղման զանազան եղանակներ (մեկուսի, զույգ, ընտանեկան կամ խմբային, պառկեցրած, նստեցրած, դիակիզված և այլն), որոնք բխում էին նախնադարյան հասարակության տոհմա-ցեղային կառուցվածքի առանձնահատկություններից, սոցիալական-տնտեսական տարբերություններից և իհարկե, ազգագրական ու պաշտամունքային պատկերացումների զանազան երանգներից։

Բոլոր դեպքերում բրոնզեդարյան մեր նախնիները հավատում էին անդրշիրիմյան կյանքի գոյությանը և այդ պատճառով էլ տների նմանվող դամբարանների մեջ ցեղակցի աճյունի հետ միասին տեղավորում էին կերակուր ու տնային սպասքի առարկաներ, զենքեր և աշխատանքի գործիքներ, զարդեր, սպանված անասունների ամբողջական մարմիններ կամ որոշակի մասեր, որոնք պիտի շարունակեին ծառայել տիրոջը հանդերձյալ կյանքում։ Այդ երևույթը դիտվում է բոլոր հին ժողովուրդների մոտ՝ Ասիայում, Աֆրիկայում և Եվրոպայում։

Աշխատանքի խոր մասնագիտացումը և սոցիալական տրոհումը ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում իր արտացոլումն էր գտնում նույնիսկ անդրշիրիմյան

պաշտամունքի ու ծիսակատարությունների մեջ։ Դամբարանային իրերի կոմպլեքսները խստիվ սահմանափակված, տարորոշված ու «մասնագիտացված» էին։ Նրանց կազմը տարբեր էր ոչ միայն կանանց ու տղամարդկանց, այլև զանազան զբաղմունքի մարդկանց պատկանող դամբարաններում։ Քրմի հետ դամբարան էին իջեցնում պաշտամունքի առարկաներ, ցեղապետի հետ՝ զենքեր, արդ ու զարդ, մարտակառք, ստրուկներ և այլն, զորականի հետ, բացի ընդհանուր պարագաներից, պարտադիր կարգով դնում էին զենքեր, երկրագործի հետ՝ մանգաղներ ու այլ գործիքներ, հյուսնի հետ՝ կացիններ, դուրեր, բրոնզագործի հետ՝ ձուլման կաղապարներ և այլն։ Այս սովորույթը երկար ժամանակ պահպանվում էր Լոռվա, Նոր Բայազետի, Մարտունու, Բասարգեչարի և այլ շրջանների գյուղացիների մոտ։

Դամբարանային իրերը, սակայն, խստիվ սահմանազատված էին նաև պաշտամունքային նշանակության առումով։ Հետաքրքիր է, որ հների համոզմամբ դամբարաններում հանդիպող կոշկաձև խեցանոթները «արագացնում էին» ննջեցյալի անցումը դեպի անդրշիրիմյան աշխարհ։ Ամենուրեք հայտնաբերվող ձիասարքերն ու զարդերը փոխարինում էին իրական ձիուն։ Հեքիաթների ավանդական հերոսները ձիասանձը թափահարելով ծովի հատակից դուրս էին կանչում խմաստուն ձիերին, որոնք կարող էին թռցնել մարդկանց ծովերի ու օվկիանոսների վրայով, ի վիճակի էին իրագործել նրանց ամենաանհավակայելի երազները։

Հայոց հինավուրց հեքիաթներից կարելի է բերել բազմաթիվ օրինակներ հանդերձյալ կյանքի, մեռելների հարության, կենդանի մարդկանց մեռելների հետ թաղելու, մեռյալների քաղաքների ու երկրների, նույնիսկ անդրշիրիմյան սիրային ռոմանտիկայի մասին[69], որոնց արմատները նախնադարյան հնությունն ունեն։

Այս բոլորի հետ միասին Հայաստանում դեռևս հարատևում էին ոգեպաշտական ու տոտեմական գաղափարաբանությունն ու հավատալիքները։ Դամբարաններում հաճախակի հանդիպող թռչնային ու կենդանական (առյուծ, ցուլ, բադ և այլն) արձանները զանազան ցեղերի ու տոհմերի տոհմանիշներ կարող էին լինել։

Ուշբրոնզեդարյան կրոնական հավատալիքների և արվեստի մանրազնին ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ մ. թ. ա. II—I հազարամյակների սահմանագլխին նախնադարյան կրոնական պատկերացումների մեջ տեղի էին ունեցել որակական, սկզբունքային փոփոխություններ, որոնք հող էին նախապատրաստում վաղ պետականության շրջանի հեթանոսական կրոնի և արվեստի համար։ Այդ է պատճառը, որ բրոնզեդարյան արվեստի հոգևոր հուշարձանները հնարավոր է մեկնաբանել ժամանակակից հայ ազգագրության և բանահյուսության նյութերով։ Եթե հայ հոգևոր մշակույթի ակունքները կարելի է փնտրել բրոնզեդարյան ավանդական մշակույթի խորքերում, ապա հայկական առասպելաբանության, բանահյուսության և ազգագրության մեջ է մեր հեռավոր նախնիների գաղափարաբանության և կրոնական պատկերացումների մեկնաբանման բանալին։

---

69 Տե՛ս «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» (Ա. Մ. Նազինյանի խմբագրությամբ) հատ. 3, Երևան, 1962, էջ 332—334։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ VI—IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

I. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ուրարտական պետության անկումից հետո նոր պայմաններ ստեղծվեցին վաղ հայկական մշակույթի ձևավորման համար։

Վաղ հայկական մշակույթի ուսումնասիրումը երկար պատմություն չունի, իսկ այն նյութերը, որոնց օգնությամբ կարելի է ուրվագծել հին Հայաստանի նյութական մշակույթի տարբեր կողմերը, նոր են երևան եկել։ Պատճառն այն է, որ Հայաստանի հնագիտությունը ի սկզբանե կողմնորոշված է եղել կամ դեպի հնագույն ժամանակաշրջանների, կամ դեպի միջնադարի ուսումնասիրումը, գրեթե շրջանցելով վաղ հայկական մշակույթը։ Վաղ հայկական սակավաթիվ նյութերը, եթե նրանք ընդհանրապես հայտնաբերվում էին ուրարտական կամ նախաուրարտական հուշարձանների հետազոտման կապակցությամբ, մեծ մասամբ երկար ժամանակ մնում էին չճանաչված և չիմաստավորված։

Ուրարտական Էրեբունի քաղաքի միջնաբերդի պեղումները Երևանի հարավ-արևելյան ծայրամասում գտնվող Արին-բերդ կոչված բլրում բացահայտեցին նաև հետուրարտական նյութեր, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. V—IV դարերով։ Մի քանի հետաքրքիր շենքերի մնացորդները որոշ պատկերացում են տալիս վաղ հայկական ժամանակաշրջանի ամրոցատիպ նշանավոր կենտրոնների ճարտարապետության բնույթի մասին[1]*։*

Հրազդան գետի վերին հոսանքում գտնվող Հրազդանի շրջանում (պատմական Մազազ գավառում) բրոնզի և երկաթի դարերի հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրման կապակցությամբ, Աթարբեկյան (նախկին Քարվանսարա) և Ջրառատ (նախկին Ոնդամալ) գյուղերում կատարված աշխատանքների ընթացքում հանդես եկան նյութեր, որոնք, ինչպես ցույց տվեցին հետագա ուսումնասիրությունները[2]*, վերաբերում են վաղ հայկական ժամանակաշրջանին և նպաստում այդ ժամանակաշրջանի մշակույթի որոշ կողմերի բնութագրմա-*

---

[1] *Տե՛ս К. Л. Оганесян*, Арин-берд, Архитектура Эребуни, Ереван, 1961. *Գ. Ա. Տիրացյան, Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում։*

[2] *Տե՛ս А. О. Мнацаканян* и *Г. А. Тирацян*, Новые данные о материальной культуре древней Армении, ИАНАОН, 1961, № 8; *А. О. Мнацаканян*, Раскопки могильников у селения Атарбекян, КСИИМК, вып. 60, 1955.

նը։ Նույն տիպի նյութեր հայտնի են ուրարտական Թեյշեբաինի քաղաքի տերիտորիայում հայտնաբերված դամբարաններից, Գառնիի և Արմավիրի պեղումներից, ինչպես նաև Հայաստանի տարբեր վայրերից՝ Իջևանից, Կույբիշևից (նախկին Ջարխեչ), Կիրովականից, Կամոյից, Գեղադիրից, Նոյեմբերյանից, Ղափանից և այլն[3]։

Նյութերի, գլխավորապես թանկագին մետաղից, մի այլ խումբ հայտնի է Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայից, հիմնականում պատահական հայտնաբերումների շնորհիվ, և տակավին XIV դարում ցրվել է արևմտաեվրոպական թանգարանների միջև։ Խոսքը գերազանցապես պաշտամունքային և սեղանի արծաթյա ամանեղենի մասին է, որը գեղարվեստական արժեքից բացի ունի նաև կուլտուրպատմական նշանակություն[4]։ Նման անոթներ՝ արծաթյա պնակներ, գտնվել են Արին-բերդի շրջակայքում։

Վերջապես, լրացուցիչ տվյալներ հնարավոր է քաղել գրավոր աղբյուրներից, գլխավորապես այդ ժամանակաշրջանի հույն պատմիչ Քսենոփոնի «Անաբասիս» երկից։

Կավե սափոր. Ջրառատ

Վաղ հայկական ժամանակաշրջանի մշակույթի բնութագրմանը ծառայող նյութերը ինքնաբերաբար տրոհվում են երկու մասի, յուրաքանչյուրն իր ուրույն դեմքով և հասարակության կյանքում խաղացած իր դերով։

Առաջին մասին են վերաբերում այն նյութերը, որոնք բնորոշում են հասարակ բնակչության առօրյա կյանքը, այն առարկաներն ու իրերը, որոնք անմիջական կիրառություն են գտնում ժողովրդի կենցաղում։

---

3 *Տե՛ս А. А. Мартиросян,* Город Тейшебаини, Ереван, 1961; *С. А. Есаян,* Археологические находки близ поселка Иджеван, ИАНАОН, 1961, № 4, *էջ 73—82*; его же, Астхаблурский могильник, ВОН, 1968, № 6; *Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործությունները Գեղադիրում, ԼՀԳ. 1966, № 1, էջ 88—93։*

4 *Տե՛ս O. M. Dalton,* The treasure of the Oxus with other exemples of early oriental metal-work, London, 1964, III ed; *G. Migeon,* Les acroissements des Muses du Louvre, „Les Arts", № 1, 1901; *A. Furtwängler,* Erwerbungen der Antikensammlungen in Deutscland. „Archäologischer Anzeiger", VII, Berlin, 1892; *Г. А. Тирацян,* К вопросу о торевтике и ювелирном деле Армении в ахеменидское время. ИФЖ, 1969, № 1.

Կավագործություն: *Մ. թ. ա. V—IV դարերից մեզ հասել են լավ թրծված կավից պատրաստված բաց գույնի (մոխրագույն, կարմրավուն, սրճագույն) սափորներ։ Սրանք հարթ հատակով, ուռուցիկ իրանով, գլանաձև վզով և շեփորաձև պսակով անոթներ են, աղեղնաձև երկար կանթերով[6]։ Դրսի կողմից կանթերը տարբեր տեսակի (այդ թվում ակոսավոր) զարդեր ունեն։ Անոթների մեծ մասը դրդի վրա է պատրաստված։ Ընդհանուր առմամբ այդ սափորները իրենց ձևերով ու կերպարով տարբերվում են նախորդ՝ երկաթի դարի կավանոթներից, սակայն որոշ հատկանիշներով, հատկապես կանթերի զարդերով, այնուամենայնիվ, կապվում են նրանց հետ։*

Կավե սափոր. Կարմիր-բլուր

Մշակութային հետաքրքիր կապեր է դրսևորվում երկկանթանի սափորաձև մի անոթ, հարթ հատակով, դեպի վերև լայնացող իրանով, բարձր պսակով, նարընջագույն արտաքինով[6]։ Ուրարտական խեցեգործությանը հայտնի է անոթների այս տիպը (Արինբերդ և Կարմիր-բլուր), մի հանգամանք, որ ակնարկում է վաղ հայկական խեցեգործության այս ձևի հին ակունքների մասին։ Դրա հետ մեկտեղ նման անոթների ավելի զարգացած ձևերը գերիշխում էին աքեմենյան ժամանակաշրջանի գեղարվեստական մետաղագործության մեջ։ Այդ երևում է պատահական բազմաթիվ հայտնաբերումներից, ինչպես և Պերսեպոլիսի քարձրաքանդակներից։

Գնդաձև, երկու փոքր «հաղորդակցվող» կճուճներից կազմված անոթը, որը ևս իր նմաններն ունի ուրարտական նյութերի մեջ, հատկապես հետաքրքիր է կարմրավուն և մուգ սրճագույն իր զարդերով՝ բաց ֆոնի վրա[7]։ Այս զարդերը Հայաստանի վաղ շրջանների գունազարդ խեցեղենի ուշ արձագանքն են թվում, որով այդ անոթը թերևս կարելի է կապող օղակ համարել ուրար-

5 *Տե՛ս А. О. Мнацаканян* и *Г. А. Тирацян,* Новые данные о материальной культуре древней Армении, *տխտ. 3։ А. О. Мнацаканян,* Раскопки могильников у селения Атарбекян, *էջ. 5, նաև Մորիերի նյութերը՝ Զարխեչից (Պետ. էրմիտաժ), А. А. Мартиросян,* Город Тейшебаини, *էջ. 67։*

6 *Տե՛ս А. А. Мартиросян, նույն տեղում, էջ. 63*; *Г. А. Тирацян,* Урарту и Армения, ВОН, 1968, № 2.

7 *Տե՛ս А. А. Мартиросян,* Город Тейшебаини, *էջ. 66։*

տական և հելլենիստական ժամանակաշրջանի գումազարդ կավանոթների միջև։

Նույն վաղ հայկական շրջանին պատկանող կավե ըմպանակները կորագիծ հատակ ունեն և ընդգծված անցնում դեպի բարձր, լայնացող պսակը[8]։ Այս տիպի անոթները աքեմենյան և հետագա դարաշրջաններում լայն տարածում են գտել ընդարձակ տերիտորիայի վրա՝ Փոքր Ասիա (Գորդիոն), Պարսկաստան (Պերսեպոլիս), Անդրկովկաս (Վրաստան, Արևելյան Անդրկովկաս)։ Սրանք ամենայն հավանականությամբ հինարևելյան ծագում ունեն և կապվում են Ասորեստանի և Ուրարտուի մշակույթի հետ։

Կավե ըմպանակ. Ծամաքաբերդ

Մետաղագործություն: Մարդկային հասարակության զարգացման այս հնագույն ճյուղը ներկայացված է զենքերի և հասարակ զարդերի արտադրանքով[9]։

Հանդիպում են միջին չափերի նիզակի երկաթե ծայրեր՝ երկաշրավուն շեղբերով և սնամեջ կոթառով։ Այսպիսի նիզակի ծայրերն իրենց տիպաբանական նախորդներն ունեն երկաթի դարի նյութերի մեջ։ Դանակները, նույնպես երկաթից, երկու տիպի են. օղակաձև դաստապանով կամ փոքր չափի ուղիղ դաստապանով։

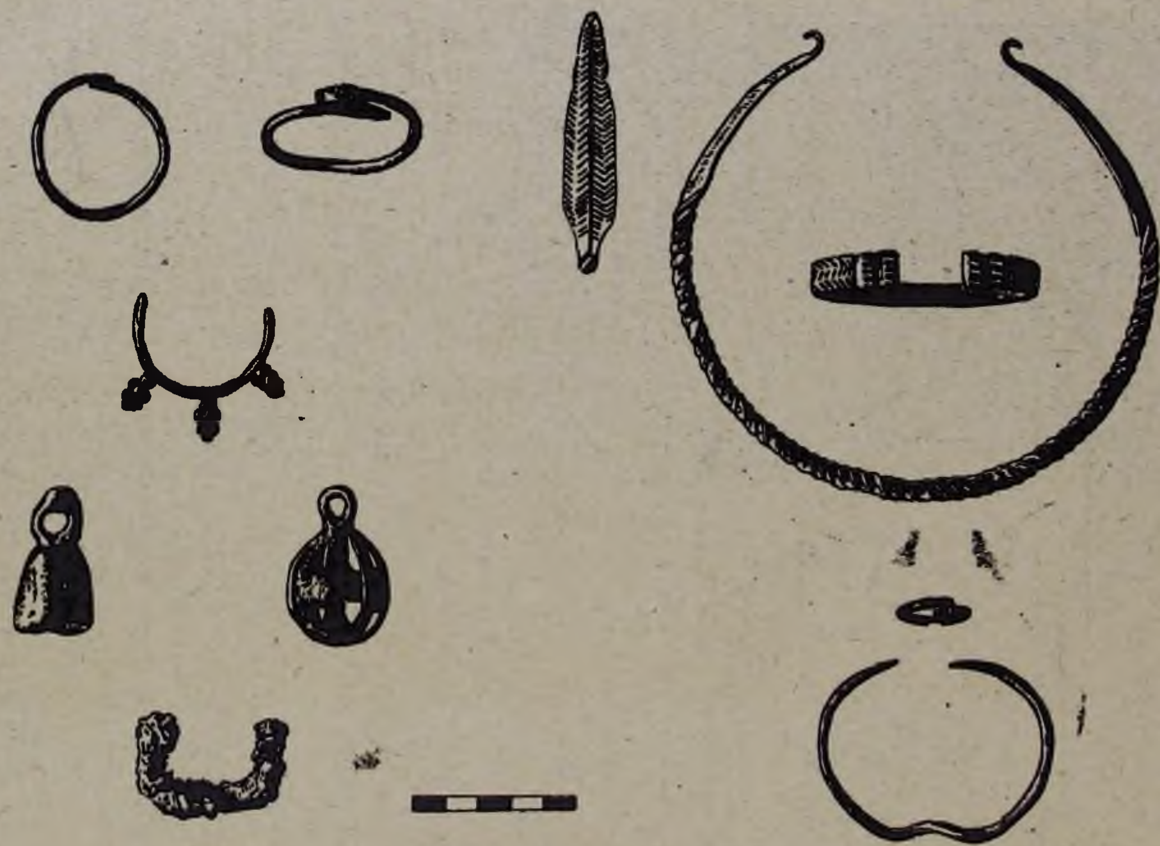
Զարդերի թվում պետք է նշել բրոնզե լարից պատրաստված հյուսածո վզնոցները, տափակ ծայրով։ Սրանք ևս հանդիպում են բրոնզի դարից սկսած։ Ապարանջանների գերակշռող մասը V—IV դարերի համար բնորոշ ներճկումներ ունեն։ Նման տիպի ապարանջաններ, հատկապես ոսկուց, հանդիպում են աքեմենյան մշակույթի հետ առնչվող նյութերում, ինչպես նաև Շոշ (Սուզա) քաղաքի՝ Աքեմենյանների պալատի պատերի վրա պատկերված թիկնապահների ձեռքերին։

Հանդիպում են նաև զանգակաձև կախիչներ և ականջի օղեր, կիսաշրջանաձև ողկույզանման երեք ելուստներով։ Օղերը հիշեցնում են ասորեստանյան ժամանակաշրջանի նման առարկաները և վկայում տեղական ու հինարևելյան զարդերի կապերի մասին։

Քանդակագործություն: Արդեն նախաուրարտական ժամանակաշրջանում տեղի էր ունեցել քարե կուռքերի մարդակերպ դառնալու պրոցեսը, որի մասին վկայում են մի քանի հարթ դեմքերով, պրիմիտիվ քանդակներ։ Սրանց հիման վրա հետագա դարերում մշակվում է մարդակերպ փոքր-ինչ ավելի զարգացած նմուշների մի խումբ, որի մի օրինակը՝ Աղջաղալայից, հավանաբար, ուշ-ուրարտական կամ վաղ-հայկական քանդակագործությանը պետք է վերագրել։ Այս արխայիկ օրինակը կլոր քանդակ է, երեսի մի շարք առանձնացված ման-

8 Տե՛ս *А. О. Мнацаканян* и *Г. А. Тирацян*, Новые данные о материальной культуре древней Армении, *տախտ. 4*։

9 Տե՛ս նույն տեղում, տախտ. 1, 2։

Բրոնզյա և երկաթյա զարդեր. Ջրառատ

րամասնություններով, ինչպիսիք են՝ գլխի ծածկ և ճակատ, քիթ, բերան և աչքեր։ Բոլորը մի հարթության վրա են վերարտադրված և բնութագրում են ժողովրդական քանդակագործության առանձնահատկությունները[10]։

Գյուղական ճարտարապետություն: *Հույն պատմիչ Քսենոփոնը մ. թ. ա. V—IV դարերի եզրին անցնելով Հայկական լեռնաշխարհը հարավից դեպի հյուսիս և տեսնելով իր ճանապարհին ընկած գյուղերը, թողել է գյուղական տների թռուցիկ նկարագրությունը։ Ըստ այդ նկարագրության, Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների գյուղական տների ճարտարապետությունը տարբերվում է կենտրոնական շրջանների տներից։ Հարավային Հայաստանի տները աշտարակավոր էին*[11]*։ Այդ առանձնահատկությունը բացատրվում է, ըստ երևույթին, պաշտպանողական նկատառումներով։ Քսենոփոնը աշտարակաձև տներ է հանդիպել նաև Պոնտական լեռներում, մոսինոյկների երկրում։ Ըստ երևույթին, նման տների կառուցվածքի ակունքները պետք է որոնել ուրարտական ճարտարապետության մեջ, որին քաջ ծանոթ էին աշտարակաձև կառույցները, այդ թվում, հավանաբար, և աշտարակաձև բնակարանը*[12]։

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային մասերի գյուղերը այլ տիպի տներ ունեին։ Սրանք ստորերկրյա էին, վերևից ջրհորի բերանի նման բացվածքով, որը լայնանում էր ներքևի մասում։ Այս բացվածք-մուտքով մարդիկ սանդուղքով իջնում էին ներս։ Անասունների համար հատուկ մուտք էր փորված գետնի միջով[13]*։ Այս, ինչպես նաև ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի տների մեջ հնարավոր է տեսնել հայկական ժողովրդական տան վաղ օրինակը, որը հանդիսանում է ճարտարապետական ավելի զարգացած ձևի՝ գլխատան նախատիպը*[14]։

Դամբարանային կառույցներ: *Վաղ-հայկական ժամանակաշրջանի համար հատուկ են ինչպես առանձին, այնպես և կոլեկտիվ թաղումները։ Առաջինները, ինչպես վկայում են Թեյշեբաինի քաղաքի պեղումները, ձվածիր հատակագծով, քարից սարքված գերեզմաններ էին՝ ծածկված կեղծ թաղով*[15]։

Կոլեկտիվ թաղումների համար բնորոշ է մեծ չափերի սալերից կառուցված սալարկղը[16]։

Հուշարձանների և առարկաների երկրորդ խումբը առնչվում է հասարակության վերնախավի հետ։ Նրա մեջ մտնում են մի շարք շենքերի մնացորդներ, գեղարվեստական մետաղագործության բազմաթիվ իրեր և այլ նյութեր։

Պալատական ճարտարապետություն: *Աքեմենյանների օրոք ուրարտական Էրեբունի քաղաքի միջնաբերդը (Արին-բերդ բլուր) շինարարական նոր գործու-*

---

10 *Տե՛ս А. А. Мартиросян,* Город Тейшебаини, *էջ 81—84*։

11 *Տե՛ս Xen.,* Anab., *IV, 4, 2*։

12 *Տե՛ս Б. Б. Пиотровский,* Искусство Урарту, Л., 1962, *նկ. 55, 56*։

13 *Տե՛ս Xen.,* Anab., *IV, 4, 25*։

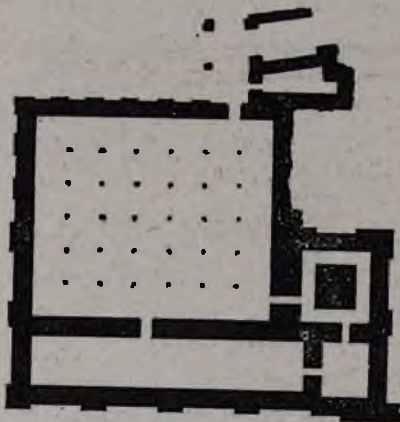
14 *Տե՛ս В. Н. Арутюнян, С. А. Сафарян,* Памятники армянского зодчества, М., 1951; *К. Л. Оганесян,* Арин-берд, I, *էջ 76*։

15 *Տե՛ս А. А. Мартиросян,* Город Тейшебаини, *էջ 141, նկ. 64*։

16 *Տե՛ս А. О. Мнацаканян* и *Г. А. Тирацян,* Новые данные о материальной культуре древней Армении, *էջ 69*։

նեության վայր է դառնում։ Հիմնական վերակառուցումները զգալի չափով փոխում են միջնաբերդի շենքերի ճարտարապետական կերպարը։

Մ. թ. ա. VIII դարում կառուցված ուրարտական տաճարի նախամուտքի սյունաշարի ընդլայնումով (հավանաբար V դարի առաջին կեսերին) կազմավորվեց սյունազարդ դահլիճը։ Ի տարբերություն ուրարտական շենքի պատերի, որոնց ներքևի քարե մասի բարձրությունը 1,5—2 մ պակաս չէ, և որոնք օժտված են արտաքին խոշոր ելուստ-որմահեցերով, դահլիճի հավելված հատվածների պատերի քարե մասը ցածր է (0.54 մ), շարված է մաքուր տաշված վեմերից, իսկ որմահեցերը ավելի փոքր չափերի են։

Սյունազարդ դահլիճի հատակագիծ. Արին-բերդ

Դահլիճի մեջ պահպանված սյան հիմքերից երևում է, որ այն ունեցել է սյուների 5 շարք, ամեն մի շարքում 6-ական սյուն, որոնք կրել են դահլիճի հարթ ծածկը։ Ներսից, պատերի երկայնքով, ցածր նստարան էր ձգվում, որի հարավային մասում տեղադրված էր զոհասեղանը[17]։ Ելնելով այն հանգամանքից, որ սա ամրոցի տերիտորիայում միակ սրահն է, այն էլ այնպիսի հսկայական չափերի, որին սյունաշարերը հանդիսավոր երանգ էին հաղորդում, կարելի է նրա մեջ ընդունարան, խորհրդակցությունների և ժողովների մի վայր տեսնել։

Աքեմենյան ճարտարապետությունը հարուստ է սյունազարդ նման դահլիճներով (հին պարսկ. ապադանա), որոնց նախատիպերը կարելի է գտնել Ուրարտուում։ Սյուների նույն թվով և նման դասավորությամբ դահլիճներ են հանդիպում Աքեմենյանների հնագույն մայրաքաղաքում՝ Պասարգադում և Պերսեպոլիսում[18]։

V դարում արմատական վերակառուցման ենթարկվեց նաև ուրարտական պալատի միջին մասը, որտեղ ուրարտական «սուսի» կոչվող տաճարի առջև գտնվում էր սյունազարդ ներքին բակ։ Այդ աշխատանքների ընթացքում փակվեցին դեպի բակ նայող դռները, վերացվեցին բակի սյուները, կառուցվեցին նոր պատեր, որի հետևանքով նախկին ուրարտական տաճարը և նրա առջևի բակը մի մեկուսացված ամբողջություն կազմեցին՝ սկզբունքորեն բավականին նման աքեմենյան կրակի տաճարներին։ Ուրարտական «սուսի» տաճարի նախկին շենքում հայտնաբերված մոխրի հաստ շերտը և մուտքի առջև կանգնեցված նոր մույթը վկայում են, որ այն վերափոխվել է մշտական կրակի պահպանման վայրի[19]։

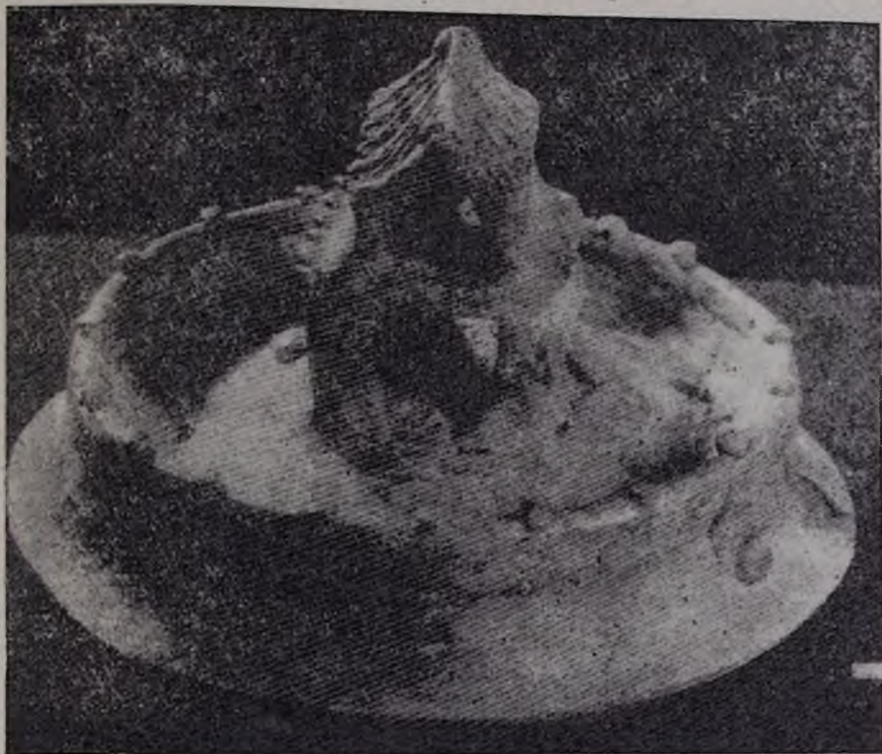
---

17 *Տե՛ս К. Л. Оганесян*, Арин-берд, I, *նկ. 43 և 44*։

18 *Տե՛ս* Գ. Ա. Տիրացյան, *Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը, էջ 106*։

19 *Տե՛ս К. Л. Оганесян*, Арин-берд, *էջ 88—97, նկ. 46*։

Շատ հավանական է, որ այդ վերակառուցումը արդյունք է աքեմենյան կայսրության մեջ անցկացված կրոնական ռեֆորմի, որով տեղական աստվածությունները և նրանց սրբավայրերը վերացվեցին և նրանց տեղը հաստատվեցին կրակի տաճարները։ Այս տեղեկությունները հայտնի են Քսերքսես թագավորի այդպես կոչված «Դևերի մասին արձանագրությունից»[20]։

Տաճարի կավե մոդել. Իչևան

Պալատից արևելք, ուրարտական մի այլ շենքի տեղում հայտնաբերվեց աղյուսից կառուցված մի շինություն՝ մի մեծ երկարավուն և կողքից հարող երկու փոքր սենյակներով։ Շենքը լուսամուտներ կամ լուսավորության այլ աղբյուրներ չի ունեցել, բացի մուտքից։ Մեծ սենյակի պատերը ներսից ունեն կամարակապ խորշեր։ Հնարավոր է, որ այս շենքը ևս, որը հարուստ է մոխրով և պարփակված է ամեն կողմից, հանդիսացել է կրակի տաճար[21]*։ Արին-բերդում V—IV դարերի շքեղ ընդունասրահի, ինչպես և կրակի տաճարների նման հուշարձանների առկայությունը հավանական է դարձնում այն միտքը, որ Էրեբունին դարձել էր աքեմենյան սատրապության վարչական կենտրոններից մեկը*[22]։

20 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94 և հաջ.։*

21 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97—102, նկ. 50, 51։*

22 *Տե՛ս* Գ. Ա. Տիրացյան, *Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը...։*

Գեղարվեստական մետաղագործություն: *Այս բնագավառի համար բնորոշ է սեղանի արծաթե ամանեղենը, որից Հայաստանում գտնվել են բազմաթիվ նմուշներ։ Եղջերագավաթները (ռիտոն, պտյակ), որոնք եղջյուր հիշեցնող անոթներ են, ներքևի մասում կենդանակերպ և փոքր անցքով, ներկայացված են բազմաթիվ օրինակներով։ Եղջերագավաթներից մեկի պատերը մշակված են հորիզոնական առվակոսներով, իսկ նրա վերևի մասում՝ եզրին, արմավիկներից, լոտոսի ծաղիկներից և բողբոջներից կազմված մի գոտի է պատկերված։*

Արծաթյա պտյակ. Երզնկա

Գավաթի կենդանակերպ վերջավորությունը տարբեր կենդանիների մասերից է կազմված. իրանը՝ թևավոր առյուծի է, առջևի թաթերով հանդերձ, գլուխը՝ եղջերավոր արծվի[23]։ Անոթը պատրաստելիս մի քանի տեսակի տեխնիկա է կիրառվել. դրվագման, ձուլման, փորագրման։ Նրա որոշ մասերը ոսկեզօծ են։ Պատկերված ճիվաղը, անգղառյուծը (գրիֆոն) ոճական առանձնահատկություններով մոտ է կանգնած աքեմենյան արվեստին և որոշակի զուգահեռներ ունի այդ արվեստի մետաղագործության մեջ՝ թե՛ պալատների պատերի հարդարանքներում և թե՛ քանդակագործության մեջ։

[23] *Տե՛ս O. M. Dalton*, The treasure of the Oxus..., *տախտ.* XXII, 178, XXIII, 180, *նկ. 72։*

Մյուս եղջերագավաթը ավելի բարձր, հարթ պատերով է։ Կենդանակերպ վերջավորությունը պատկերում է մի քարայծ՝ առջևի ոտքերը ծալած և երկար, դեպի ետ պտտվող եղջյուրներով։ Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Արին-բերդի մոտերքից գտնված մեծ եղջերագավաթը, հեծյալի քանդակով ավարտվող ներքնամասով, որը պատկերում է մի մեծատոհմիկ անձնավորության, գուցե սատրապին։

Ռիտոնները շատ տարածված էին աքեմենյան աշխարհում։ Նման անոթներ ծանոթ էին նաև ուրարտական նյութական մշակույթին, ինչպես այդ երևում է Սարգոն Բ-ի տեքստերից, Արին-բերդում և Գորդիոնում գտնված իրերից։ Դժվար է առայժմ տիպաբանական անմիջական կապ հաստատել ուրարտական այս նյութի և Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված վերոհիշյալ եղջերագավաթների միջև։

Արծաթյա պայակ. Արին-բերդ

Գլխավորապես դրվագման եղանակով զարդարված պնակները կամ լայն, ցածր թասերը (փիալաները) աքեմենյան ժամանակաշրջանի Առաջավոր Ասիայի գեղարվեստական մետաղագործության բնորոշ իրերից են։ Զարդերը հորինված են լոտոսի ծաղկի տարբեր մասերի՝ սրածայր պսակաթերթիկների, ձվաձև բողբոջների և հենց իր՝ ծաղկի համադրությամբ։

Նման փիալաներից երեքը գտնվել են Արևմտյան Հայաստանում, ընդ որում երկուսը զարդերով են, երրորդը՝ անզարդ[24]։

Կարևոր է այն հանգամանքը, որ մետաղյա վերոհիշյալ փիալաների զարդերը հիշեցնող վարդյակ հանդիպում է Հայաստանի արևելյան շրջաններում և դրոշմված է կավից պատրաստված մի ըմպանակի հատակին, մի հանգամանք, որը խոսում է Հայաստանի տարբեր շրջանների մետաղագործության և կավագործության կապերի մասին[25]։

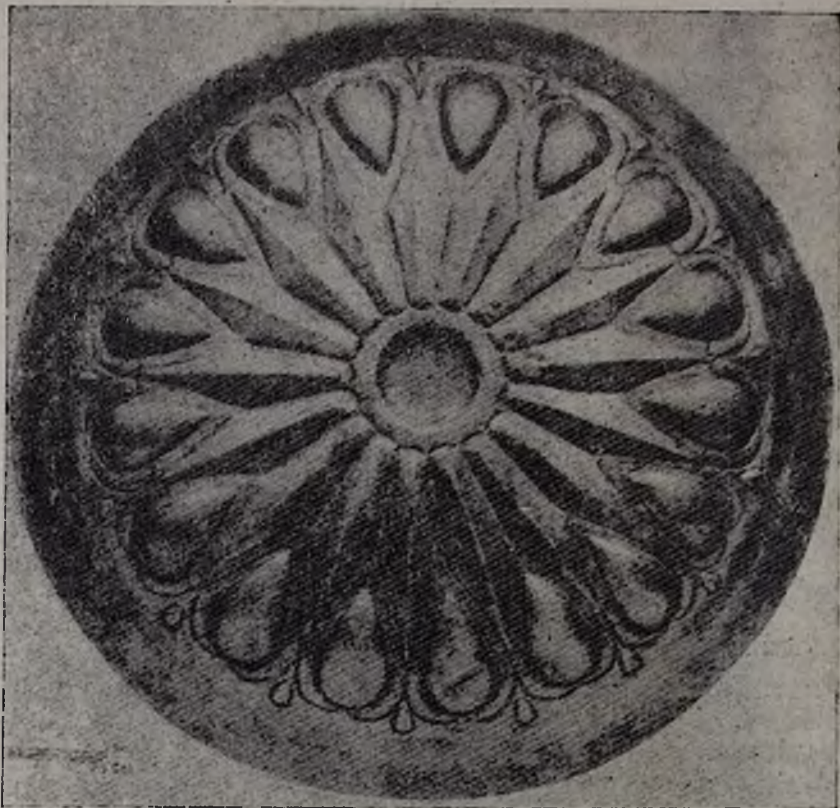
Արծաթե ըմպանակները, նույնպես Արևմտյան Հայաստանից, ընդգծված հինարևելյան կերպար ունեն և լայն տարածում են գտել աքեմենյան ժամանակաշրջանում։ Սրանք, որպես կանոն, կիսագնդաձև իրան ունեն. տարբերակնե-

---

[24] Տե՛ս G. Migeon, Les acroissements des Musées du Louvre, էջ 18։ O. M. Dalton. The treasure of the Oxus.., էջ 44։

25 Տե՛ս А. О. Мнацаканян и Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, էջ 76։

րը՝ ավելի ցածրանիստ են, բայց կորագիծ հատակով։ Պսակները բարձր են և թեք, դեպի դուրս լայնացող շուրթերով։ Բնորոշ են ելուստավոր ընդգծված անցումները իրանից դեպի պսակը[26]։ Նույնպես կարևոր է այն հանգամանքը, որ այս անոթները, որոնք երկար ժամանակ մեկուսի էին մնում Հայաստանի նյութական մշակույթի մեջ, այժմ ունեն իրենց զուգահեռները Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջաններում հայտնաբերված կավե անոթների մեջ[27]։

Արծաթյա պնակ. Երզնկա

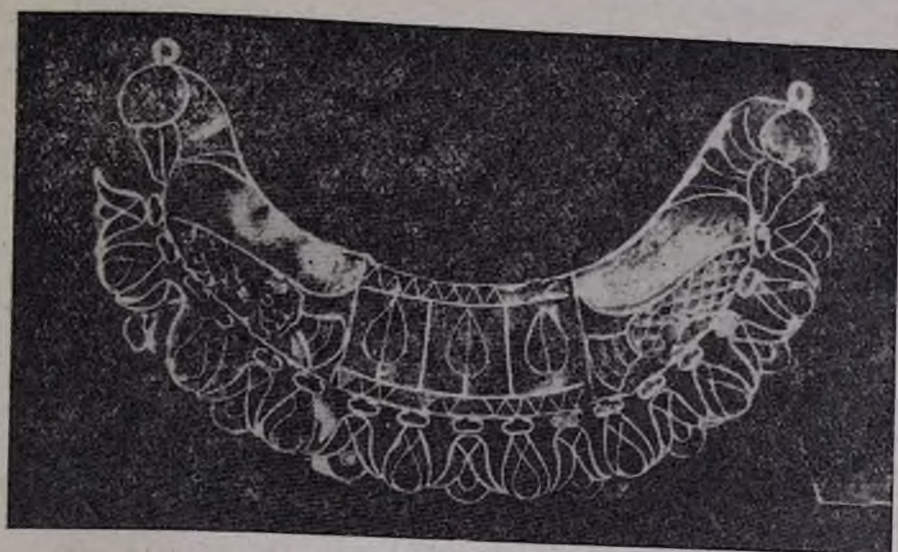
Ըստ երևույթին, նույն ձևի անոթների մասին է խոսում հույն պատմիչ Քսենոփոնը, երբ Հայաստանի տերիտորիայում երկու անգամ հիշատակում է արծաթյա ըմպանակների մասին[28]։ Վաղ-հայկական ժամանակաշրջանում այս տիպի տարածումը բացատրվում է հինարևելյան ավանդույթների կենսունակությամբ։ Վերջին տարիների հնագիտական հայտնաբերումները ցույց են տալիս, որ ուրարտական նյութական մշակույթը ստեղծել էր թասերի և ըմպա-

---

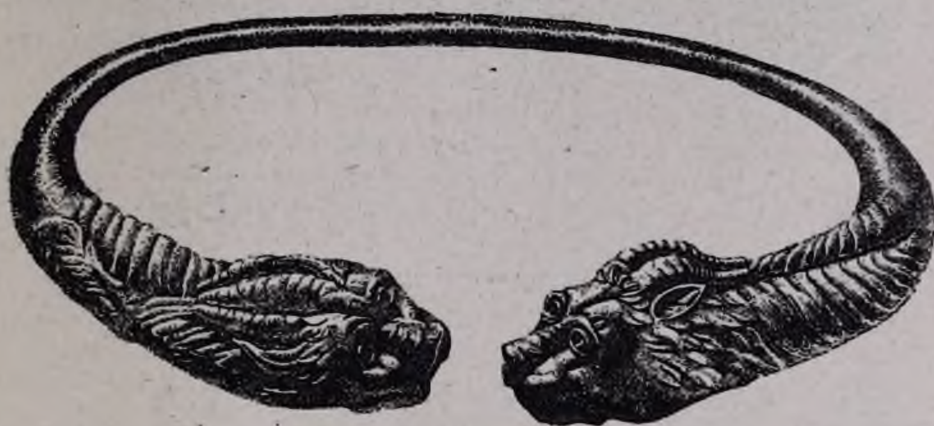
26 Տե՛ս *O. M. Dalton*, The treasure of the Oxus..., էջ 45։

27 Տե՛ս *А. О. Мнацаканян* и *Г. А. Тирацян*, Новые данные о материальной культуре древней Армении, տխտ. 4։ *А. А. Мартиросян*, Город Тейшебаини, նկ. 69։

28 Տե՛ս *Xen.*, Anab., IV. 3, 25, IV, 4, 24։

Ոսկյա կրծքազարդ. Արմավիր

Ոսկյա մանյակ. Դարույնք (Հասան-ղալա)

նակների ձևեր, որոնց ազդեցությունը վաղ-հայկական նման անոթների վրա շատ հավանական է։

Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում գոյություն են ունեցել երկկանթանի սլացիկ անոթներ, որոնց կանթերը կենդանակերպ են։ Հետևի ոտքերի վրա կանգնած քարայծ պատկերող մի կանթ, որը անկասկած պատկանում է վերոհիշյալ տիպի մի անոթի, գտնվել է Արևմտյան Հայաստանում[29]։ Քարայծի ոճական առանձնահատկությունները, աչքերի, հոնքերի, եղջյուրների և այլ մանրամասնությունների վերարտադրությունը կասկած չեն թողնում աքեմենյան արվեստի շրջանակներին, ըստ որոշ գիտնականների, այդ արվեստի զարգացման վերջին փուլին պատկանելու մասին[30], երբ իրեն զգացնել է տալիս նաև հունական ազդեցությունը։

Երկկանթանի մի հոյակապ անոթ է պատկերված Պերսեպոլսի քարձրաքանդակներում, ընծաներ մատուցող հայերի ձեռքին։ Նա ունի սլացիկ ձև, հարթ մակերես ու գրիֆոնակերպ կանթեր և վերարտադրված է վարպետությամբ ու ռեալիստորեն[31]։ Մետաղյա այս անոթները ևս իրենց զուգահեռներն ունեն վաղ-հայկական խեցեգործության մեջ, որի մասին վկայում է Կարմիր-բլրի քաղաքային մասում գտնված, վերևում հիշատակված անոթը[32]։ Այս անոթների ծագումը նույնպես գնալով ավելի որոշակիորեն է կապվում ուրարտական կավագործության նման ձևերի հետ։

Այս ժամանակաշրջանի զարդերի մասին պատկերացում են տալիս ծայրերը առյուծակերպ ոսկյա մանյակը, որը գտնվել է Բասենում՝ Դարույնքի (այժմ Հասան-ղալայի) դամբարաններում[33], ինչպես և Արմավիր-բլրում պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մահիկաձև կրծքազարդը։ Սա հին ոսկերչական արվեստի մի կատարյալ նմուշ է, զարդարված թռչունների, լոտոսի ծաղիկների և կենաց ծառերի ոճավորված մոտիվներով։ Նման առարկաներ միանգամայն հատուկ էին հինարևելյան արվեստին ու մշակույթին։ Ասորեստանի և Ուրարտուի ծայրամասում Մանա երկրի տերիտորիայում, Զիվիեում հայտնաբերված գանձի կազմում կա նման ձևի մի կրծքազարդ[34]։

Այդպիսիները տարածված էին Ասորեստանում և հատկապես Ուրարտուում։ Նման կրծքազարդեր պատկերված են ուրարտական արձանիկների վրա, կամ հայտնաբերվել են պեղումների ընթացքում (Թոփրախ-կալե, Արին-բերդ)։

Պատրաստման տեխնիկայի մանրամասնություններով (ոսկյա բարակ, նեղ, թերթիկաձև միջնորմներից կազմված բջիջներ՝ բազմագույն քարերով ընդելուզված) և մի շարք այլ առանձնահատկություններով Արմավիրի կրծքազարդը մոտ է կանգնած աքեմենյան ժամանակաշրջանի արվեստի նմուշներին[35]։

---

29 Տե՛ս *A. Furtwängler*, Erwerbungen der Antikensammlungen in Deutschland... էջ 114։

30 Տե՛ս *P. Amandry*, Toreutique achéménide, „Antike Kunst", № 2, 1959, էջ 51։

31 Տե՛ս *E. Schmidt*, Persepolis, I Chicago, 1953, տախտ. 29 B։

32 Տե՛ս *А. А. Мартиросян*, Город Тейшебаини, նկ. 63։

33 Տե՛ս *С. В. Тер-Аветисян*, Курганы Хасан-калы, «Известия Кавказского историко-археологического института», т. IV, Тифлис, 1924, էջ 2։

34 Տե՛ս *R. Ghirshman*, Notes iraniennes, IV, Le trésor de Sakkez, „Artibus Asiae", XIII, 3, 1950։

35 Տե՛ս *O. M. Dalton*, The treasure of the Oxus..., տախտ. 1։

Քարե անոթներ: *Հայաստանի տարբեր վայրերում գտնվել են սկահակներ բարձր ոտքի վրա՝ ամբողջական (Գեղադիր, Լեռնային Ղարաբաղ) կամ բեկորների ձևով (Արմավիր, Գառնի, Հացավան, Սևան)։ Այս սկահակները պատրաստված են կանաչավուն-կապտավուն կամ մոխրագույն-կապտավուն քարից և աչքի են ընկնում լավ հղկված, ողորկ մակերեսով։ Ուղեկցող նյութերը, շերտագրական միջավայրը, ինչպես նաև զուգահեռները թույլ են տալիս նման իրերը թվագրել վաղ-հայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանով*[36]։

Քարե սկահակ. Գեղադիր

Հատկանշական է, որ բարձր ոտքի վրա թասի ձևը հայտնի է եղել ուրարտական նյութական մշակույթին, և դատելով հնագիտական բազմաթիվ հուշարձաններում հայտնաբերված կավե նման անոթների քանակից (Թոփրախ-կալե, Կարմիր-բլուր, Մեծամոր, Նոր-Արմավիր, Արմավիր), այն հանդիսացել է ուրարտական խեցեգործության բնորոշ և առաջատար ձևերից մեկը։ Ուրարտական և հայկական ժամանակաշրջանի անոթների միջև գոյություն ունեցող տիպաբանական կապը մեծ նշանակություն ունի քարե սկահակների տեղական, ուրարտական ակունքները պարզելու համար։

Կնիքներ: *Հայաստանի V—IV դարերի, ինչպես և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի դամբարաններում և հնագիտական այլ հուշարձաններում հանդիպում են բիքնատիպ կնիքներ՝ սկարաբեաձև (սկարաբեոյիդներ) և բազմանիստ, մի մասը՝ քարի տարբեր տեսակներից (սերդոլիկ, խալցեդոն և այլն), մյուս մասը՝*

36 *Տե՛ս Ժ. Դ.* Խաչատրյան, *Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղադիրում, էջ 84—86։*

ապակուց. ընդամենը շուրջ երկու տասնյակ[37]։ Այդ կնիքների տակի հարթ երեսի վրա փորագրված են (քարից պատրաստվածների վրա) կամ դրոշմված են (ապակուց ձուլվածների վրա) տարբեր տեսարաններ. մենամարտի (հեծյալի և հետևակայինի, կամ իրենց՝ հետևակայինների միջև), որսի, ինչպես նաև տարբեր տեսակի կենդանիների և գազանների պատկերներ՝ առյուծի, եղջերուի, արջի, վարազի և այլն, մենակ կամ երկուստեք, տարբեր վիճակում՝ կանգնած, վազելիս, իրար հոշոտելիս և այլն։ Կնիքներից մեկը, որը փորագրված պատկերներ ունի իր երկու, ներքևի՝ հարթ և վերևի՝ ուռուցիկ երեսների վրա, օժտված է նաև արամեական արձանագրությամբ։

Նշված ժամանակաշրջանում արևմտյան Փոքր Ասիայում մշակույթի և արվեստի մեջ զարգանում է մի խառը ոճ, որը հայտնի է «հունա-պարսկական» անունով։ Այդ ոճը, որը առավել ցայտուն կերպով դրսևորվել է քարե կնիքների պատրաստման (գլիպտիկայի) մեջ, խառնուրդ էր գեղարվեստական երեք ուղղությունների՝ տեղական-փոքրասիական, պարսկական և հունական, որոնցից առաջին երկուսը հատկապես որոշիչ են եղել այդ խառը ոճի ձևավորման գործում։

«Հունա-պարսկական» ոճի կնիքների կողքին արևմտյան Փոքր Ասիայի հարևան տերիտորիաներում փորագրվում են կնիքներ, որոնք իրենց մի շարք հատկանիշներով (նյութը, ձևը, սյուժեները) աղերսվում են «հունա-պարսկականների» հետ, բայց ոճի տեսակետից տարբեր մի ուղղություն են ներկայացնում, որի հիմքը հունական արվեստն էր՝ թեպետ արևելյան, պարսկական ոորոշ ազդեցությամբ։ Այդ կնիքները, ավելի ճիշտ նրանց ոճը, հայտնի է «արևելա-հոնիական» անունով։

Կնիքների այս երկու խմբի, հատկապես առաջինի հետ են կապվում Հայաստանում գտնված ուշ-աքեմենյան և վաղ-հելլենիստական ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ կնիքները՝ թե՛ իրենց երկու հիմնական ձևերով, թե՛ պատկերված թեմաներով, իսկ մի երկուսը, որոնք ամենայն հավանականությամբ ներմուծված իրեր են, նաև իրենց ոճով։

Այդ կնիքների մեծ մասը, սակայն, նշված ուղղությունների ազդեցությամբ, Փոքր Ասիայում և Հայաստանում առաջացած տեղական, ուրույն ոճին են պատկանում և արտացոլում են գեղարվեստական սեփական սկզբունքներ։

Տեղական կնիքների ոճը բնորոշվում է մարդկային և կենդանական պատկերների դասավորության՝ ընդհանուր կոմպոզիցիայի պայմանականությամբ և սխեմատիկայնությամբ, առանձին կերպարների կառուցվածքի համամասնությունների խախտմամբ, կեցվածքի և շարժումների կաշկանդվածությամբ։

Մոտիկից ծանոթանալիս երևում է նաև, որ տեղական կնիքների այդ հավաքածուի մեջ գոյություն ունեն ոճային առանձին ենթախմբեր, որոնց բացահայտումն ու հիմնավորումը, անկասկած, հույժ կարևոր է։

Քննության առնված նյութերի երկու խմբերից յուրաքանչյուրը մշակութային հետաքրքրական և հատկանշական աղերսներ է դրսևորում։ Շարքային

[37] Տե՛ս А. О. Мнацаканян, Раскопки могильников у селения Атарбекян, էջ. 5, Г. А. Тирацян, Опыт периодизации материальной культуры древней Армении, ИАНАОН, 1957, № 2, էջ 81—82; А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, էջ 148, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանում հայտնաբերված բազմանիստ կնիքները, ՊԲՀ, 1965, № 1, էջ 271—277։

նյութերը բազմաթիվ թելերով կապված են տեղական նախորդ՝ բրոնզե դարի և վաղ երկաթի մշակույթների հետ, հանդիսանալով նրանց օրգանական շարունակությունը։ Հասարակության վերնախավին վերաբերող նյութերը սերտորեն առնչվում են աքեմենյան Իրանի մշակույթի հետ։

Մի շարք փաստեր գալիս են բացահայտելու Հայաստանի և արևելյան Միջերկրականի երկրների, հունական աշխարհի, փոքր-ասիական երկրամասի միջև հելլենիստական ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող տնտեսական և մշակութային կապերը, որոնց սկզբնավորումը կարելի է դնել ուրարտական պետության գոյության տարիներին։

Այդ աղերսների հնարավորությունը հաստատող նյութերից են Արին-բերդում գտնված միլետյան դրամները, Աթենքում կտրված դրամը՝ գտնված Ջանգեզուրում, Հայաստանում հայտնաբերված բազմանիստ և սկարաբեաձև կնիքները, գեղարվեստական մետաղագործության որոշ նմուշներ, հոնիական խեցեգործության հետ առնչվող գունազարդ խեցեղենը, Իջևանում պեղումների ընթացքում գտնված շենքի՝ հավանաբար տաճարի, պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մոդելը, որը, հնարավոր է, արտացոլում է Հայաստանի՝ Փոքր Ասիայի ճարտարապետության հետ ունեցած որոշ առնչությունները։

Վերը բերված հնագիտական նյութերը հնարավորություն են տալիս նաև եզրակացնելու, որ վաղ հայկական մշակույթի ձևավորման գործում մեծ դեր են խաղացել ուրարտական ավանդները։

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷՊՈՍԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇԵՐՏԸ

Առասպելները: *Հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի կարևոր մասն են կազմում հնագույն առասպելները, որոնք մասամբ կապված են նաև հայոց սկզբնական պատմության և կրոնի հետ։*

«Հնագույն բանաստեղծության մի տեսակն են և առասպելները։ Դրանք փոքրիկ զրույցիկներ են, որոնց մեջ, ըստ նախնական աշխարհայեցողության ու հավատալիքների, բնությունն ու հասարակական ձևերը անգիտակցորեն մշակված են ժողովրդի երևակայությամբ։ Դրանց մեջ ոգիների, դյուցազների կամ աստվածների պատկերով ձևավորված ու դրոշմված են նախնական ժողովուրդների հայացքը, մի կողմից՝ հասարակական հարաբերությունների, մյուս կողմից՝ բնության ուժերի և երևույթների վրա»[38]։

Հայերի հնագույն և ամենանշանավոր առասպելներից է Հայկի և Բելի զրույցը։ Այն բերված է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Սեբեոսի «Պատմության»՝ Անանուն պատմիչին պատկանող ներածական գլխի մեջ և հիշատակվում է Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտություն» և «Տոմարագիտություն» աշխատություններում։

Հայկը՝ մի հսկա աղեղնավոր, ըմբոստ և ազատասեր հերոս, չկամենալով ենթարկվել Բելին, որը փորձում է բռնանալ բոլորի վրա, իր որդիների հետ հեռանում և հաստատվում է Հայաստանում։ Բելը նրան առաջարկում է վերադառնալ և հնազանդվել իրեն, սակայն Հայկը մերժում է։ Այն ժամանակ Բելը

38 Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, հատ. I, Երևան, 1944, էջ 19։

արշավում է Հայկի դեմ, բայց ճակատամարտում սպանվում է Հայկի ձեռքով. որը այդպիսով իր անկախությունն է հաստատում։

Առասպելի հիմնական գծերից մեկը սեփական երկրի պաշտպանությունը և ազատագրումն է օտար տանձգությունններից։ Ճակատամարտի նախօրյակին դիմելով իր քաջերին, Հայկը ասում է. «Կամ մեռցուք և աղխ մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ պաչողութիւն մատանց մերոյ ի նա ցուցեալ՝ ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք»[39]։ Հայկի և Բելի առասպելը որոշակի աղերսներ ունի հայոց նախնական պատմության հետ։ Հայկը հանդես է գալիս որպես հայերի էպոնիմ, որի անվան հետ է կապված հայ ժողովրդի անունը։ Հայկի և Բելի առասպելի մեջ իրենց արտացոլումն են գտել պատմական այնպիսի եղելություններ, ինչպիսին Ասորեստանի և Ուրարտուի դարավոր պայքարն էր կամ Հայկական լեռնաշխարհի բնակեցումը հայերի կողմից։

Մովսես Խորենացու մոտ բերված են զրույցներ նաև Արամի մասին։ Նրանց մեջ առասպելականը նույնպես միախառնվում է պատմականի հետ։ Արամի առասպելներում հեռավոր արձագանքներ են պահպանվել հայերի հարաբերությունների մասին իրենց սահմանակից երկրների՝ Մարաստանի, Ասորեստանի, Կապադովկիայի հետ։ Ինքը՝ Արամը, հավանաբար մի կողմից արձագանք է ուրարտացիների թագավոր Արամեի, մյուս կողմից՝ հանդես է գալիս որպես հայ ժողովրդի կազմավորմանը մասնակցած մյուս շերտի՝ փռյուգացիներին հարևան արմենների էպոնիմ։

Ասորեստանի դեմ Արամի կռվի նկարագրության մեջ երևում է զրույցի առասպելական կողմը։ Արամի հակառակորդը այստեղ Բարշամ աստվածն է («Բարշամին»՝ «երկնքի որդի»), որին պաշտում էին ասորիները։ Առասպելական ընդգծված բնույթ ունի զրույցը նաև այն մասում, որտեղ նկարագրվում են Արամի գործերը Փոքր Ասիայում՝ Կապադովկիայում։ Այստեղ նա ընդհարվում է Տիտանյանների և նրանց առաջնորդ «Պայապիս Քաաղեայ Տիտանեանի» հետ, որին հաղթելով քշում է «ի կղզին ինչ Ասիական ծովուն»։ Զրույցի այս մասի նմանությունը հունական առասպելներին ակնհայտ է։ Արամի վերոհիշյալ ընդհարումները հիշեցնում են Զևսի՝ Տիտանյանների և Տիտան հսկայի դեմ մղված կռիվը, որը և թերևս վկայում է հնագույն ժամանակներում հայերի՝ փոքրասիական և հունական աշխարհների հետ ունեցած կուլտուր-պատմական աղերսների մասին։

Տորքի առասպելի բովանդակությունը նույնպես հասել է մեզ Խորենացու «Հայոց պատմության» միջոցով։ Նրան վերագրվում էր ֆիզիկական աներևակայելի ուժ։ Տորքը ջարդ ու փշուր է անում հսկա ժայռեր, եղունգներով հղկում է քարերը, ինչպես և նրանց վրա փորագրություններ անում։ Ծովի ափերին նավերի հանդիպելով, նրանց վրա հսկա ժայռեր է նետում, և ալիքներից խորտակվում են նավերը։

Առասպելի այդ մասը որոշ չափով հիշեցնում է «Ոդիսականի» կիկլոպ Պոլիփեմի արարքներն ու ևս մի ակնարկ է կուլտուր-պատմական որոշ հարակցումների՝ Հայաստանի և նրանից դեպի արևմուտք ընկած ժողովուրդների միջև։ Սակայն ամբողջությամբ վերցրած, ինչպես նաև իր որոշ մանրամասնու-

39 Խորենացի, Ա, ժա։

թյուններով, Տորք Անգեղի առասպելը ունի տեղական բնույթ, կազմավորված լինելով Առաջավոր Ասիայի մշակութային ընդհանուր ատաղձի վրա։

Արայի և Շամիրամի հնագույն առասպելները մեծ հոլակ են վայելել հայերի մեջ։ Նրանք մեզ հասել են բազմաթիվ ճանապարհներով, մատենագրության միջնորդությամբ կամ ժողովրդական զրույցների ձևով։

Հիմնական առասպելը Շամիրամի և Արայի փոխհարաբերությունների մասին գեղեցիկ և ամբողջական ձևով պատմված է Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի պատմություններում։ Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը սիրահարվում է Հայաստանի թագավորին՝ Արային, և առաջարկում նրան գալ իր մոտ և ապրել միասին։ Արան մերժում է, իսկ Շամիրամը զորքով ներխուժում է Հայաստան։ Ճակատամարտում Արան սպանվում է։

Ըստ առասպելի նախնական ձևի, Շամիրամը վերակենդանացնում է Արային արալեզների օգնությամբ։ Քրիստոնեության գաղափարախոսական բովով անցած առասպելի այս վերջաբանը նենգափոխվում է և, ըստ նոր տարբերակի, Արայի դիակը նեխում է։

Այս առասպելը տարբեր ձևերով կամ նրա որոշ հատվածները կարելի է հանդիպել V—IV դարերի հեղինակ Կտեսիաս Կնիդացու մոտ՝ Դիոդոր Սիկիլիացու միջնորդությամբ, անտիկ ժամանակաշրջանի պապիրուսային մի սիրավեպում, Պլատոնի «Հանրապետություն» աշխատության մեջ և Մ. Խորենացու մոտ[40]։ Մինչև վերջերս հետաքրքրական տարբերակներ են պահպանվել ժողովրդական բանահյուսության մեջ։ Շամիրամի անունը հանդիպում է Հայաստանի, առավելապես Վանի աշխարհագրական անվանումներով, օրինակ, Շամիրամի ջրանցքը, Շամիրամայլթի վայրը և այլն։ Ինչպես և մյուս առասպելները, չնայած իր դիցաբանական բնույթին, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի զրույցը արտացոլում է պատմական որոշակի հարաբերություններ՝ Հայկական լեռնաշխարհի հին բնակիչների և հարավից սահմանակից սեմական աշխարհի միջև։

Ասորեստանում մ. թ. ա. IX դարում իշխել է Շամուրամաթ թագուհին, որը Շամիրամի նրկրային նախատիպն է։ Սրա օրոք Ասորեստանի և նրա հյուսիսային հարևանի՝ Ուրարտուի միջև, մի շարք ընդհարումներ են եղել։ Թերևս այս և հաջորդ դարերում չդադարող արշավանքների արձագանքներն իրենց տեղն են գտել Արայի և Շամիրամի առասպելների մեջ[41]։

Հին ճայկական վեպը: «Ի տարբերություն առասպելի, որը դիցաբանական բնավորություն ունի, վեպի նյութը պատմությունն է, իսկական թե կեղծ»[42]։ Վեպի մեջ պահպանվում են պատմական անցքերի հուշերը, սակայն ժամանակագրական տեսակետից մեծ խախտումներով։ Բայց հին վեպը իր հերթին առասպելախառն է, նրա մեջ տեղ են գտնում բազմաթիվ առասպելներ։

Դարեր շարունակ ապրելով վիպասանների շուրթերին, վեպը զգալի փոփոխության է ենթարկվում։ Այդ փոփոխություններն ուժեղանում են նշանավոր իրադարձությունների և պատմական անձերի ազդեցությամբ։

---

40 Տե՛ս Ն. Ադոնց. Հին հայոց աշխարհայացքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 223—293։

41 Տե՛ս Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945։

42 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. I, էջ 37 և հաջ.։

Մեր հին վեպը կոչել են «վիպասանք», «երգ վիպասանաց» կամ «զրույց»։ Այն մշակվել է վիպասանների և գուսանների ձեռքով։

Տիգրանի և Աժդահակի վեպը հնագույններից է։ Նրա մեջ արտացոլվել են տարբեր դեպքեր նաև Տիգրան Մեծի հետ կապված։ Բայց նախնական շերտը անդրապատկերում է մ. թ. ա. VI դարի դեպքերը, որոնց մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Քսենոփոնը[43]։ Ինչպես վերը տեսանք, ըստ նրա պատմածի՝ Մարաստանից կախյալ վիճակում գտնվող Հայաստանը ձգտում է անկախության։ Այդ ձգտումը ճնշում է Կյուրոսը, ապագա Աքեմենյան տերության հիմնադիրը, որը առժամանակ մարաց թագավորի զորավար է։ Հանդես է գալիս նաև հայոց արքայազն Տիգրանը, որը Կյուրոսի որսակիցն է և մտերիմ բարեկամը։ Խորենացու մոտ պահպանված վեպի հիմքը ևս երկու հարևան ազգերի թագավորների՝ հայոց Տիգրանի, մարաց Աժդահակի (Աստիագես) և Կյուրոսի հարաբերություններն են։ Անվան զուգադիպության բերումով վեպի հետ է կապվել նաև Աժդահակ (Աժի Դահակա՝ վիշապ Դահակա) վիշապի առասպելը։ Ըստ այդ պարսկա-հնդկական առասպելի, վիշապ Դահակը կռվում է հերոսների կամ աստվածների դեմ և սպանվում։ Մեր առասպելներում Աժդահակի դեմ նախապես դուրս է գալիս, հավանաբար, Վահագնը, որին հետագայում փոխարինում է Տիգրանը[44]։

Տիգրանը սկզբում դաշնակից է Աժդահակին։ Բայց Կյուրոսի և Տիգրանի մտերմությունը փախցրել էր Աժդահակի քունը և նա խորհրդակցում էր իր մարդկանց հետ, թե ինչ հնարքներով պիտի կարողանա խափանել պարսիկների և բյուրավոր զորք ունեցող հայերի դաշինքը, քանի որ այդ օրերում, պատմում է վեպը, Կյուրոսի և Տիգրանի դաշինքը փոքր վտանգ չէր սպառնում մարաց Աժդահակին։

Առասպելախառն վիպասանությամբ է պատմվում Աժդահակի երազի մասին, որի համաձայն արծվաթև վիշապի վրա նստած Տիգրանը սլանում է դեպի մարերի մայրաքաղաքը և սպանում Աժդահակին։ Վախենալով, որ երազը կարող է իրականանալ, Աժդահակը ամուսնանում է Տիգրանի քրոջ՝ Տիգրանուհու հետ, որպեսզի նրան իր գործակիցը դարձնի Տիգրանի դեմ։ Տիգրանուհին հայտնում է եղբորը Աժդահակի դավադիր խորհուրդը, և հայոց արքան զորք է հավաքում ու շարժվում դեպի Մարաստան։ Պատերազմում Տիգրանը սպանում է Աժդահակին ու հաղթանակ տանում։

Այսպիսով, Քսենոփոնի հետ մեկտեղ, հայկական առասպելախառն այս վեպը ևս, անշուշտ, պատմական կարգի հիշողություններ է հասցրել մեզ և՛ հայերի և՛ հարևան մարերի հարաբերությունների մասին։

Առասպելները և վիպական բանաստեղծությունը հին Հայաստանի մշակույթի անխզելի և արժեքավոր մասն են կազմում։ Նրանք անգնահատելի նշանակություն ունեն հին հայերի կրոնը, հավատալիքները, արվեստը, գրականությունը և պատմությունը ուսումնասիրելու համար։ Խոր արմատներով կապված լինելով հինարևելյան աշխարհայեցողության հետ և դրսևորելով անզուգական

43 Տե՛ս Xen., Cyrop., II, 9, 25։

44 Խորենացի, Ա, գ, Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. I, էջ 45։

գեղարվեստական հմայք, մեր հին առասպելներն իրենց առինքնող ուժի բերումով երբեմն տարածում են գտել նույնիսկ Հայկական լեռնաշխարհից դուրս։

Առասպելների և վեպի ոճը աչքի է ընկնում վառ գույներով, պատկերավոր դարձվածքներով, դիպուկ բնորոշումներով և մակդիրներով։ Հակառակ քրիստոնեական ոգուն, հավասար չափով մեծ ուշադրություն է դարձվում հերոսների մարմնական և հոգեկան գեղեցկությանը։

Ըստ առասպելի, որը վերարտադրել է Մովսես Խորենացին, Հայկը «գեղապատշաճ է և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ», Տիգրանը «Երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէտն, առոգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս և յըմպելիս, և ի խրախճանութիւնս օրինաւոր. զորմէ ասէին ի հինսն մեր, որք փանդռամբն երգէին, լինել սմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյ չափաւոր, մեծիմաստ և պերճաբան»։ Հայ ժողովրդի գրական հուշարձանների միջով կարմիր թելի նման անցնում է հերոսների խրոխտ և ազատասեր ոգին, օտար բռնապետությանը չհնազանդվելու վճռականությունը։ Միևնույն ժամանակ ընդգծվում է նրանց խաղաղասեր շինարարական ոգին, որի արտահայտությունն են նրանց ձեռքով հիմնադրված քաղաքները, ավաններն ու դաստակերտները, տնկված անտառները։

3. ՀԱՅԵՐԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ

Ինչպես տեսանք, Հայաստանի պատմության տոհմա-ցեղային ժամանակաշրջանի կրոնի մեջ մեծ տեղ էր բռնում ոգու հավատքը, բնության և նախնիների պաշտամունքը։ Տոհմատիրական կարգերի զարգացած փուլում և դասակարգային հասարակությանը անցնելու կապակցությամբ տեղի է ունենում աստվածությունների անձնավորում և ձևավորվում է հնագույն աստվածների պանթեոնը։

Վաղ հայկական պանթեոնի ուսումնասիրման համար արժեքավոր աղբյուր են հանդիսանում հին առասպելները, որոնք ունեն ընդգծված դիցաբանական բնույթ։

Հայերի հնագույն աստվածներից է Հայկը։ Նրա պաշտամունքի արմատները մեզ տանում են դեպի տոհմատիրական հասարակության խորքերը։ Ինչպես երևում է մի շարք փաստերից (Սեբեոսի (Անանունի) «Պատմությունը», Աղցի դամբարանի բարձրաքանդակները), Հայկը հանդես է գալիս որպես հսկա որսորդ, որն իր երկու շների հետ հալածում է գազաններին[45]։ Հայկը նաև կոսմոգոնիական հատկություններ է ձեռք բերում, երկինք է բարձրանում և դառնում գեղեցիկ ու լուսավոր աստղերից մեկը։ Այդ երևում է մեր թարգմանական գրականության մի շարք երկերից և Աստվածաշնչից, որտեղ Հայկը հավասարեցվում է Օրիոն համաստեղությանը։ Հայկական ժողովրդական երգերից մեկում մի համաստեղություն ուղղակի Հայկ (Խեկ) է անվանված։

Վաղ դասակարգային հասարակության անցման պայմաններում Հայկը մարմնավորում է հայ ժողովրդի պայքարը նոր հանդես եկող բռնապետության

45 Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Հայկ-Օրիոն, Տեղ. ԳԱՀՖ, № 8, 1941, էջ 29—36։

դեմ, որն աշխատում է սարկացնել ուրիշներին։ Այս էտապում Հայկը և նրա հակառակորդ Բելը արդեն առանձին երկրների աստվածներ են։ Բելը՝ Հայաստանի հարավային հարևան սեմական ազգերի աստվածն է։ Բելի դեմ ապըստամբող Հայկը, որը կռվում է ու սպանում նրան, լուսավոր ու պայծառ մի աստված է։ Միևնույն ժամանակ նա պաշտվում է որպես հայերի նախահայր, որը անձնուրաց կռվով հայերի ազատությունն է նվաճել։

Հայերի աստվածներն էին Տորքն ու Անգեղը։ Տորքը Առաջավոր Ասիայի փոքրասիական մի շարք ժողովուրդների ու ցեղերի աստվածն է եղել։ Խեթերի մոտ (Տարքու) նա պաշտվել է հավանաբար որպես պտղաբերության և բուսականության աստված։ Նկատելով նրա՝ Անգեղ-տուն գավառի հետ ունեցած աղերսից, հնարավոր է ենթադրել, որ նրա պաշտամունքը առավելապես տարածված է եղել Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններում։

Մովսես Խորենացու միջնորդությամբ հասած առասպելում Տորքը հանդես է գալիս որպես Անգեղյա, որը ժողովրդի ու իրեն՝ Խորենացու կողմից ըմբռնվել է որպես «տգեղ»։ Սակայն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ իրականում այստեղ խոսքը Տորքի ծագումը բնորոշող մի անվան մասին է։ «Տորք Անգեղյա» նշանակում է, որ Տորքը Անգեղի սերնդից է։ Անգեղը նույնպես հայտնի է որպես հայկական աստվածներից մեկը, որի անունը տոտեմական ծագում ունի (թռչուն)։ Աստվածաշնչի մեջ սեմական անդրեկրյա Ներգալ աստծու անունը հայերենում թարգմանված է Անգեղ։ Անգեղի աստված լինելու մասին վկայում է նաև Սեբեոսը (Անանունը)։

Հայկական պանթեոնի մեջ կարևոր տեղ է գրավում Արա և Շամիրամ աստվածների զույգը։ Արան տեղական հնագույն աստվածներից է։ Իր անունով և իր որոշ գծերով նա կապվում է խեթական և ուրարտական որոշ աստվածների հետ[46]։

Ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, Արայի նախնական կերպարը արտահայտել է գարնան աճող բուսականությունը, երկրագործությունը, ցանքը և ջուրը։ Այս երևում է ի դեպ Արայի առասպելում պահպանված Արայի շըրջապատի բուսական բնույթ ունեցող անուններից (Նուարդ, Անուշաւան Սոսանուէր)։ Արայի այս բուսական հին բովանդակության դրսևորումն է նաև նրա հարություն առնելու հանգամանքը։

Ինչպես հայտնի է, մեռնող և հարություն առնող աստվածությունները լայն տարածում էին գտել հինարևելյան երկրներում։ Հայաստանում Արայի պաշտամունքի տարածման մասին վկայում են նաև մի շարք տեղանուններ և նույնիսկ անձնանուններ։ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունից» երևում է, որ Շամիրամը կանգնեցրել է Արայի արձանը։

Հինարևելյան հավատալիքների ազդեցության տակ Արան սկսում է հանդես գալ Շամիրամի հետ միասին։ Հին Արևելքում գոյություն ուներ մի շատ սիրված դիցուհի, որը մեծ դեր է խաղացել կրոնական կյանքում։ Զանազան անուններով ու կերպարանքներով նա պաշտվել է բազմաթիվ երկրներում։ Ասորեստանում և Բաբելոնում նա կոչվել է Իշտար, Փյունիկիայում՝ Աստարոթ, Ասորիքում՝ Դերկետո, Աթարգատիս։ Ըստ հին առասպելների, Դերկետոյի

46 Տե՛ս Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945։

դուստրն է Շամիրամը։ Նա իր մոր նման պտղաբերության ու սիրո աստվածուհին է և հայտնի է իր գեղեցկությամբ, պատերազմասեր է և վավաշոտ։ Նրա պաշտամունքը մտել է Հայաստան և կապակցվել է Արայի կերպարի հետ։ Շամիրամի պաշտամունքը Հայաստանում լայն տարածված լինելու մասին ավանդություններից բացի, ինչպես ասվեց վերը, վկայում են բազմաթիվ տեղանուններ, որոնք կապված են նաև դիցուհու անվան հետ։ Մ. թ. II դարի գրող Լուկիանոս Սամոսատցու ասելով՝ Հայաստանի Շամիրամի երկրպագուները նվերներ էին ուղարկում Նրա տաճարին։

Արայի և Շամիրամի հետ միասին պաշտվում էին նաև Արալեզ կոչված ոգիները։ Հայերը հավատում էին, որ արալեզները լիզում էին հայրենիքի համար կովի դաշտում ընկած հերոսներին և հարություն տալիս նրանց։ Ըստ մեր մատենագիրների մոտ պահպանված տվյալների, հայերը արալեզներին համարում էին շնից սերված։

Հնագույն հայկական աստվածների թվին է պատկանում Վահագնը։ Վահագնի կերպարը, ինչպես նրան զուգահեռ կազմող հնդկական Ինդրան կամ պարսկական Վերեթրագնան, պահլավական Վարհրանը կամ Բահրամը գեղեցիկ, քաջ և զորեղ երիտասարդներ են, որոնք նշանավորում են բնության ուժերը մարմնավորող աստվածությունների կերպարի զարգացման վերջին փուլը՝ մարդեղացումը (անտրոպոմորֆիզմ), քանի որ աստվածն էլ արդեն մարմնավորում էր ոչ միայն բնության ուժերը, այլև մարդու բանականությունը։

Այսպիսին է նաև Վահագնը ժողովրդական բանաստեղծական զրույցներում, որոնցից Մովսես Խորենացին մեզ է հասցրել երկնքի և երկրի, ծիրանի ծովի և եղեգնի երկունքից ծնված, հուր մազերով և բոց մորուքով խարտյաշ պատանյակ Վահագնի ծննդյան երգը։ Դա ժամանակի մտածողության, պատկերացումների և ժողովրդական չափածո բանահյուսության՝ բնության տարերքի պես արտահայտիչ ու գունեղ, միաժամանակ գրավիչ ու առինքնող մի հատված է.

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի.
Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ.
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.
Նա հուր հեր ունէր,
Ապա թէ բոց ունէր մօրուս,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք[47]։

Այս սքանչելի երգում տեսնում ենք, որ կյանքի ծնունդը տեղի է ունենում շնորհիվ երկնքում և երկրի վրա գտնվող իրար հակադիր չորս տարրերի՝ հողի (երկիր), ջրի (ծով), կրակի (բոց, ծուխ) և օդի (երկինք) միասնության։ Այստեղ առկա է նաև բուսական աշխարհը, ներկայացված ծովում աճած եղեգնով, որը ծնունդ է տալիս Վահագնին։

---

47 Խորենացի, Ա, լա։

Մեջ բերելով Վահագնի ծննդին վերաբերող հատվածը, Խորենացին գրում է. «Զայս երգելով ոմանց փանդռամբ, լուաք մերովք իսկ ականջօք։ Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կռուել նմա և յաղթել...»։

Վահագնի զուգահեռը կազմող ամպրոպի աստվածները նույնպես կռվում են վիշապի հետ, որը մարմնավորում է երկնքի ջրերը պահող ամպը։ Հնդկական ամպրոպի աստված Ինդրան, օրինակ, հաղթում է Վրթրային (վիշապին). իր կայծակի զենքով սպառում է ամպերի կամարը և երկնային ջրերը թափվում են երկրի վրա՝ արգասավորում նրան։ Այդպիսին է նաև Վահագնի կռիվը վիշապի դեմ, ըստ որում Վահագնը կարող էր հանդես գալ տարբեր կերպարանքներով, օրինակ, առյուծի, ցուլի, ուղտի, հեծյալ որսորդի, մանավանդ նաև քաջի՝ քարայծի գլխով և կռվել վիշապի դեմ. այդ պատկերը, պահպանվելով միջնադարյան հայ ձեռագրերում, հասել է մեզ։

Վահագնին վերագրվել է նաև եզան կերպարանք ընդունած վիշապին (իմա՝ հողմ, ամպ) երկինք բարձրացնելը, որը ճիշտ է նկատել Մ. Աբեղյանը Եղնիկ Կողբացու մի վկայության հիման վրա[48]։

Անանիա Շիրակացին մեջ է բերում մի զրույց, ըստ որի հայոց նախնի Վահագնը մի ցուրտ ձմեռ գողացել է Ասորեստանի նախնի Բարշամի հարդը և երկնակամարով անցած նրա ճանապարհին թափված հարդից է, որ գոյացել է Հարդագողի ճանապարհը կամ Ծիր Կաթինը[49]։

Հավանական է, որ հնագույն շրջանում հայերի կողմից պաշտվել են նաև այլ աստվածություններ։ Հայաստանում մ. թ. ա. V դարի վերջում արևին երկրպագելու մասին մի կարևոր վկայություն է պահպանվել, որից երևում է, որ արևին ձիեր էին զոհաբերում[50]։

Մի շարք աստվածությունների պաշտամունքը, որի մասին մենք տեղեկություններ ունենք, սկսվել է, թերևս, այդ հնագույն շրջանում, բայց ծավալ ու տարածում է ստացել Հայաստանում պատմության հետագա շրջաններում։ Դրանցից են Անահիտը, Արամազդը, Միհրը, Տիրը և ուրիշ աստվածներ։

---

48 *Տե՛ս* Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, էջ 36։*

49 *Տե՛ս* Անանիա Շիրակացի, *Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 37։*

50 *Տե՛ս Xen.,* Anab., *IV, 5, 35։*

ԲԱԺԻՆ Է

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏՆԵՐ

1. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

Հայ մշակույթի զարգացման նոր դարաշրջանը։ Մ. թ. ա. IV դարի վերջերից նոր դարաշրջան էր սկսվել Մերձավոր Արևելքի երկրների ոչ միայն հասարակական-տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների, այլև մշակույթի բնագավառում։ Հին արևելյան հարուստ, բայց և տարբեր երկրների ինքնատիպ մշակույթը խաչավորվեց փարթամորեն ծաղկած հելլեն մշակույթի հետ՝ ծնունդ տալով մի նոր յուրահատուկ բնույթի մշակույթի, որը զարգանալով նոր հասարակական-տնտեսական հիմքերի վրա, ինքն էլ ստացավ այսպես կոչված հելլենիստական կերպարանք։ Որքան էլ պայմանական, այս անվանումը նշանավորում է հին աշխարհի բավականաչափ ընդարձակ շրջանակներ ընդգրկող բազմաթիվ երկրների ընդհանուր գծեր ունեցող մշակութային զարգացման մի ամբողջ դարաշրջան։ Սակայն տարբեր երկրներ միևնույն չափով չէ, որ հաղորդակից դարձան հելլենիստական մշակույթին, ուստի ոչ միայն ինքնատիպ և տարբեր է եղել այդ մշակույթի կերտման գործում յուրաքանչյուր ժողովրդի մասնակցությունն ու խաղացած դերը, այլև ինքը՝ մշակույթը, տարբեր դրսևորումներ է ունեցել և ինքնատիպությամբ օժտված եղել ամեն մի երկրում։

Հայաստանը ևս հաղորդակից դարձավ մշակութային այս նոր զարգացմանը։ Երկիրը ապրում էր տնտեսական վերելք, խորացել էին ստրկատիրական հարաբերությունները, գոյացել զգալի թվով քաղաքներ, որոնք նկատելիորեն հելլենիստական բնույթ ունեին, զարգացել էին արհեստներն ու առևտուրը, ընդարձակվել երկրի շփումներն ու կապերը հարևան երկրների հետ։ Այս ամենը հայ ժողովրդի դարավոր մշակութային ավանդույթների հետ միասին հանդիսացան այն հաստատուն պատվանդանը, որի վրա բարձրացավ ստրկատիրական ժամանակաշրջանի Հայաստանի մշակույթը։ Այդ մշակույթի զարգացմանը մեծապես նպաստեցին միավորված հայ պետականության առաջացումն ու զարգացումը մ. թ. ա. II—I դարերում և երկրի անկախության պահպանումը I—III դարերում։

Դարավոր ավանդական ըմբռնումների և մշակույթի առկայությունը մի կողմից, նոր, հելլենիստական բնույթի հասարակական հարաբերությունների, գաղափարների և մշակութային ավանդույթների առաջացումն ու զարգացումը՝ մյուս կողմից, պայմանավորեցին երկու հիմնական ուղղությունների զարգացումը հին հայ մշակույթի մեջ։ Դրանցից առաջինը ավանդական ժողովրդական ուղղությունն էր, իր բնիկ տեղական և հին արևելյան արմատներով ու ակունքներով, որը զարգանում էր ժողովրդական, մանավանդ գյուղական լայն զանգվածների մեջ, անդրադարձնելով ժողովրդական ըմբռնումները, պատկերացումները, ավանդույթներն ու ճաշակը. մյուսը՝ հելլենիստական ուղղությունն էր, որն առաջանալով հասարակական նոր բնույթի հարաբերությունների և ըմբռնումների հիման վրա, հանդիսանում էր առավելապես իշխող ստրկատիրական վերնախավի և քաղաքային ազատ բնակչության մշակույթը՝ անդրադարձնելով նրանց աշխարհահայացքն ու ճաշակը։ Երկրորդ ուղղության զարգացմանը խոշոր չափերով նպաստում էին Հայաստանի ընդարձակվող կապերը հելլենիստական աշխարհի մի շարք երկրների հետ։ Այս երկու ուղղությունները, իհարկե, պատնեշով իրարից անջատված չէին. տեղի էր ունենում նրանց փոխադարձ ներթափանցում, որով պայմանավորված էր հելլենիստական մշակույթի առաջացումը և զարգացումը հայ հողի վրա։ Հելլենիստական ուղղության պատկանող հուշարձանների վրա ևս առավել կամ նվազ ցայտունությամբ երևան էին գալիս տեղական ավանդական գծերը։ Հետզհետե հարստանում ու ճոխանում է հայ ժողովրդի ինչպես հոգևոր, այնպես և նյութական մշակույթը, որի շնորհիվ Հայաստանը տեղ է բռնում հին աշխարհի առաջավոր մշակույթ ունեցող երկրների շարքում։

Հայ հին մշակույթի զարգացման փուլերը: Վեց դար տևած այդ ժամանակաշրջանը թեև կազմում է մի ամբողջություն, բայց հասարակական կյանքի և մշակույթի զարգացման տեսակետից կարող է բաժանվել երկու փուլի՝ բուն հելլենիստական ժամանակաշրջան, որն ընդգրկում է մ. թ. ա. III—I դարերը և ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջան, որն ընդգրկում է սոցիալական կյանքում տեղի ունեցող ստրկատիրական հասարակարգի ճգնաժամի և ֆեոդալական հարաբերությունների սկզբնավորման ժամանակը՝ մ. թ. I—III դարերը։

Առաջին փուլը բնորոշվում է հելլենիստական հասարակական հարաբերությունների և մշակույթի ձևավորմամբ ու նշանակալից զարգացմամբ, որը տեղի էր ունենում բուռն քաղաքաշինության, բավականաչափ զորեղ ու անկախ պետականության և հելլենիստական երկրների հետ սերտ կապերի առկայության պայմաններում։

Երկրորդ փուլի հիմքում տակավին ընկած են ստրկատիրական հարաբերությունները, բայց նրանց ընդերքում արդեն սկսվում է նոր ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացումը. գոյանում են նախարարություններ, քաղաքաշինությունը կորցնում է նախկին թափը, նկատելիորեն թուլանում է տիպիկ հելլենիստական բնույթի հայ պետությունը, որն ընկնում է երկու զորեղ տերությունների՝ Հռոմի և Իրանի մուրճի ու սալի միջև։ Այս պայմաններում մասամբ թուլանում են հելլենիստական ավանդույթները, իսկ ժողովրդական ավանդական ուղղության նշանակությունը, ընդհակառակը, աճում է։ Արևելք

է թափանցում հռոմեական ազդեցությունը և այստեղ ձևավորվում է ուշ անտիկ գծեր ունեցող մշակույթը, որին հաղորդակից և մասնակից է լինում նաև Հայաստանը։

2. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքաշինություն: Երկրի մշակութային վերելքի ցայտուն արտահայտություններից մեկը ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի զարգացումն էր։

Հայ ճարտարապետական մտքի գոյացման ու դրսևորման հիմնական օջախները եղան Երվանդունիների ու Արտաշեսյանների ժամանակաշրջանում Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում վեր խոյացած քաղաքները։ Հնագույն քաղաքների ու առանձին բնակավայրերի զարգացմանը և այնտեղ շինարարական կյանքի կազմակերպմանը զուգընթաց, մեծ ծավալ է ստանում նոր քաղաքների շինարարությունը։ Քաղաքաշինության արմատները հին Հայաստանում մեզ տանում են նախաուրարտական և ուրարտական ժամանակաշրջանը։ Մի շարք հայկական քաղաքներ, օրինակ՝ Վանը, Արմավիրը, Երևանը, իրենց արմատներն ունեն ուրարտական քաղաքների, համապատասխանաբար, Տուշպայի, Արգիշտիխինիլիի, Էրեբունիի մեջ։ Առանձնապես հատկանշական է Արմավիր-Արգիշտիխինիլիի օրինակը։ Ուրարտական վարչական կենտրոնի վրա աճած Արմավիրը ոչ միայն Հայաստանի մայրաքաղաքն է դարձել, այլև շարունակել է Արգիշտիխինիլիի նման լինել կրոնական կենտրոն։ Այստեղ կառուցվել է աբնդակի, լուսնի և հայոց թագավորի նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճարը[1], որի շրջապատում սոսիների սրբազան պուրակի տերևների սոսավյունին համեմատ արվում էին գուշակությունները։

Արմավիրի քաղաքային տերիտորիան ընդգրկել է այժմյան համանուն գյուղից դեպի արևմուտք գտնվող բլուրի և նրա շրջապատի զգալի տարածությունը։ Միջնաբերդը արտաքինից ներառվելով ուղղանկյուն աշտարակների հաջորդականությամբ ստեղծված պաշտպանական ամուր կառուցվածքի մեջ, ներսում ունեցել է հասարակական ու տնտեսական բազմաթիվ շենքեր։

Արմավիրը դարձել է երկրի ճարտարապետական արվեստի խոշորագույն օջախներից մեկը, և իբրև այդպիսին նշանակալից դեր կատարել հայկական ճարտարապետության կազմավորման գործում[2]։ Շինարարական կյանքը այստեղ ընթացել է գրեթե մեկ ամբողջ հազարամյակ։

Արմավիրի հետ մեկտեղ Հայաստանում զարգացել են և տասնյակ այլ քաղաքներ (Արշամաշատ, Արկաթիակերտ, Զարեհավան, Զարիշատ և այլն), որոնց մեծ մասի ճարտարապետական կերպարը տակավին անհայտ է մնում։ Որոշ պատկերացում կարելի է ստանալ մ. թ. ա. III դարում հիմնադրված Եր-

---

1 Տե՛ս Խորենացի, Ա, ը։

2 Տե՛ս Ալ. Սահինյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 216—219։

վանդաշատ քաղաքի մասին, մասամբ ըստ Խորենացու հաղորդումների[3], մասամբ ըստ բուն քաղաքի մնացորդների։ Գետնի երեսին մինչև օրս պահպանված որձաքարի հնագույն պարսպապատերի, կառուցվածքների խոշոր խմբերի ու առանձին շենքերի մնացորդներն անգամ որոշակիորեն ցույց են տալիս ժամանակին նրա ունեցած պաշտպանական ամրակուռ սիստեմի, մեծածավալ շինարարության և այդ շինարարության մեջ տեղ գտած կառուցողական բարձր տեխնիկայի առկայությունը։

Հայաստանի նախաքրիստոնեական շրջանի ճարտարապետության ու քաղաքաշինության զարգացման աստիճանը առավել ճշմարտացի ընկալելու տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում II դարում (մ. թ. ա. 180—170) ստեղծված նոր մայրաքաղաքը։ Այն կառուցվելով Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում՝ ուր Մեծամոր գետը միանում էր Արաքսին, իր հիմնադիր Արտաշես Ա-ի անունով կոչվեց Արտաշատ։

Մատենագրական վկայությունները հայտնում են, որ Արտաշատը կառուցվում է բլուրի վրա[4], «...գետածոցում, որը նման է թերակղզու, և նրա շուրջը բացի պարանոցի մասից, գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարանոցը փակվում է խրամով և պատվարով»[5]։ Ընդ որում ուշագրավ է այն տեղեկությունը, ըստ որի քաղաքի տեղի ընտրությունը և նրա պաշտպանական սիստեմի ստեղծումը կատարվում է նախօրոք մշակված նախագծային մտահղացման հիման վրա[6]։

Հզոր բերդ լինելու հետ մեկտեղ, Արտաշատը եղել է երկրի մշակութային ու տնտեսական կյանքի կենտրոնը։ Ժամանակակիցները խոր ակնածանքով այն կոչում են «գեղեցիկ շինված... թագավորանիստ քաղաք»[7], «Մեծ ու խիստ գեղեցիկ քաղաք», «Հայաստանի Կարթագեն»[8]։

Քաղաքը ուներ արքունի շքեղ ապարանք, հավանաբար և ամֆիթատրոն[9], բնակելի, պաշտամունքի ու հասարակական տարբեր նշանակության բազմաթիվ կառուցվածքներ։

Որոշ ժամանակ անց, մ. թ. ա. 80-ական թվականներին Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգում, ժամանակակից Ֆարկին քաղաքի տեղում, հիմնադրվում է մի նոր մայրաքաղաք, որը Տիգրան Բ թագավորի պատվին անվանվեց Տիգրանակերտ։ Նոր մայրաքաղաքը կառուցվելով Հայկական Տավրոսի ստորոտի բնական, «պաշտպանված ու դժվարամատչելի լեռնային տեղանքում»[10], ուներ մինչև 50 կանգուն (մոտ 25—26 մետր) բարձրության և չափազանց մեծ լայնության պարսպապատերով ստեղծված պաշտպանական մի հզոր սիստեմ։

---

3 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խբ։

4 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խթ։

5 Strabo, XI, 14, 6, նաև՝ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 120—121։

6 Տե՛ս Plut., Luc., 31, 5։

7 Strabo, XI, 14, 6, նաև՝ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 120—121։

8 Plut., Luc., 32։

9 Տե՛ս *Г. Гоян,* 2000 лет армянского театра, I. Театр древней Армении, М., 1952, էջ 53։

10 Հ. Մանանդյան, Տիգրան Բ և Հռոմը, Երևան, 1940, էջ 129։

Պարսպապատերն ունեցել են այնպիսի լայնություն, որ նրանց մեջ տեղադրըվել են պահակազորի զինանոցները, ախոռները և այլ նշանակության բազմաթիվ սենյակներ։

Քաղաքային տերիտորիայի ներսից վեր էր խոյանում պարսպապատ ամուր ու անմատչելի միջնաբերդը, որի շուրջը միահյուսվում էին իշխանավորների ու ազնվականների դղյակները, բնակելի, պաշտամունքային, մշակութային (թատերական) և հասարակական այլ շինությունները։ Թագավորի «փառահեղ պալատը»՝ շրջապատված պարտեզներով, զբոսարաններով, ձկնավազաններով ու որսատեղերով, գտնվում էր քաղաքային պարիսպներից դուրս։

Վաղարշապատը (այժմ Էջմիածին) հիմնադրվել է նախկին Վարդգեսավանի տեղում և մ. թ. 163-ին հռչակվել աթոռանիստ քաղաք։ Խորենացին, անդրադառնալով Վարդգեսավանին, նշում է, որ Վաղարշակ Ա-ը այն «...պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ և անուանեաց Վաղարշապատ, որ է Նոր քաղաք»[11]։

Քաղաքը, բացի պալատական մոնումենտալ շինություններից, անտարակույս ունեցել է նաև հասարակական, արտադրական, պաշտամունքի և աթոռանիստ քաղաքին արժանի այլ կառուցվածքներ, որոնց մանրամասներից մի քանի բեկորներ բացահայտվեցին Էջմիածնի Մայր տաճարի պեղումների ընթացքում։ Մայր տաճարի հիմքերի մոտ բացվեց որձաքարե մի խոշոր որմնաքար՝ մետաղե կապերի հետքերով, որը հիշեցնում է Գառնիի ամրոցի անտիկ շրջանի պարսպապատերի որմնաքարերը, իսկ Հռիփսիմեի տաճարի որմնամույթերի տակ՝ տուֆակերտ շենքի քիվի քանդակազարդ երեք բեկոր, որոնց մշակումը հար և նման է Գառնիի հեթանոսական տաճարի մանրամասների մշակումներին։ Այդ բեկորների զգալի չափերից և նրանց զարդաքանդակման ոճից դժվար չէ կռահել, որ նրանք պատկանել են Հայաստանի հելլենիստական ժամանակաշրջանի բավականին հարուստ մշակում ունեցող ճարտարապետական մի կարևոր (ամենայն հավանականությամբ՝ պաշտամունքային) կառույցի։

Այսպիսով, թեև բացի Արմավիրում և Արտաշատում տարվող պեղումներից, ոչ մի այլ քաղաք հնագիտական հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել, այնուհանդերձ, եղած սուղ տվյալները թեկուզ ամենաընդհանուր ձևով, վերարտադրում են հին հայկական քաղաքների ուրվագիծը[12]։ Նշված բոլոր քաղաքների կոմպոզիցիոն գլխավոր կենտրոնը հանդիսացել է միջնաբերդը, որը գտնվելով ռազմա-ամրաշինական տեսակետից բնական անհամեմատ նպաստավոր տեղանքում՝ իշխող դիրք է ունեցել ոչ միայն քաղաքի, այլև այն շըրջապատող ընդարձակ տարածության վրա։

Միջնաբերդի բնական ամրությունները մի կողմից ուժեղացվել և լրացվել են արհեստական կառուցումներով (պարիսպ, աշտարակներ), մյուս կողմից՝

---

11 Խորենացի, Բ, կե։

12 Այս հարցի վերաբերյալ տե՛ս Վ. Հարությունյանի «К вопросу о градостроительной культуре древней Армении» աշխատությունը (տե՛ս ՀԳԱՀԳ, 1955, № 9, էջ 43—46 և 1956, № 10, էջ 75—98։ Նաև՝ Ա. Սահինյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, էջ 190—238)։

այդ բոլորը, քաղաքային ամբողջ տերիտորիայի հետ մեկտեղ, ներառվել են պաշտպանական մի ընդհանուր առավել զորեղ սիստեմի մեջ (ուղղանկյուն աշտարակների հաջորդականությամբ ստեղծված հուժկու պարսպապատեր, վերջիններին զուգընթաց բնական կամ արհեստական հունով ընթացող ջուր, խրամներ, փոսեր և այլն)։

Ամրոցներ. Գառնի: *Հին Հայաստանի համար հատկանշական էր բազմաթիվ անառիկ ամրոցների գոյությունը, որոնք բազմիցս հիշատակվել են վերը։ Սակայն այդ բոլորից միայն Գառնին է, որ հանգամանորեն ուսումնասիրված է։*

Գառնիի ամրոցը գտնվում է այժմյան Աբովյանի (Կոտայքի) շրջանի Գառնի գյուղի հարավային ծայրամասում։

Գառնիում հայտնաբերված ուրարտական արձանագրությունը խոսում է բերդի խոր հնության մասին. իբրև նշանավոր ամրոց այն գոյություն է ունեցել նաև մ. թ. II—III դարերում[13], և հանդիսացել է հայկական արքունիքի ամառանոցային նստավայրերից մեկը։ Նրա ռազմա-պաշտպանական հզոր կառույցների վերաբերյալ գրավոր ստույգ տեղեկությունները գալիս են մ. թ. I դարից[14]։ Կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև այստեղ գտնված հունարեն արձանագրությունը։ Ըստ այդ արձանագրության, Մեծ Հայքի Տրդատ թագավորը իր գահակալության 11-րդ տարում (մ. թ. 77) կառուցում է (իմա՝ վերակառուցում է) ամրոցը[15]։

Գառնիի կառուցողական աշխատանքների մասին խոսում է նաև Խորենացին, սակայն նա Տրդատ Գ-ին (287—332) է վերագրում Տրդատ Ա-ի (66—88) շինարարական գործունեությունը[16]։

Վաղ միջնադարի հայ մյուս մատենագիրների մոտ Գառնին հիշատակվում է մերթ իբրև խիստ ամրացված արքունի ամրոց[17], մերթ իբրև քաղաք՝ իր անմատչելի ամրոցով[18], մերթ ուղղակի զորակայան[19]։

Ամրոցը լինելով բարձր հրվանդանի վրա, նրա եռանկյունաձև տերիտորիան՝ հարավային, հարավ-արևմտյան և կիսով չափ արևելյան կողմերից շրջափակված է բնական անմատչելի ուղղաձիգ ժայռերով, իսկ մնացած մասում կառուցվել է 6.00-6.20×6.70 մ չափի տասնչորս աշտարակների և 2.07-2.08 մ լայնության ու ավելի քան 10 մ բարձրության հուժկու պարսպապատերի հաջորդականությամբ ստեղծված պաշտպանական մի ամրակուռ սիստեմ։

---

13 *Տե՛ս* Հ. Մանանդյան, *Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 20։*

14 *Տե՛ս Tacit.*, Annal., *XII, 45։ Նաև՝* Հ. Մանանդյան, *Գառնիի հունարեն արձանագրությունը..., էջ 19։*

15 *К. В. Тревер,* Надпись о построении армянской крепости Гарни, Л., 1949, *էջ 20։ Նաև՝ Б. Аракелян,* Гарни, I, Ереван, 1952, *էջ 62։ Նույնը ընդունում է Ա. Աբրահամյանը, սակայն նա այդ շինարարությունը վերագրում է տաճարի կառուցմանը (տե՛ս «էջմիածին», 1947, մարտ-ապրիլ)։ Այդ թվականի դեմ չեն առարկում Գառնիի հունարեն արձանագրությանը հետագայում անդրադարձած մասնագետները (Գ. Սարգսյան, Հ. Բարթիկյան և Ս. Կրկյաշարյան)։*

16 *Տե՛ս* Խորենացի, *Բ, ղ։*

17 *Տե՛ս* Փավստոս, *Գ, ը։*

18 Եղիշէի *Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 68, 79։*

19 *Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 31, 47։ Նաև՝* Բ. Առաքելյան. *Գառնի, պր. 3-րդ, Երևան, 1962, էջ 15—20։*

Այն հատվածներում, որտեղ տեղանքի պատճառով հակառակորդը դժվարությամբ կարող էր մոտենալ պարսպապատերին, հետևապես նրա հարձակումը հնարավոր կլիներ ավելի պակաս ուժով եա մղել, աշտարակները կառուցված են ավելի պակաս թվով, այսինքն՝ ունեն միմյանցից մեծ հեռավորություն, իսկ այն մասերում, որտեղ թշնամին կարող էր համեմատաբար անարգել մոտենալ պարսպապատերին, հետևապես պետք էր, որ ավելի մեծ ուժեր կենտրոնացվեին նրա դեմ, աշտարակները կառուցված են մեծ թվով, այսինքն՝ միմյանցից ավելի մոտ։ Ընդ որում պարսպապատի այս մասում, մուտքից դեպի արևմուտք, 4-րդ և 5-րդ աշտարակները մյուս աշտարակների համեմատությամբ կառուցված են ավելի ներս՝ ստեղծված է արհեստական աղեղ, որի մեջ ներքաշված հակառակորդի ուժերը, ընկնելով աննպաստ պայմանների մեջ, պիտի դառնային առավել հեշտ խոցելի[20]։

Աշտարակների ձևը ուղղանկյունի է։ Նման կառուցվածքի աշտարակներ գոյություն ունեն նաև հելլենիստական ճարտարապետության այլ կենտրոններում՝ Փոքր Ասիա (Միլետ[21], Պերգամոն[22]), Սիրիա (Բաալբեկ[23], Ջերաշա[24]) և այլուր։ Հայկական լեռնաշխարհում ուղղանկյուն ձևի աշտարակներ հանդես են եկել շատ ավելի վաղ՝ առնվազն ուրարտական ժամանակներից (Տուշպա, Արգիշտիխինիլի, Թեյշեբաինի և այլն)։

Ամրոցի պատերը շարված են տեղական կապտավուն որձաքարի սրբատաշ խոշոր զանգվածներով, չոր, առանց շաղախի։ Որմնաքարերը ուղղաձիգ միացումներ չունեն, իսկ հորիզոնական ուղղությամբ իրար են միացված երկաթյա կապերով և երկաթյա կապերի ու քարի հանդիպման խոռոչները լցված կապարով։

Աշտարակներն ունեն երկու տեսակի շարվածք։ Պաշտպանական տեսակետից առավել պատասխանատու մասում (գլխավոր մուտքի մոտ) աշտարակների ամբողջ մակերեսները համատարած շարված են խոշոր քարերով, մնացած բոլոր տեղերում՝ արտաքին պարագծով կառուցված են 1.15—1.50 մ հաստության քարե շրջանակներ և նրանց մեջ է լցված բուտաբետոն (կազմված կրից, ավազից, ճեղքված որձաքարից և գետաքարից)։

Պարսպապատերի ընդհանուր կառուցվածքում ակնհայտ են շինարարական մի քանի շրջաններ։ Նախնական կառուցվածքում (մ. թ. ա. III—II դարերում) և առաջին վերակառուցման ժամանակ (մ. թ. 77 թվական) պատերը կառուցված են շինարարական միևնույն տեխնիկայով, միայն վերակառուց-

---

20 Տե՛ս *Б. Аракелян,* Гарни, I, 1951, էջ 31։

21 Տես *Th. Wiegend,* Siebenter vorläufiger Bericht über die von den königlichen Museen in Milet und Didyma unternommenen Ausgrabungen, Berlin, 1911, էջ 7—8 և այլն։ Նաև՝ *М. М. Кобылина,* Милет М., 1665, էջ 160—161. „Всеобщая история архитектуры", М., 1949, т. II, кн. первая, էջ 226, табл. 132.

22 Տես *A. Conze,* Königliche Museen zu Berlin, Altertümer von Pergamon, Berlin, 1913, Band I, Tafeln, Tafel III և այլն։

23 Տես *B. Schulz und H. Winnefeld,* Baalbek. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1898 bis 1905, Erster Band. Berlin und Leipzig, 1921, էջ 19։

24 Տես *C. H. Kraeling,* Gerasa, City of the Decapolis, New Haven, Connecticut, 1938, էջ 23։ Նաև՝ *С. Абамелек-Лазарев,* Джераша, СПб, 1897, աղ. XIII։

ման ենթարկված շարվածքի քարերի մշակման որակը որոշակիորեն զիջում է նախորդ շրջանին։

Հաջորդ շրջանը ներկայացնում է մուտքի արևելյան կողմից կցված կլոր աշտարակի կառուցվածքը, ուր ի տարբերություն առաջին և երկրորդ շրջանների շինարարական արվեստի, պատերը կառուցված են առանց մետաղակապերի, որմնաքարերի միացման համար գործ է ածված կրաշաղախ։ Սակայն, պատի հիմնական կրող մասը նախորդ շրջանների նման հանդիսանում է դարձյալ քարը և ոչ պատի միջուկը։

Պարսպապատերի մյուս վերակառուցումները կատարված են IV դարից Հայաստանում լայն կիրառում գտած շինարարական տեխնիկայով, երբ քարը, ըստ էության, կատարում էր երեսապատման դեր, իսկ պատի հիմնական կրող մասը հանդիսանում է նրա կրաշաղախային միջուկը։ Շինարարական նման տեխնիկայով վերակառուցումներ տեղի են ունեցել ընդհուպ մինչև Բագրատունիների և Զաքարյանների ժամանակները։

Գառնիի ամրոցի պալատական շենքի դահլիճը

Պալատական շինություններ: *Ամրոցի ներսում ստեղծվել է ճարտարապետական կառուցվածքների խոշոր խումբ, որոնցից առայժմ բացվել են հեթանոսական տաճարի, պալատական շինությունների և արքունի բաղնիքի մնացորդները։ Այդ կառույցները համախմբված լինելով ամրոցի եռանկյունաձև տեղանքի հարավային հատվածում, միմյանց նկատմամբ ունեցած դասավորությամբ ու ընդհանուր մտահղացումով կազմել են ճարտարապետական մի ինքնատիպ անսամբլ։ Անսամբլի կոմպոզիցիոն կենտրոնը հանդիսացել է տաճարի սյունազարդ կառուցվածքը, որը գլխավոր ճակատով ուղղված լինելով*

դեպի ամրոցի կենտրոնական մուտքը, առինքնում է ամրոց մտած այցելուի ուշադրությունը, նրա առաջին իսկ քայլից։

Տաճարից քսան մետր դեպի արևմուտք, Հրվանդանի ուղղաձիգ ժայռերի գրեթե շուրթից, վեր են ելել պալատական շենքերը։ Նրանք իրենց գլխավոր ճակատներով մասնակցել են տաճարի առջև փռված հրապարակի ճարտարապետական-տարածական միջավայրի կազմակերպմանը, մյուսներով բացվել դեպի շրջապատի լեռնային գեղատեսիլ բնանկարը, ավելի ճիշտ՝ միահյուսվել նրան։ Ճարտարապետությունը դարձել է բնության օրգանական մասը, լրացրել, հարստացրել այն։

Պալատական կոմպլեքսը բաղկացած է եղել մի քանի շենքերից։ Պեղումների շնորհիվ առայժմ բացվել են ավելի քան 40 մ երկարության և մոտ 15 մետր լայնության արքունի ապարանքի մնացորդները։ Բացված հատվածի հարավ-արևելյան կեսում գտնվել է 1:2 համաչափությամբ կամարակապ մի խոշոր դահլիճ, իսկ մյուս կեսում՝ տարբեր չափերի ու նշանակության բազմաթիվ սենյակներ։

Հետաքրքրական է դահլիճի կառուցվածքը, որի 9,65×19,92 մ չափի հատակագծային ներքին տարածությունը ութ մասսիվ մույթերի միջոցով՝ երկայնական ուղղությամբ, բաժանված է եղել երկու հավասար մասի, նավի[25]։ Մույթերին համապատասխան՝ դահլիճի արևելյան և արևմտյան պատերին կից ստեղծվել են նույն քանակի և գրեթե նույն չափերի որմնամույթեր, որոնց վրայից սկզբնավորված կամարները հիմք են հանդիսացել շենքի թաղակապ ծածկի համար[26]։

Ներկայումս պահպանված է 2,5—3 մ բարձրությամբ արևելյան պատը և հյուսիսային պատի մի մասը, իսկ մյուս պատերը չնչին բացառությամբ ոչնչացված են։ Դահլիճի հատակը, հեթանոսական տաճարի հատակի հորիզոնի համեմատությամբ, բավական ցածր է։ Շենքը, ըստ երևույթին, եղել է երկհարկանի։

Շենքի մնացորդների մի մասը գտնվում է VII դարում կառուցված քրիստոնեական քառաբսիդ տաճարի հիմքերի տակ։ Նշանակում է VII դարում պալատական կոմպլեքսը մասամբ կամ ամբողջապես գտնվել է արդեն ավերված վիճակում։

Պալատական կոմպլեքսի մյուս կեսի դեպի հրապարակ ուղղված պատը ունի միմյանց հաջորդող մի քանի ուղղանկյուն ելուններով մշակված եզրագիծ. նրա վրայից բարձրացող ճակատը պետք է բավականին հանդիսավոր տեսք ունենար։ Հյուսիս-արևմտյան սենյակներից մեկի ներսի ծեփի վրա պահպանված են վարդագույն-կարմիր ներկի հետքեր։

Պատերը կառուցված են ճեղքված որձաքարից և գետաքարից, իբրև միաց-

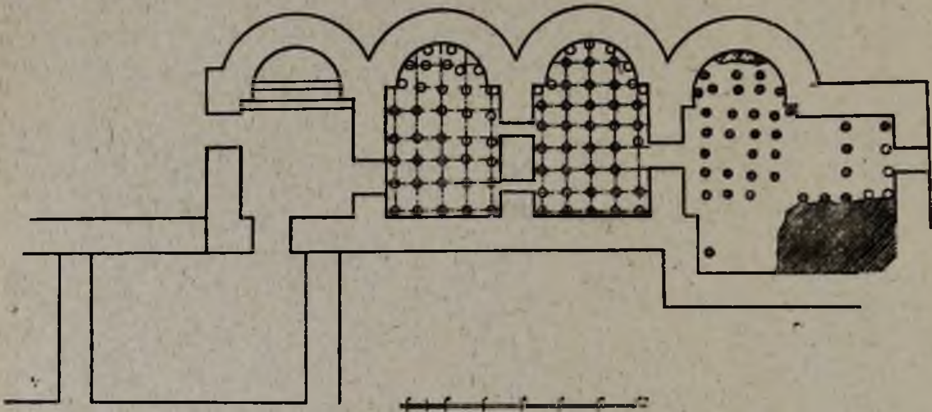
25 Կառուցվածքի ներքին տարածության նման ձևի բաժանման օրինակ գոյություն ունի նաև ուրարտական ճարտարապետության մեջ (Թեյշեբաինի)։

26 Գրեթե նույն չափի ու հատակագծային համանման հորինվածքի աշխարհիկ կառուցվածք է Բագինեթի անտիկ շրջանի դահլիճը (Վրաստան), միայն Գառնիի մասսիվ մույթերի փոխարեն այնտեղ սյունաշարք է, թաղի փոխարեն փայտաշեն ծածկ։ Գառնիի երկնավանի դահլիճի հորինվածքը կարող է որոշակի դեր կատարած լինել վաղ միջնադարի հայկական նույնանման բնույթի կառուցվածքների կազմավորման գործում (Դվին, Արուճ և այլն)։

նող նյութ օգտագործված է կրաշաղախը։ Քարի որմնաշարքերին զուգընթաց, տեղ-տեղ հանդիպում են նաև աղյուսի շարքեր։

Բաղնիք: *Բաղնիքի շենքը կառուցված է նույն տեխնիկայով ու նյութերով, ինչ որ և պալատական մյուս շինությունները։ Զնայած ծածկի սկզբնական հրշ-գրիտ ձևն անհայտ է, սակայն պեղումների ժամանակ հայտնաբերված ծեփի կորագիծ բեկորները ցույց են տալիս, որ այն ըստ երևույթին ունեցել է թաղա-կապ (թերևս գմբեթաձև) տեսք։*

Հատակագիծն ունի միևնույն ուղղությամբ միմյանց հաջորդող չորս սեն-յակներից կազմված հստակ հորինվածք։ Սենյակների դեպի հարավ-արևելք ուղղված պատերը արտաքինից ունեն կորագիծ, ներսից պայտաձև կամ կիսա-շրջանաձև տեսք։

Գառնիի ամրոցի անտիկ բաղնիքի հատակագիծը

Առաջին սենյակը, ինչպես շենքի ողջ հորինվածքում գրաված դիրքով, այնպես էլ ներքին առավել հարուստ մշակումով (խճանկարով զարդարված հատակ, կորագիծ խորշի մեջ զետեղված ջրի ավազան և այլն), պետք է եղած լինի բաղնիքի նախասրահը՝ հանգստի սենյակը։ Երկրորդ և երրորդ սենյակ-ները թե՛ չափերով և թե՛ հատակագծային ձևով հար և նման են միմյանց և ան-տարակույս լոգարաններ են։ Երկրորդը ծառայել է սառը ջրով լողանալու հա-մար, իսկ երրորդը՝ գոլ լոգարան[27]։ Երրորդ սենյակի կիսաշրջանաձև խորշի հատակը նույնպես ծածկված է եղել խճանկարով։

Չորրորդ սենյակը ըստ էության բաղկացած է երեք մասից։ Մի մասը, որն անմիջապես հաջորդում է սառը և գոլ լողասենյակներին և իր չափերով ու ձե-վով նման է նրանց, անտարակույս եղել է տաք ջրով լողանալու սենյակը։ Են-թադրվում է, որ երկրորդ մասում (հյուսիս-արևմտյան հատված) եղել է բաղ-նիքին անհրաժեշտ ջրամբարը[28], իսկ երրորդ (հարավ-արևմտյան) մասի հատակի տակ գտնվել է կրակարանը, ջուրը տաքացնելու համար։

---

27 *Կամ գուցե առաջին սենյակի կորագիծ ավազանը ծառայել է սառը ջրով լողանալու համար, իսկ երկրորդ և երրորդ սենյակները եղել են գոլ լողարաններ (տե՛ս Г. А. Тирацян.* Памятник коммунальной техники древней Армении—баня в крепости Гарни, ИФЖ, 1959, № 2—3. *էջ 265—280)։*

28 *Տե՛ս Б. Аракелян,* **Гарни, *II*, Ереван, *1957*, *էջ 23*։**

Գառնիի ամրոցի հատակագիծը

Բաղնիքի ջեռուցումը իրականացվել է այսպես կոչված հիպոկաուստի միջոցով։ Լոգարանների հատակները կառուցվել են բազմաթիվ սյունիկների վրա հենված աղյուսի սալերից։ Կրակարանից եկող տաք օդը և ծուխը, անցնելով այդ սյունիկների արանքներով, նախ տարածվել են տաք ջրով լոգարանի հատակի տակ, ապա մի մեծ բացվածքի միջոցով՝ զգալիորեն պակասած

ջերմությամբ, անցել են գոլ լոգարանի հատակի տակ և հետո՝ թուլորովին նվազած ջերմությամբ, անցնելով երկու առավել փոքր անցքերով՝ հասել սառը ջրով լոգարանի հատակը։ Այսպիսով, նախ, ջերմության ոչ մի կորուստ տեղի չի ունեցել և ապա՝ լոգարանները ջերմություն են ստացել ըստ անհրաժեշտության։

Գառնիի ամրոցի բաղնիքի ջեռուցման սիստեմը

Ջեռուցման այս սիստեմը լայնորեն կիրառվել է հռոմեական բաղնիքներում, ինչպես և Փոքր Ասիայում, Սիրիայում, Սև ծովի հյուսիսային ափերին, Կովկասում և այլուր։ Անտիկ շրջանից այն անցել է միջին դարերին և հանդես եկել նաև միջնադարյան Հայաստանում (Դվին, Զվարթնոց, Անի, Անբերդ և այլն)։

Գիտական-գեղարվեստական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նախարարհի խճանկարը[29]։

Ինչպես խճանկարի սյուժեն, ոճային ու գունային առանձնահատկությունները, այնպես էլ շենքի ճարտարապետական ձևերն ու ընդհանուր մտահղացումը հիմք են տալիս բաղնիքի ամբողջ կառուցվածքը համարել ամենաուշը III դարի վերջի գործ[30]։

29 Տե՛ս ստորև։

30 *Б. Аракелян,* Гарни, II. էջ 38։ Նաև՝ *Г. Тирацян,* Памятник коммунальной техники древней Армении—баня в крепости Гарни, էջ 280։

Ժողովրդական տներ: *Քսենոփոնը Հայաստանի արևմտյան հատվածում հանդիպում է բնակավայրերով շրջապատված «դղյակ-ամրոցների», ուր տների զգալի մասը ունեին աշտարակներ, իսկ արևելյան մասում՝ երդիկավոր գետնափոր տների։ Ըստ երևույթին այս վերջինների համար նախատիպ են հանդիսացել Հայկական լեռնաշխարհի այսպես կոչված «հսկայի տները»՝ երդիկավոր դոլմենները, իսկ իրենք էլ օրինակ են դարձել հայկական ժողովրդական երդիկավոր տան համար։*

Տաճարներ, մեհյաններ: *Նախաքրիստոնեական Հայաստանում գոյություն են ունեցել նաև մեհենական բազմաթիվ կառուցվածքներ ու ճարտարապետական առանձին խոշոր խմբեր, որոնք, երկրում քրիստոնեական կրոնը պետական հռչակելու ժամանակ, հեթանոսական մշակույթի մյուս հուշարձանների հետ գրեթե ամբողջությամբ կործանվել են։*

Միայն բացառիկ դեպքերում առանձին մեհյաններ ենթարկվել են մասնակի ձևափոխությունների և օգտագործվել իբրև նոր պաշտամունքի անդրանիկ տաճարներ։

Մատենագրական կցկտուր վկայությունների հիման վրա, մեհենական այդ կառուցվածքներից մեզ հայտնի են Արմավիրի՝ Արեգակի, Լուսնի և Թագավորի նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճարը, Անի-Կամախի՝ Արամազդի պաշտամունքին նվիրված տաճարը (որի կառուցումը վերագրվում է Տիգրան Բ-ին)[31]*, Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանի Անահիտի մեծահռչակ տաճարը*[32]*, Աշտիշատի՝ Անահիտի, Աստղիկի և Վահագնի տաճարների խումբը*[33]*, Արտաշատի և Անձևացյաց երկրի Դարբնաց քարի Անահիտի տաճարները*[34]*, Դերջան գավառի Բագահառիճ գյուղի Միհրի տաճարը, Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում կառուցված՝ Նանեի տաճարը, Դարանաղյաց գավառի Թորդան գյուղի Բարշամինի տաճարը, Երազամույն ավանի Տիրի տաճարը*[35]*, Տարոնի Քարքե լեռան տաճարները*[36]*, Բագրևանդի Բագավան կամ Դիցավան ավանի տաճարը*[37]*, Բագարանի տաճարների խումբը*[38] *և այլն։*

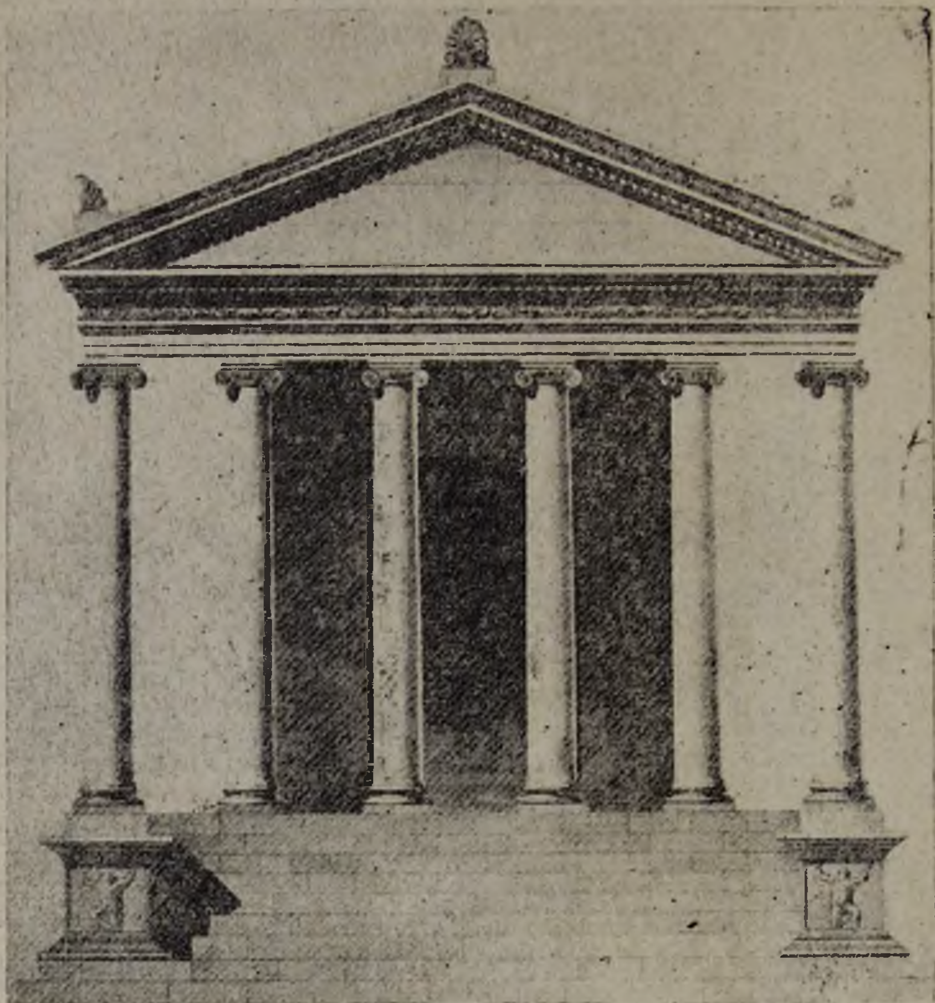
Պաշտամունքի հայկական անդրանիկ կառուցվածքների կազմավորման համար մեծ նշանակություն պիտի ունենային դեռևս նախահայկական ժամանակներից եկող տեղական ավանդույթները։

Թե ինչ կոնկրետ տեսք են ունեցել հայկական մեհենական կառուցվածքները, ստույգ հայտնի չէ։ Առանձին մեհյանների մասին մեզ հասած կցկտուր տեղեկություններից հետևում է, որ նրանք ունեցել են ուղղանկյուն-երկայնա-

---

31 *Տե՛ս* Խորենացի, *Բ, ժդ։*
32 *Տե՛ս* Ագաթ., *էջ 34, 399—400։*
33 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 410—411։*
34 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 395—396։ Նաև՝ Гр. Капанцян.* Хайаса—колыбель армян, *էջ 85—86։*
35 *Տե՛ս* Ագաթ., *էջ 395։*
36 *Տե՛ս* Զենոբ Գլակ, *Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 32—35։ Նաև՝* Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն, Երևան, 1944, հատ. 1, էջ 403—407։*
37 *Տե՛ս* Խորենացի. *Բ, կը։*
38 *Տե՛ս նույն տեղում, Բ, խ։*

կան հատակագիծ, քարաշեն շինվածք ու փայտածածկ կամ թաղակապ տանիք[39]։

Գառնիի հեթանոսական տաճարի ֆասադը

Ինքնին հասկանալի է, որ այդ կառուցվածքները պետք է որ լինեին իրենց նշանակության և հուշակին համապատասխան ճարտարապետական-կառուցողական բարձր արվեստի ստեղծագործություններ։ Այդ է վկայում նաև քրիստոնեական կրոնի ընդունման ժամանակ պատահականաբար չկործանված Գառնիի տաճարի ճարտարապետությունը։

Գառնիի տաճարը: *Ճարտարապետական ձևերի ու պատմական տեղեկու-*

---

39 *Տե՛ս* **Ալ. Սահինյան**, *Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, էջ 71, 221, 231։*

թյունների ուսումնասիրությունից հետևում է, որ Գառնիի տաճարը պետք է ստեղծված լինի մ. թ. I դարի երկրորդ կեսին։

Քրիստոնեության ընդունումից հետո տաճարի շենքը օգտագործվել է աշխարհիկ նպատակների համար։ Տաճարը կանգուն վիճակում պահպանվել է մինչև XVII դարը և կործանվել 1679 թ. երկրաշարժի հետևանքով։ Նրա ավերակները իրենց վրա են բևեռել հայկական ճարտարապետության հարցերը ուսումնասիրող հայրենի և օտար շատ հետազոտողների ուշադրությունը (Շարդեն, Մորիեր, Կեր-Պորտեր, Դյուբուա, Տելֆեր, Շնաազե, Շանտր, Մառ, Ռոմանով, Թորամանյան, Բունիաթյան, Տրեվեր և շատ ուրիշներ), որոնցից Դյուբուան 1834-ին մոտավոր ճշտությամբ, իսկ մեկ դար հետո Ռոմանովը և ապա Բունիաթյանը առավել մանրամասնորեն վերարտադրեցին նրա սկզբնական տեսքը[40]։

Տաճարը իր ճարտարապետական մտահղացմամբ և տեղանքում գրաված դիրքով ընկալվում է մարդու տեսողությանը մատչելի ամենահեռավոր կետից մինչև ամենամոտը և յուրաքանչյուր պահին յուրակերպ բացվելով՝ ստեղծում գեղարվեստորեն ներգործող նոր պատկեր։ Եթե հեռվից դիտելու դեպքում նրա կառուցվածքը, միացած ամրոցի ճարտարապետական խմբի ընդհանուր ուրվագծին, իր ձևերով ու շինանյութի գույներով, ներդաշնակորեն միահյուսվում է շրջապատի լեռնային բնության բազմերանգ բնապատկերին, ապա, ավելի մոտիկից դիտելիս, նա աստիճանաբար անջատվում է միջավայրից և իր տարածական ծավալային հորինվածքի հուզական ամբողջ ուժով բացվում դիտողի առջև։ Է՛լ ավելի մոտիկից հայտնվում են նրա մեկը մյուսից ուշագրավ գեղաքանդակ մանրամասները։

Ըստ երևույթին, Գառնիի տաճարը նվիրված է եղել հին հայկական արևի աստված Միհրի պաշտամունքին[41]։

Դահլիճի փոքր չափերը ենթադրել են տալիս, որ ներսում դրված է եղել աստծու արձանը, իսկ ծիսակատարությունը տեղի է ունեցել դրսում։ Հայտնի է, որ Արևի աստված Միհրը հաճախակի պատկերվել է ցուլի դեմ մենամարտելիս։ Տաճարից մոտ 20 մետր դեպի հյուսիս գտնվել է սպիտակ մարմարից մեծ վարպետությամբ քանդակված ցուլի կճղակ։ Հավանաբար այն պատկանել է տաճարի ներսում դրված կուռքին, որը քրիստոնեական կրոնի ընդունումից հետո հանվել է շենքից և ոչնչացվել։

Շենքը կառուցված է եղել կապտավուն որձաքարից, պատերը շարված են չոր, առանց շաղախի, որմնաքարերը միացված են մետաղակապերով, և մետաղի ու քարի միացման խոռոչները լցված են կապարով։ Դահլիճը ներկայացնում է 5,05×7,98 մ չափի մի սրահ (այսպես կոչվող «նաոս»), հյուսիսային կողմից երկայնական պատերի շարունակությունների միջև ներգծված նա-

---

40 *F. Dubois de Montpérieux* Voyage autour du Caucase, ches les Tcherkesses et les Abchasesen, Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée. III. Paris, 1839, էջ 386—389, ատլաս, I սերիա, տախտակ XIX, III սերիա, տախտակ XXXI: *К. К. Романов*, Развалины храма римского типа в Баш-Гарни, „Из истории докапиталистических формаций". М.—Л., 1933, էջ 639։ Ն. Բունիաթյան, *Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնիի ամրոցում*, Երևան, 1933, էջ 47 և այլն։

41 Տե՛ս *К. В. Тревер*, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 91։

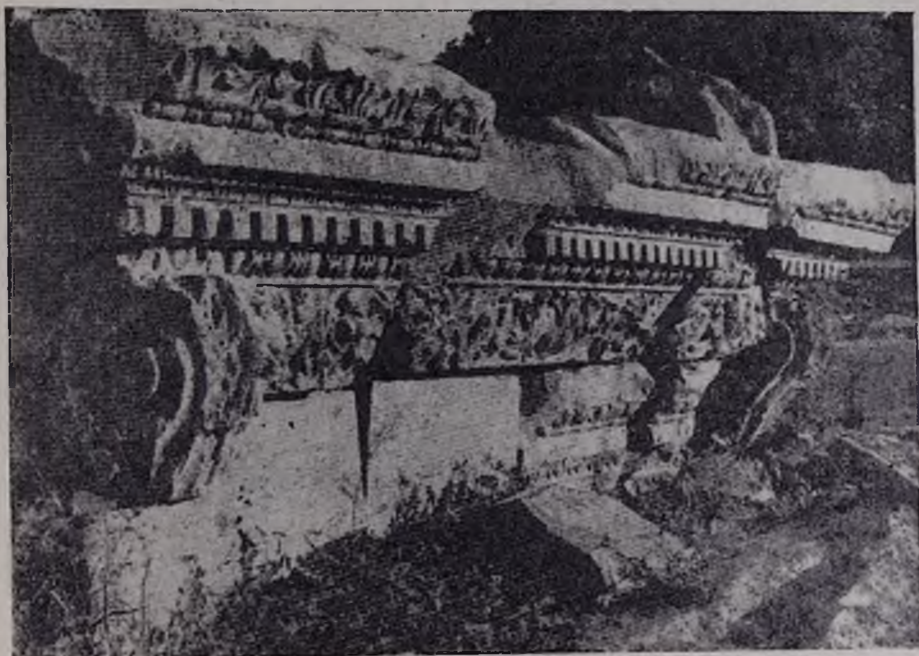

Գառնիի հեթանոսական տաճարի հյուսիս-արևելյան անկյունը զարդարող բարձրաքանդակը

խասրահով («պրոնաոս»), որոնք արտաքինից շրջապատված են եղել քսանչորս (կարճ ճակատներում՝ վեցական, երկար ճակատներում՝ ութական) սյուներով։ Սյունաշարքի համար ընտրվել է այսպես կոչված հռոմեական-հոնիական օրդերը, այսինքն՝ սյուները դրվել են բարձր պատվանդանի վրա և պսակ-

վել անտաբլեմենտով (արխիտրավ՝ սյունից-սյուն դրված քարե հեծան, ֆրիզ, քիվ)։

Տաճարը ուղղված է հարավից դեպի հյուսիս։ Նրա պատվանդանի խարիսխն ու քիվը, ինչպես և գլխավոր ճակատով մեկ ձգված աստիճանները պատվանդանին տալիս են շեշտված հորիզոնականություն և դրանով իսկ ընդգծում նրա վրայից բարձրացող սյունաշարքի ուղղագիծ հորինվածքը և առավել վեհություն հաղորդում նրան։ Շենքի գեղարվեստական արտահայտչականությանը հասել են ոչ միայն նրա ճարտարապետական-կոնստրուկտիվ ճշգմարիտ ձևերի, այլև առանձին մասերի համաչափությունների ու փոխադարձ պայմանավորվածության միջոցով։ Մեծ ուշադրություն է դարձվել նաև մանրամասների մշակման վրա, շենքի հարդարանքներին։

Գառնիի հեթանոսական տաճարի մանրամասեր

Ճիշտ է, հելլենիստական մշակույթի հանդես գալուց դեռ շատ դարեր առաջ Հայկական լեռնաշխարհն ուներ, ըստ երևույթին, ուղղանկյուն հատակագծով, սյունաշարքով և ճակտոնով պաշտամունքի կառուցվածքի կերպը (Մուսասիրի տաճարը՝ մ. թ. ա. IX—VIII դարեր, թերևս նաև Թոփրախ-կալեում), որպիսի սկզբունքը, ըստ էության, ընկած է նաև Գառնիի տաճարի հիմքում։ Սակայն Գառնիի տաճարի հորինվածքը, որը ընդհանուր ճարտարապետության մեջ հայտնի է «պերիպտեր» (հունարեն՝ «բոլոր կողմերից սյուներով շրջապատված շինություն») անունով, իհարկե նման է հունա-հռոմեական նույնատիպ հուշարձաններին, բայց զուրկ չէ նաև տեղական արվեստի առանձնահատկություններից։

Եթե հունա-հռոմեական կառույցի միանման մանրամասները հար և նման են իրար, ապա Գառնիի տաճարում դրանք երբեք չեն կրկնվում, կատարված են տեղական արևելյան ժողովուրդների արվեստին բնորոշ բազմազանությամբ։

Զարդաքանդակնիրում ականթի ու դափնու տերևների հարուստ տարբերակների ու նրանց հնարամիտ դասավորությունների հետ միասին, հանդես են գալիս տեղական զանազան ծաղիկների, կաղնու տերևների, նաև ու բուսական այլ զարդամոտիվների բազմապիսի սրամիտ համակցություններ։

Միանման մանրամասները տարբեր ձևով մշակելու սկզբունքը կիրառված է հելլենիստական մշակույթի նաև այլ կենտրոններում՝ Փոքր Ասիա (Պերգամոն, Միլետ, Պրիենե և այլն), Սիրիա (Պալմիրա, Բաալբեկ, Անտիոք, Ջերաշա և այլն), Իրան (Պերսեպոլիս) և այլուր։

Գառնիի հեթանոսական տաճարի առյուծագլուխ ֆրիզի մանրամաս

Ուշագրավ է, որ եթե հռոմեական կառույցներում զարդանկարումը արվում է կանոնիկ եղանակներով (կարկինի օգնությամբ կամ երկրաչափական կառուցումներով), Գառնիում կատարված է ազատ, առավել սահուն պլաստիկ ձևով (խոյակների վոլյուտաների՝ պարույրների կառուցումը, ճարտարապետական մանրամասների պրոֆիլների կառուցումները և այլն)։

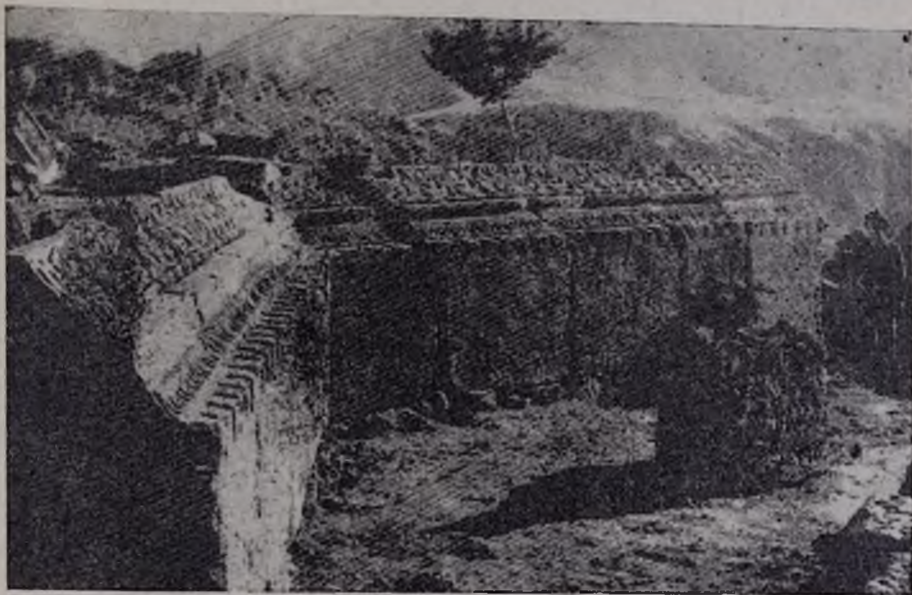
Թարգնցված են օրդերի առանձին մանրամասները և փոխված՝ համաչափությունները[42] *(քիվը, հայկական ճարտարապետության համանման մանրամասների պես, քիչ է դուրս բերված պատի ընդհանուր հարթությունից, ֆրիզը*

---

42 *Տե՛ս* *К. К. Романов,* Развалины храма римского типа в Баш-Гарни, *էջ 652։ Նաև՝* Ն. Բունիաթյան, *Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնիի ամրոցում, էջ 10։*

կառուցված է ցածր, փոխված են ատամնաշարքի համաչափությունները և այլն)։

Գառնիի տաճարի պատերը կառուցված են մեծ վարպետությամբ մշակված որձաքարից, մի բան, որին կարող էին դյուրությամբ հասնել որձաքարի վրա աշխատելու ավանդական խոշոր փորձ ունեցող տեղական քարգործ վարպետները։

Գառնիի հեթանոսական տաճարի մանրամասեր

Որձաքարի մշակման այդ տեխնիկան հայկական լեռնաշխարհում հայտնի լինելով դեռևս ուրարտական ժամանակներից (Արգիշտիխինիլի, Էրեբունի, Թեյշեբաինի, Թոփրախ-կալե և այլն), Գառնիի տաճարի կառուցումից շատ առաջ կիրառված է եղել նույն Գառնիի ամրոցի պարիսպների և աշտարակների շինվածքներում, ինչպես նաև Հայաստանի նույն ժամանակաշրջանի բազմաթիվ այլ կառույցներում (Արմավիր, Երվանդաշատ, Դարանաղյաց Անի և այլուր)։

Գառնիի տաճարի կառուցվածքում փայտյա ոչ մի մաս չի եղել։ Շենքը ունեցել է քարային կոնստրուկցիաների մի հատուկ սիստեմ, ուր բացի արխիտրավի քարերից, մնացած բոլոր մանրամասները (ֆրիզ, քիվ, գռան սանդղիկ, նրա վրայից ընթացող շարքի քարերը, սյունասրահի և նախամուտքի առաստաղի սալերը) ունեն թաղակապ հորինվածքներին բնորոշ սեպաձև միացումներ, իսկ դահլիճը՝ գլանաձև (կիսաշրջանաձև) քարաշեն թաղակապ ծածկ։

Թաղը վերևից ծածկվել է կրաշաղախով և վերջինիս վրա ամրացվել որձաքարից պատրաստված կղմինդր (սալիկներ), ճիշտ այն ձևով, ինչպիսին հանդիպում ենք Հայաստանի վաղ միջնադարի թաղակապ կառուցվածքների

տանիքներում։ Կրաշաղախի բեռի կշիռը նվազեցնելու նպատակով, նրա մեջ օգտագործված են հրաբխային ծակոտկեն շատ թեթև քարեր։ Ի դեպ, նման մոտեցում գոյություն ունի նաև Զվարթնոցի VII դարի տաճարի կոնստրուկտիվ առավել պատասխանատու հանգույցներում։

Ուշագրավ է, որ Գառնիի տաճարի աղոթասրահի՝ «ցելլայի» հատակագծի համաչափությունները (5:8), նույնիսկ բացարձակ չափերը (5,05:7,98 մ) հար և նման են Էրեբունիի այսպես կոչված «սուսի» տաճարի հատակագծին։

Նշանակում է Գառնիի տաճարի միջուկը կազմող աղոթասրահի ամբողջ կառուցվածքը (սրբատաշ որձաքարով պարզ շարվածք, քարակերտ թաղակապ ծածկ, թաղի վերևում կրաշաղախ և վերջինիս վրա ամրացված որձաքարի սալիկ-կղմինդրով տանիք, համաչափություններ, նույնիսկ բացարձակ չափերը) սերտորեն կապված է ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի տեղական ավանդույթների հետ։ Տեղական ավանդույթները դրսևորվում են նաև տաճարի մանրամասների մշակման մեջ։

Գառնիի տաճարի ճարտարապետությունը ընդհանրության մեջ գտնվելով հելլենիստական արվեստի հետ, առանձնապես առնչվում է փոքրասիական նույնատիպ կառուցվածքներին (Թերմես[43], Սագալաս[44], Պերգամոն[45]), իսկ որոշ զարդամոտիվներում նաև սիրիական համանման հուշարձաններին (Բաալբեկ)[46]։ Անտարակույս, Հայաստանում գոյություն են ունեցել Գառնիի տաճարի ճարտարապետական բնույթն ունեցող նաև այլ կառույցներ։ Այդ է ցույց տալիս Վաղարշապատում՝ Հռիփսիմեի տաճարի հիմքերում Գառնիի տաճարի ճարտարապետական ոճն ունեցող մանրամասների բացահայտումը։ Նույն ոճի ճարտարապետական մանրամասն գտնվել է նաև պատմական Նիգ գավառի Ափնա (Աղբնա) գյուղում։

Այդ շինությունները իբրև հելլենիստական տեղական արվեստի արգասիք՝ նույն ոճի հայկական մյուս հուշարձանների հետ մեկտեղ, ներկայացնում են հելլենիստական մշակույթի ընդհանուր շղթայի յուրակերպ օղակներից մեկը։

Այլ շինություններ: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում գոյություն են ունեցել նաև մեմորիալ ուշագրավ կառույցներ։

Խորենացու վկայությամբ, երբ մարտում զոհվում է Երվանդ թագավորը, Արտաշեսը «...յիշեալ՝ թէ խառնուած Արշակունեաց է Երուանդ. հրամայէ զդի նորա թաղել մահարձանօք»[47], կամ Վաղարշակ թագավորի որդին հյուսիսային ցեղերի դեմ մղած պատերազմի հաղթանակի առթիվ, իբրև «...զիւրոյ աէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով»[48]։

---

[43] Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 51—59։ C. Ch. Lanckoronski, Les villes de la Pamphylie et de la Pisidie, Second volume, La Pisidie, Paris, 1839, տախտ. III, էջ 85, 87։

[44] Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, նույն էջերը, C. Ch. Lanckoronski, Les villes..., տախտ. XXIV:

[45] H. Stiller, Königliche Mussen zu Berlin. Altertümer von Pergamon, Das Traianeum, Vr, Tafel XXXI.

[46] Տե՛ս B. Schulz und H. Winnefeld, Baalbek, էջ 63, նկ. 34, էջ 78, նկ. 49 և այլն։

47 Խորենացի, Բ, խզ։

48 Խորենացի, Բ, կե։ Նաև՝ Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV—VII դարերում, Երևան, 1949, էջ 35։

Գառնիի հեթանոսական տաճարի նախամուտքի առաստաղի սալերը

Հետաքրքրական են եղել հատկապես դամբարանային կառույցները (Հայ Արշակունի թագավորների՝ Անի-Կամախի և Անգեղ բերդի դամբարանները, Փարաքարի դամբարանը և այլն)։

Փարաքարի դամբարանը կառուցված է համանուն գյուղից դեպի արևմուտք գտնվող բլրի գագաթին։ Այն ունի աշտարակաձև հորինվածք, որը վեր ելնելով համատարած հարթակի վրայից, արտաքինից ունեցել է հավանաբար բազմանիստ, ներսից կորագիծ կառուցվածք։ Թաղումը կատարված է կենտրոնում, հիմքի շարվածքի հորիզոնին հավասար և ուղղված է հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք։

Դամբարանային շինությունը ներկայումս ամբողջությամբ ավերված է. պահպանվել են ներքևից 1—2 շարքի մնացորդներ, իսկ շրջապատում՝ թաղակապ ծածկի և կորագիծ վերջավորություն ունեցող ինչ-որ բացվածքի կամարի առանձին քարեր։ Շինանյութը տեղական մոխրագույն տուֆաքարն է։ Պեղումների ժամանակ ներսից գտնված նյութերը (Տիգրան Բ-ի դրամներ, խեցեղեն) հնարավորություն են ընձեռում ամբողջ կառույցը համարել մ. թ. ա. I դարի գործ[49]։ Հայտնի են նաև այս տիպի այլ կառույցներ։

Շինարարական տեխնիկան։ Հայաստանի մինչքրիստոնեական ժամանակաշրջանի շինարարական տեխնիկան եղել է դեռևս նախահայկական շրջանում, Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված ավանդույթների շարունակությունն ու հետագա զարգացման արդյունք։

Պատերի շարվածքի համար իբրև հիմնական շինանյութ օգտագործվել է որձաքարը և տուֆը, առանձին դեպքերում նաև գետաքարը և թրծած աղյուսը։

Մոնումենտալ շենքերի, ինչպես նաև պաշտպանական կառույցների պատերը շարված են քարի ուղղանկյուն սրբատաշ զանգվածների (կվադրների) համատարած դասավորությամբ, չոր, առանց շաղախի, և որմնաքարերը հաճախ միացված մետաղակապերով։ Վերջիններն ունեն ուղղանկյուն կտրվածք կամ ծիծեռնակի պոչի տեսք, կամ նաև ծիծեռնակի պոչի տեսք ունեցող փայտե, թերևս նաև որձաքարից պատրաստված կապեր (Արմավիր)։

Երբեմն լինում է պատի խառը շարվածք, ուր սրբատաշ ուղղանկյուն քարերով ստեղծված շրջանակի ներսը լրացվում է կիսամաքուր տաշվածք ունեցող քարերով կամ ճեղքված որձաքարի ու գետաքարի զանգվածքով։

Քարի ոչ ուղիղ զանգվածներով (կվադրներով) կառուցված շենքերում (պալատական, բնակելի, տնտեսական, կոմունալ) և հիմքերում իբրև կապակցման միջոց օգտագործված է կրաշաղախը։ Ծածկերը եղել են փայտաշեն և քարաշեն (թաղակապ), տանիքի համար ծածկանյութ են հանդիսացել մարմարյա, որձաքարի սալիկները կամ կղմինդրը։

Այսպիսով, Հայաստանի ստրկատիրական հասարակության գրեթե մեկ ամբողջ հազարամյակ ընդգրկող ժամանակաշրջանի բնակավայրերի, ճարտարապետական խմբերի ու առանձին հուշարձանների վերաբերյալ այս խիստ սակավաթիվ տեղեկություններն ու նյութերն անգամ ցույց են տալիս, որ երկ-

---

49 Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Փարաքարի աշտարակաձև դամբարանը և նման հուշարձաններ Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 1։

րում ստեղծված են եղել ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի բազմաթիվ օջախներ։

Այդ օջախներում կերտվել ու ժամանակի հասկացողությամբ զարգացման նշանակալից բարձրության է հասել մի հարուստ բազմաժանր ճարտարապետություն։ Թե՛ այդ բնակավայրերի հատակագծային հորինվածքների հիմքում

Գառնիի հեթանոսական տաճարի ֆրիզի ճակատից

ընկած քաղաքաշինական տեղական սկզբունքները, թե՛ պահպանված հուշարձանների մնացորդները և թե՛, մասնավորապես, հեթանոսական այդ շինությունների շրջապատում, հաճախ նրանց հիմքերի վրա բարձրացված քրիստոնեական անդրանիկ կառույցները[50] աներկբայորեն վկայում են, որ այդ ճարտարապետությունը, սերտ շփման մեջ գտնվելով ժամանակի առաջավոր, հունա-հռոմեական ու հելլենիստական մշակույթ ունեցող հարևան մյուս երկրների ու ժողովուրդների արվեստների հետ, ընթացել է զարգացման իր յուրահատուկ ճանապարհով։

3. ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անդրիագործություն և գեղարվեստական քանդակ: *Հայ հին արվեստի այս բնագավառը կարելի է բաժանել երկու ճյուղի՝ այն է՝ անդրիագործություն կամ արձանագործություն և գեղարվեստական քանդակ (հարթաքանդակ, բարձրաքանդակ) քարի կամ փայտի վրա։ Եթե արձանագործությունը հին Հայաստանում կապված էր գերազանցապես պաշտամունքի հետ, ապա գեղարվեստական քանդակը ծառայում էր հիմնականում ճարտարապետական հուշարձան-*

50 *Տե՛ս* Ա. Սահինյան, *Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, էջ 183—188, 229—232։*

ների հարդարման նպատակին, թեև այս քանդակներն էլ արտահայտում էին կրոնական, սոցիալական և այլ գաղափարներ։

Հին Հայաստանի արձանագործության վերաբերյալ մեր տեղեկություններն հենվում են առավելապես գրավոր աղբյուրների վրա, իսկ հուշարձանների նմուշներից պահպանվել են առանձին, այն էլ ոչ ամբողջական գործեր[51]։

Հին Հայաստանի պաշտամունքային պանթեոնի բազմաթիվ աստվածությունների արձանները կամ կուռքերը դրվում էին հեթանոսական տաճարներում՝ մեհյաններում։ Դրանք պատրաստվում էին տարբեր տեսակի քարերից, փայտից, պղնձից և այլ նյութերից։

Մարմարե արձանի ոտքի մասը. Գառնի

Հայաստանի հին մայրաքաղաք Արմավիրում, որը միաժամանակ պաշտամունքային խոշոր կենտրոն էր, ավանդական Վաղարշակ թագավորը, պատմահայր Մովսես Խորենացու վկայությամբ՝ մեհյան շինելով, արձաններ է կանգնեցնում Արեգակին, Լուսնին և իր նախնիներին[52]։ Նման արձաններ շատ կային երկրի տարբեր գավառներում կառուցված մեհյաններում։ Երկնքի և երկրի արարիչ և բոլոր աստվածների հայրը համարվող Արամազդի արձանը կանգնեցված էր Եփրատի ափին գտնվող հին Անի ամրոցում[53]։

Պլինիոս Ավագը իր «Բնական պատմության» մեջ հաղորդում է, որ Անա-

---

51 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Քանդակագործությունը հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 1960, № 1, էջ 48—68։

52 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ը։

53 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, ժբ, ժգ։

հիտի ոսկյա արձանը (Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանում) ջարդ ու փշուր արեցին և ոսկին իրենց մեջ բաժանեցին Անտոնիոսը և նրա զորքերը։ Դրանից հետո, սակայն, նույն տեղում նորից ոսկյա արձան է դրվել։ Հայոց բոլոր աստվածներն ունեին իրենց մեհյանները և արձանները։

Հայկական պանթեոնի աստվածների համադրումը հունականների հետ հնարավոր է դարձնում բերել համապատասխան արձաններ դրսից՝ հելլենիստական երկրներից և կանգնեցնել հայկական մեհյաններում։ Խորենացին գրում է, թե Արտաշեսը (իմա՝ Տիգրանը) դեպի Արևմուտք իր արշավանքի միջոցին՝ «Ասիայում գտնելով Արտեմիդեի, Հերակլի և Ապոլոնի պղնձաձույլ ոսկեզօծ արձանները, բերել է տալիս մեր աշխարհը, որպեսզի կանգնեցնի Արմավիրում։

Քրմապետները, որոնք Վահունիների ցեղից էին, Ապոլոնի և Արտեմիդեի արձաններն առնելով կանգնեցրին Արմավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանն իրենց նախնի Վահագնը համարելով՝ կանգնեցրին իրենց սեփական Աշտիշատ գյուղում»[54]։

Խորենացու ասելով, Էլլադայից (Հունաստան) են Հայաստան են բերվում Դիոսի (Զևսի), Արտեմիդեի, Աթենասի, Հեփեստոսի ևԱփրոդիտեի արձանները, որոնք կանգնեցվում են նրանց տաճարներում[55]։

Տիգրանը, այնուհետև, «...իջնում է Միջագետք, այնտեղ գտնելով Բարշամինի արձանը, որ շինված էր փղոսկրից և բյուրեղից և արծաթով կազմված, հրամայում է տանել կանգնեցնել Թորդան ավանում»[56]։

Աստվածացվում էին նաև արքաներն ու նրանց նախնիները, որոնց արձանները նույնպես դրվում էին մեհյաններում[57]։ Վերևում տեսանք, որ Վաղարշակը կերտել է տալիս իր նախնիների արձանները։ Սանատրուկի մասին պատմվում է, թե նա մեծ ծախսերով վերաշինեց երկրաշարժից ավերված Մծբին (Թերևս Մծուրն) քաղաքը և քաղաքում կանգնեցրեց իր արձանը՝ ձեռքին մի դրամ, իբրև թե գանձերը ամբողջովին ծախսվել են՝ այս է մնացել[58]։

Գրավոր աղբյուրների վկայությունները, որքան էլ սակավ, թույլ են տալիս որոշ գաղափար կազմելու արձանների նյութի և կերտման տեխնիկայի մասին։

Ագաթանգեղոսը վկայում է, թե դեռևս հեթանոս Տրդատը հարկադրում է քրիստոնեությունը ծածուկ պաշտող Գրիգոր Պարթևին երկրպագելու հեթանոսական կուռքերին, իսկ Գրիգորը պատասխանում է. «Կուռքերի մասին, որ ասում ես, որոնց աստված ես կոչում, մինչդեռ որ շինվածքներ են, որովհետև հորինված են մարդկանց կողմից և դարձել են պատկեր հմուտ վարպետների ձեռքով, ոմանք փայտյա են, ոմանք քարից են, ոմանք պղնձից, ոմանք ոսկուց»[59]։ Գրիգոր Պարթևը սնոտի համարելով կռապաշտությունը, հորդորում է

54 Խորենացի, Բ, ժբ։

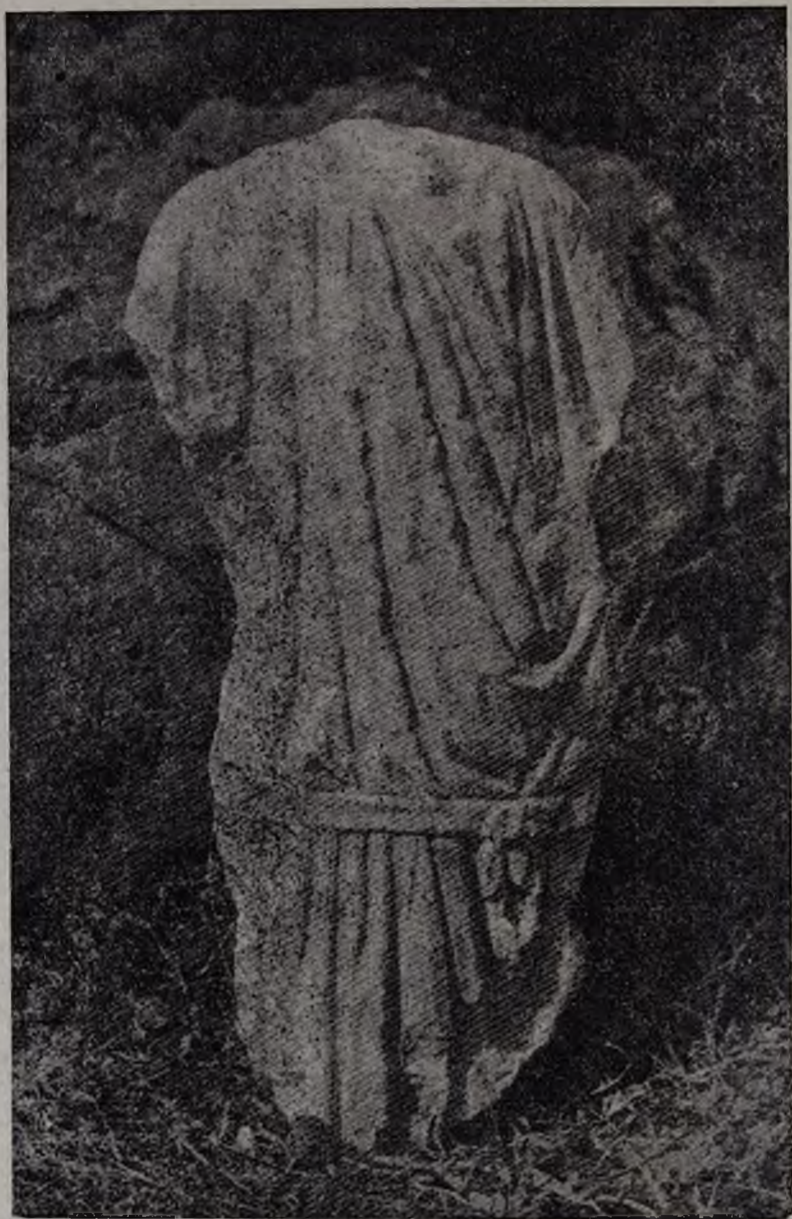
55 Նույն՝ տեղում։

56 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, ժդ։

57 Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 34 և հաջ.։

58 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լҶ։

59 Ագաթանգեղոս, 71։

Մարմարե արձանի իրանի մասը. Գառնի

Տրդատ արքային՝ հրաժարվել նրանից, ասելով. «Հրաժարվեցեք այսուհետև քարեղեն և փայտեղեն, արծաթեղեն և ոսկեղեն պղնձաձույլ պատկերների պիղծ պաշտամունքից, որովհետև սուտ են ու սնոտի»[60]։ Խոսելով մեհյանների և նրանց մեջ եղած կուռքերի արձանների կործանման մասին Ագաթանգեղոսը գրում է. «Եւ այսպէս բազմաթիվ տեղերից վերացվեցին գայթակղեցուցիչ անմռունչ, ձուլյալ, կռյալ, կոփյալ, քանդակյալ, անպիտան, անօգուտ, վնասակար արձանները, որոնք պատրաստված էին ցնորված մարդկանց անմտությամբ և սրտմտորեն դարձյալ հաստատված էին հավատքի մեջ»[61]։

Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանում պատրաստված հին արձանների մեծամասնությունը տեղական ավանդական և հին արևելյան արվեստի, իսկ Հունաստանից և Փոքր Ասիայից բերված արձանները՝ հելլենիստական արվեստի նշանավոր գործեր էին։ Դրանք ոչ միայն նոր ճաշակ զարգացրին, այլև անշուշտ ազդեցություն գործեցին տեղական արձանագործ վարպետների վրա։

Դժբախտաբար, քրիստոնեությունն ընդունելիս, այդ արձանները կործանվեցին, չարդուփշուր արվեցին, ուստի պահպանվել են դրանց աննշան հետքերը միայն։

Քարե արձանների գլուխներ գտնըվել են Դվինի, Երևանի մերձակայքում, Սյունիքում և այլուր։ Դրանք պատրաստված են տուֆ քարից, բոլորի դեմքերն էլ խորաքանդակ են՝ փոս ընկած, աչքերի խոռոչը ավելի խոր. հավանաբար այլ քարից կամ նյութից ագուցվող աչքեր են ունեցել։ Քիթը և ճակատը, ընդհակառակը, դուրս ընկած են[62]։ Դրանք հավանաբար, պաշտամունքային կուռքեր են, թերևս, թագավորների ու մեծամեծների նախնիների քանդակներ։

Արձանի գլուխ տուֆից. Դվին

Դվինում գտնված՝ թուխ գույնի տուֆից պատրաստված գլխի մասին ավելի որոշակի կարելի է ասել։ Երկարուկ, դեպի վեր նեղացող գլխարկը իր ձևով հիշեցնում է Արտաշեսյանների թագը և այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի հետ քաղաքականապես և մշակույթով սերտորեն կապված՝ Կոմմագենեի Անտիոքոս արքայի խույրը՝ Նեմրութ լեռան քանդակներում։

Արձանների այդ գլուխները իրենց ձևով, ոճով, արվեստով, կատարման տեխնիկայով ներկայացնում են Հին Հայաստանի արձանագործության ուղղություններից մեկը՝ ժողովրդական-ավանդական ուղղությունը։

---

60 Նույն տեղում, 234։
61 Նույն տեղում, 787։
62 Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Քանդակագործությունը Հին Հայաստանում, ՊԲՀ, № 1, 1969, էջ 45։

Արձանագործության երկրորդ ուղղությունը հելլենիստականն էր։ Դրսից Հայաստան բերված արձանները, որոնք հիշատակվում են աղբյուրներում, թեև տեղում չէին պատրաստված, այնուամենայնիվ, համապատասխանում էին իշխող վերնախավի ճաշակին և տպասարկում էին նրա պաշտամունքային և գեղագիտական պահանջները։ Անկասկած, բացի դրսից բերվածներից, տեղում էլ պատրաստվել են արձաններ, որոնք ունեցել են հելլենիստական կոչվող արվեստի բնորոշ գծերը։ Այդ արվեստի նշանավոր հուշարձաններից է, այսպես կոչված «Անահիտի» արձանի գլուխը, որը գտնվել է Արևմտյան Հայաստանում (Սատաղի մոտ) և պահվում է Լոնդոնում՝ Բրիտանական թանգարանում։ Բնականից մեծ այս գլխի մազերի նուրբ ալիքավոր սանրվածքը, բոլորակ դեմքը, մեղմ հայացքը, հազիվ նկատելի քնքույշ ժպիտը առանձին հըմայք են հաղորդում նրան։ Այս բարձրարվեստ ստեղծագործությունը մի շարք գծերով մոտենում է փոքրասիական մ. թ. ա. II դարի քանդակներին, մասնավորապես Արտեմիսի կերպարին, ուստի և պատահական չէ, որ այն նույնացվել է Անահիտի հետ[63]։

Գառնիում գտնվել են մարմարից պատրաստված արձանների բեկորներ, որոնք ավելի ուշ ժամանակների (II—III դարեր) հելլենիստական քանդակների մնացորդներ են։

Հելլենիստական արվեստի համար խիստ բնորոշ են հարևան Կոմմագենեի քանդակները, որոնք հայտնաբերվել են Նեմրութ լեռան վրա։ Այդ քանդակները՝ դեմքերի ցայտուն հելլենիստական կերպավորման հետ միասին, պատկերված են տիպական աքեմենյան, կոմմագենյան զգեստներով և խույրերով, իսկ Անտիոքոս արքայի խույրը հայկական է, նման Տիգրանի խույրին։

Կավե արձանիկի բեկոր. Գառնի

Ծոփքի և Մեծ Հայքի թագավորների հատած դրամների վրա դրվագված արքաների պատկերները ցույց են տալիս, որ տեղական և հելլենական արվեստի փոխթափանցմամբ ստեղծվող հելլենիստական մշակույթի նմուշների վրա մի դեպքում կարող են հելլենական գծերը ավելի ցայտուն և տիրապետող լինել, մյուս դեպքում՝ տեղական գծերը։

Երևանից մի քանի կիլոմետր դեպի արևելք գտնվել է մի արձանի գլուխ, պատրաստված դեղնավուն քարից, որը տուֆակերտ մյուս գլուխներից տարբերվում է ավելի կատարյալ մշակմամբ, համամասնությամբ և արտահայտչականությամբ։ Նրա վրա տի-

63 Ղ. Ալիշան, *Այրարատ*, Վենետիկ, 1890, էջ 40։

րապետում են տեղական գծերը, թեև նկատելի է նաև հռոմեական դիմանկարային արձանագործության որոշակի ազդեցությունը։ Այն աշխարհիկ մարդու քանդակ է։ Տեղական քարից կերտված մի արձանի գլուխ էլ հայտնաբերվել է Լենինականից ոչ հեռու՝ Դարբանդ գյուղում։ Այն կնոջ գլուխ է, ուշագրավ մազերի դեպի ետ սանրվածքով։ Երևանում և Դարբանդում գտնված գլուխները ցույց են տալիս, որ II—III դարերում հայ քանդակագործները հաղթահարել են տափակ դեմքով քանդակների ավանդական ձևերը և ստեղծել բավականաչափ բարձրարվեստ գործեր։

Հին Հայաստանում եղել են նաև կաղապարի օգնությամբ կավից թափված և թրծված, այսպես կոչված, տերրակոտային արձանիկներ։ Դրանց մի քանի նմուշները գտնվել են հին Վաղարշապատում, Գառնիում ու Արտաշատում և ունեն I—II դարերի անտիկ կավե արձանիկներին բնորոշ ձևեր։ Դրանց թվում կան թե՛ Ասորիքից ու Փոքր Ասիայից ներմուծված և թե՛ տեղում պատրաստված արձանիկներ։

Քարի գեղարվեստական քանդակ: Բացի ծավալային արձանագործությունից հին Հայաստանում զարգացած էր նաև քարի գեղարվեստական քանդակը։ Դրա լավագույն նմուշներն են Գառնիի հեթանոսական տաճարի ճոխ ու շքեղ զարդերը։ Ոճավորված բուսական ու երկրաչափական քանդակները կատարված են մեծ արվեստով՝ բարձրաքանդակ ցցուն ու պլաստիկ ձևերով, մեղմ փոխանցումներով և դասական կատարելությամբ։ Ռելիեֆ հյուսվածքները հաճախ արված են թափանցիկ փորագրությամբ։ Առաջին հայացքից քանդակները աչքի են ընկնում ձևերի ու մոտիվների միասնությամբ, իսկ մանրազնին դիտումներով երևան է գալիս ձևերի ու մոտիվների վերին աստիճանի հարուստ բազմազանությունը։ Այսպիսով, միասնության մեջ ներդաշնակող ձևերի բազմազանությունը, որն այնքան բնորոշ է հայկական արվեստին, երևան է գալիս դեռևս հին շրջանի արվեստի մեջ։

Գառնիի հեթանոսական տաճարի քանդակների թվում կան և մարդկային պատկերներ։ Դրանք երկու երիտասարդ ատլանտներ են, որոնց բարձրաքանդակները տեղադրված են տաճարի աստիճաններից աջ և ձախ բարձրացող պատերի ճակատին։ Դժբախտաբար այդ քանդակների գլուխները դեռևս հնում ջարդել, եղծել են, իսկ տեղի անհարմարության պատճառով նրանց ոտքերի համամասնությունները խախտված են։ Այնուամենայնիվ, նրանց մարմինների անատոմիական ընդգծված պատկերումը դրական վկայություն է այդ քանդակների արվեստի մասին։

Գառնիի տաճարը Հին Հայաստանի հելլենիստական բնույթի միակ քանդակազարդ շենքը չէ. նման շենքեր եղել են Արտաշատում, Տիգրանակերտում, Վաղարշապատում և այլուր։ Դրան իբրև վկայություն կարող է ծառայել այն, որ 1958 թվականին Վաղարշապատում, 618 թվականին կառուցված Հռիփսիմե տաճարի ներսում գտնվեցին Գառնիի քանդակներին միանգամայն նման քանդակներով զարդարված քիվի երեք քար, որոնք վերցվելով ինչ-որ հին շենքի ավերակներից, երեսն ի վար դրվել են քրիստոնեական տաճարի որմնամույթերի հիմքերում։

Շենքերը քանդակներով զարդարվում էին նաև ներսից։ Գառնիի պեղում-

ների ժամանակ գտնվել են մարմարի հարթաքանդակների, քանդակազարդ քիվերի և այլ բեկորներ։ Դրանք կատարված են բարձր արվեստով, անտիկ բարձրաքանդակների նմանությամբ, և ինչպես կարելի է դատել նրանց փոքր չափսերից, ծառայել են իբրև շենքերի ներսի ճարտարապետական հարդարանք։ Այդպիսի փոքր քիվեր կարող էին ունենալ շենքերի դռների, խորշերի պարակալները, արձանների պատվանդանները, շենքերի ներսում զետեղված ավազանները և մարմարի սարկոֆագները։

4. ՄՈՆՈՒՄԵՆՏԱԼ ԳԵՂԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

Հին դարերում գեղանկարչությունը կապված էր կիրառական արվեստների (գեղազարդ խեցեղեն, նկարուն գործվածքներ, գորգեր և այլն), մանավանդ, ճարտարապետության հետ, այս դեպքում երևան գալով իբրև մոնումենտալ գեղանկարչություն՝ որմնանկարների և խճանկար (մոզաիկ) պատկերների ձևերով։ Երբեմն նկարը արվում էր և փայտյա տախտակների վրա։

Որմնանկարչությունը ինչպես տեսանք, լայնորեն կիրառվել է դեռևս ուրարտական ճարտարապետության մեջ։ Ուրարտական արվեստին անծանոթ չէր նաև տարբեր գույնի, համեմատաբար խոշոր քարերով կազմվող հին արևելյան տիպի մոզաիկան, սակայն մանրիկ հատիկներով կազմվող իսկական խճանկարը երևան է գալիս ավելի ուշ՝ հելլենիստական դարաշրջանում։ Հին Հայաստանի արվեստին հայտնի են եղել թե՛ որմնանկարը և թե՛ խճանկարը։ Պետք է ասել, որ մ. թ. IV դարից ավելի վաղ շրջանի հայկական որմնանկարչության նմուշներից ոչ մեկը դեռևս հայտնի չէ, ուստի նրանց առկայության մասին կողմնակիորեն վկայում են ուրարտական շրջանի, ինչպես և հետագայի՝ վաղ քրիստոնեական շրջանի որմնանկարները։ Ճիշտ է, Գառնիի III դարի դղյակային-պալատական շենքի նկուղային հարկում, պատի վրա բավականաչափ խոշոր հատվածով պահպանվել է կարմիր ներկը։ Կարմիր ներկով, գուցե և որմնանկարով, զարդարված է եղել նաև նույն շենքի ճակատային պատը՝ դրսից։ Իսկ Արտաշատում հայտնաբերվել են որմնանկարների փոքրիկ բեկորներ։

Խճանկար (մոզաիկա): Հին աշխարհում մոնումենտալ արվեստի կարևոր ճյուղերից. մեկը խճանկարչությունն էր՝ մոզաիկան։

Անտիկ շրջանի հայկական խճանկարի առաջին նմուշը հայտնաբերվել է Գառնիում 1953 թվականին։ Այն բացվել է ամրոցի III դարով թվագրվող բաղնիքի հանդերձարանի հատակին։ Գառնիի խճանկարը բազմերանգ է, պատրաստված տեղում, Ազատ գետի հունից վերցված գույնզգույն քարերից և ունի հարուստ հորինվածք, բաղկացած առասպելական ծովային տեսարաններից[64]։

Խճանկարի ընդհանուր ֆոնը բաց-կանաչավուն, ծովային է։ Հորինվածքի կենտրոնում բազմերանգ խորանարդիկների օգնությամբ, երանգների նուրբ համադրությամբ պատրաստված հյուսկեն զարդ ունեցող գեղատեսիլ շրջանակի մեջ զետեղված են Օվկիանոսի և Ծովի կիսանդրիները, առաջինը՝ թավ

---

64 *Б. Н. Аракелян,* Мозаика из Гарни, ВДИ, 1956, № 1, *էջ 143—156*։ *Նույնի* Гарни, II, Ереван, 1957, *էջ 23—41*։

մաղերով նեղչերավոր տղամարդու, իսկ երկրորդը՝ գեղաչյա կնոջ կերպարանքով, որի գլխից դեպի աջ ու ձախ տարածվում են խեցգետնի երկու շոշափուկներ։ Այս երկու պատկերների գլխավերևում գինեգույն կարմիր խոբանարդիկներով գրված է. «Ոչինչ չստանալով աշխատեցինք» հունարեն առեղծվածային մակագրությունը։ Այս շրջանակի, որպես կոմպոզիցիոն առանցքի շուրջը պատկերված են հունական ծովային առասպելաբանության մեջ հայտնի իխթիոկենտավրներ[65], ներեիդներ (ծովինարներ), տարբեր աստվածություններ, ձկներ, ձկնորսներ, դելֆին, ոստրեներ և այլն։ Դրանք բազմագույն են, երանգների նուրբ փոխանցումներով և բավականաչափ բարձր արվեստով կատարված, թեև մոզաիկան ամբողջությամբ վերցրած կրում է անտիկ արվեստի անկման շրջանի կնիքը։ Հարավային պատի երկարությամբ ձգվող հատվածի վրա արված պատկերները արվեստով և համամասնությամբ զիջում են մյուս հատվածների պատկերներին և կատարված են, հավանաբար, տարբեր վարպետների ձեռքով։

Գառնիի մոզաիկ պատկերները անձնավորում են զանազան երևույթներ կամ հասկացություններ։ Հյուսիսային պատի տակ նրա երկայնքով ձգվող հատվածում պատկերված է թառափի նմանվող մի ձուկ, ապա իխթիոկենտավր, որի գլխից ձախ, ձկան պատկերի վերևում գրված է՝ «ծովի խորք», իսկ իխթիոկենտավրի մեջքին նստած է մի ներեիդ, որի գլխից ձախ գրված է Գալենե՝ «ծովային անդորր»։ Նրանից աջ դետեղված է ձկնորսների և նավազների հովանավոր աստծու՝ Գլավկոսի պատկերը, իսկ ավելի աջ գտնվում են Աքիլլեսի հոր և մոր՝ Պելևսի և Թետիսի պատկերները։ Թետիսի ոտքերից ցած, արևելյան պատի տակ պատկերված է մի փոքր դելֆին, որից վերև գրված է՝ «ծովափ»։ Դելֆինից աջ գտնվում է մերկ թևավոր ձկնորսի պատկերը, որը, կանգնած նավի ծայրամասում, ծովից հանում է ուռկանը, որի մեջ ձկներ կան։ Ձկնորսի գլխի մոտ մակագրված է՝ «գեղեցկություն»։ Ավելի աջ և հարավային պատի տակ նույնպես պատկերված են իխթիոկենտավրներ, ձկներ, ժայռի վրա նստած ձկնորս, որը ձուկ է բռնում կարթով։ Արևմտյան պատի երկայնքով ձգվող հատվածի վրա պատկերված են սիրո աստված Էրոսը, սիրո համոզմունքի և պերճախոսության աստվածուհի Պիթոն և ցանկության աստված Պոթոսը, իսկ հատակի քանդված մասում հավանաբար պետք է լինեին սիրո աստվածուհի Աֆրոդիտեի և ամուսնության աստված Հիմենայոսի պատկերները, որոնք սովորական են նման տեսարաններում։

Գառնիի խճանկարը ներկայացնում է մի կենսահաստատ տեսարան, որը նշանավորում է կյանքի սկզբնավորումն ըստ հին հունական պատկերացումների՝ օվկիանոսից ու ծովից, և նրա հարատևությունը սիրո ու ամուսնության միջոցով։

Գառնիի խճանկարում օգտագործվում է 15 երանգ, որոնց համադրությունը կատարված է մեծ հմտությամբ և մեղմ ու նուրբ անցումներով։ Գույները շատ վառ չեն, սակայն ծովի բաց կանաչ ֆոնի վրա աչքի են ընկնում ավելի բաց լուսավոր, քան մուգ երանգները, որոնք և, խճանկարի բովանդակությանը

65 Իխթիոկենտավր՝ ձուկ-կենտավր, պատկերված է տղամարդու տեսքով՝ մինչև գոտկատեղը, ձիու առջևի ոտքերով, իսկ տուտը՝ ձկնակերպ։

համապատասխան, առաջացնում են լուսավոր ու կենսուրախ տրամադրություն։

Գառնիի խճանկարը թեև III դարի գործ է, բայց նրան հատուկ են ավելի հելլենիստական, քան հռոմեական արվեստին բնորոշ առանձնահատկությունները, որը պետք է բացատրել մի կողմից հելլենիստական արվեստի ավանդների կենսունակությամբ Հայաստանում և մյուս կողմից հռոմեական արվեստի ազդեցության թուլությամբ։ Գառնիի խճանկարի տեղական առանձնահատկությունները երևան են գալիս նաև ամբողջ կոմպոզիցիայի[66]*, գույների գամմայի և մարդկային պատկերների արևելյան կերպարների մեջ։*

Գառնիի խճանկարը հին Հայաստանի հելլենիստական բնույթի մոնումենտալ գեղանկարչության նշանավոր և եզակի ստեղծագործություն է։ Սակայն նրա բարդ հորինվածքը, գույների գամման, կատարման տեխնիկան և արվեստը վկայում են, որ այն հին Հայաստանի խճանկարչության առաջին գործերի թվին չի պատկանում, այլ, ընդհակառակը, նշանավորում է նրա մայրամուտը, անկումը։ Այն կրկին պիտի վերակենդանանար վաղ ֆեոդալական շրջանում։

5. ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏՆԵՐ

Աքեմենյան տիրապետությանը հաջորդած հելլենիստական դարաշրջանում երևան եկան բազմաթիվ քաղաքներ և զարգացան արհեստները։ Կիրառական արվեստների համար ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին։ Պատահական չէ, որ այս ժամանակաշրջանից մեզ հասած թե՛ գրավոր տեղե-

Ապակյա սրվակներ. Գառնի

66 *Գառնիի խճանկարի ամբողջական հորինվածքը այլ երկրներում հայտնի չէ, սակայն նրա մանրամասները գտնում ենք Հայաստանի հետ սերտ կապեր ունեցած Ասորիքի (Անտիոք. Դափնե) խճանկարների մեջ (տե՛ս* Antioch on the Orontes, II. The Excavations of 1933—1936, Princeton, 1938, *էջ 151, 183, 186, 191, 196—197, տախտ. 33, 40, 51, 61, 66։ D. Levy*, Antioch Mosaic Pavements, Princeton, 1947, vol. I. *էջ 599*, vol. II, *տախտ.* VI)։

կությունների և թե՛ գեղարվեստական իրերի քանակը համեմատաբար ավելի մեծ է։ Կենցաղում սովորական են դառնում գեղարվեստական ձևավորում ունեցող գահույքները, պատգարակներն ու կառքերը, զենքերն ու զարդերը, կահկարասիներն ու սպասները և այլ իրեր։

Պերճանքի առարկաներ: *Մովսես Խորենացին, նկարագրելով Արտաշես թագավորի թաղումը, ասում է, թե «Նրա դագաղը ոսկեղեն էր, գահը և անկողինը բեհեզից և մարմինը պատող պատմուճանը ոսկեթել, գլուխը թագ դրած, ոսկյա զենքն առջևը»*[67]*։ Այստեղ հիշատակված իրերից շատերը գեղարվեստական ստեղծագործություններ լինի։*

Ապակյա սրվակներ. Գառնի

Խորենացին վկայում է, թե Տիգրանի օրոք ոսկյա ու արծաթյա իրերն ու զարդերը, պատվական քարերը, գույնզգույն զգեստները կանանց ու տղա-

67 Խորենացի, Բ, Կ։

մարդկանց համար հավասարապես բազմացել էին, որոնց շնորհիվ «...տգեղները գեղեցիկների նման սքանչելի էին երևում, իսկ գեղեցիկներն էլ այն ժամանակի համեմատ դյուցազունների էին նմանում»[68]։

Երբ հռոմեացիք հաղթեցին Տիգրան Բ-ին, վկայում է Ապպիանոսը, ապա նրա ճակատամարտում ընկած զինվորների վրա գտան ապարանջաններ ու գումարտակներ (վզնոց), բայց զորավարը արգելեց կողոպտել դրանք։

Դիոն Կասսիոսը պատմում է, թե Տրդատ Ա-ի կինը ընկերակցում էր ամուսնուն դեպի Հռոմ՝ համաձայն իր զարմի սովորության գլխին դրած ոսկե խույրը՝ փոխանակ գլխադրի։

Աղբյուրներում հիշատակվում է, որ թագավորների խույրերը զարդարվում էին «հնդկային աշխարհեն» բերված պատվական ակնեղենով և նրանց պսակների արտախույրը և վերջավորությունը փոփոխում էին։ Ավագանու ներկայացուցիչների դիադեմաները կամ պատիվները կազմված էին լինում երկուերեք շարք մարգարիտներից։ Խորենացու վկայությամբ Վաղարշակը Բագարատ Բագրատունուն շնորհում է թագակապ ասպետի պատիվը և արտոնում է՝ «Առանց ոսկւոյ և ականց, զկրտսեր մարգարիտն երեքտակեան վարսակալ ածել յորժամ արքունիս և տան թագաւորին շրջեսցի»[69]։ Իսկ Արտաշեսը թագավորելով՝ «Տայ և առն քաջի պատուականի Արգամայ զխօստացեալ գահն երկրորդական, և պսակ յակնթակապ, և փինդ երկուսին ականջսն» և «կարմիր զգեստ միոյ ոտին. Տարգալ (գդալ) ունել ոսկի և պատառաքաղ և ոսկեղինօք ըմպել նուագօք»։ Նույնպիսի պատիվներ, բայց առանց դինդերի և կարմիր կոշիկի տրվում է Սմբատ Բագրատունուն[70]։

Երբ պարթևական Արշակ թագավորի որդի Արշակը հայոց գահն է բարձրանում, ապա Բագարատ ասպետը նրան մատուցում է ոսկյա և արծաթյա նվերներ, և զարդարում է նրան սաղավարտով, վակասով, պսակում է հայրենի թագով և նստեցնում է նրան ոսկեպատ ականակուռ գահույքի վրա[71]։

Հիշատակվում են նաև արքունական ոսկեպատ կուռքերը, հեթանոսական տաճարներին թագավորների տված ոսկյա և արծաթյա մեծամեծ նվերները։

Պերճանքի առարկաները արքունիքում և ավագանու կենցաղում սովորական էին։ Սակայն սրանցից բացի կային կիրառական արվեստի շատ ուրիշ առարկաներ, որոնցից մի քանի նմուշներ հասել են մեզ։ Դրանց հնագույնները կարող են համարվել Ծոփքի հայ թագավորների հատած դրամները։

Հայկական դրամների պատկերագրությունը: *Հայ արքաների առաջին դրամներից մեզ հայտնի են Ծոփքի Արշամ թագավորի դրամները։ Դրանց վրա արքան պատկերված է պրոֆիլ, դեմքը անմորուս, հելլենիստական կերպարանքով, իսկ գլխին կրում է 2/3 շրջանի ձև ունեցող գտակ կամ ծայրը քիչ առաջ ծռված խույր։ Դրամների հակառակ երեսին պատկերված է լինում կամ հեծյալ, կամ արծիվ։ Մակագրությունը հունարեն է։ Ծոփքի հաջորդ թագավոր-*

---

68 Տե՛ս նույն տեղում. Ա, իդ։
69 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, ե։
70 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, խէ։
71 Տե՛ս Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Երևան, 1939, կէ ջ։

ներ Արդիսարի և Քսերքսեսի դրամները ավելի արևելյան, քան հելլենիստական տեսք ունեն։ Հիշյալ երկու արքաներն էլ կրում են ցածրադիր, դեպի վեր նեղացող երեք ճյուղերի բաժանվող թագեր, նման այն գլխարկներին, որոնք պատկերված են հայերի և կապադովկիացիների գլուխներին՝ Պերսեպոլսի բարձրաքանդակների վրա։ Երկու արքաներն էլ, հակառակ հելլենիստական սովորության, ունեն մորուք ու թավ մազեր ծոծրակի վրա։ Աբդիսարի դրամի մյուս երեսին պատկերված է նույնպիսի արծիվ, որպիսին առկա է Արշամի դրամի վրա և հունարեն մակագրություն, իսկ Քսերքսեսի դրամի մյուս երեսին պատկերված է Թուշունի Թևերով մի կին՝ աստվածուհի, որը առաջ մեկնած աջ ձեռքին բռնած ունի պսակ։ Մակագրությունը այստեղ էլ հունարեն է[72]։

Ապակյա սրվակներ. Գառնի

Տիգրան Բ-ի անունով մեզ հասել են բազմաթիվ արծաթյա և բրոնզե դրամներ։ Բոլոր այդ դրամների համար բնորոշ է կտրված կոնի ձևի վերևում ատամնավոր թագը, որի վրա պատկերված են զույգ արծիվներ։ Թագը զարդարված է մարգարիտներով։ Նրա վրա ամրացված են ականջակալները և վակասը (սյարանոցակալը), իսկ արքան պատկերված է ամենուրեք անմորուս և հայկական դիմագծերով[73]։ Արքայի իշխանության տարբեր տարիներին և տարբեր վայրերում հատված դրամները երևան են բերում զգալի տարբերություններ, ոչ միայն արքայի դիմանկարի (կապված տարիքի հետ), թագի զարդերի, մակագրության, այլև ոճական առանձնահատկությունների տեսակետից։ Արքայի պատկերի դիմանկարային լինելը, սակայն կասկածի ենթակա չէ։ Այն արտահայտիչ է և դրսևորվում է պետական մեծ գործչի հաստատակամությունը,

---

[72] Տես E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, էջ CXCI—CC, տախտ. XXIX, Խ. Ա. Մուշեղյան, Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից, ՊԲՀ, 1970, № 3, էջ 70—71։

73 Պառւկյան Զարեհ, Արտաշիսյան հարստության դրամները, Վիեննա, 1969, էջ 44—52, տախտակ 1—3, № 7—21։

որը շեշտված է նաև նրա սուր թափանցող հայացքով։ Հայկական դիմագծերի հետ մեկտեղ արքայի պատկերն ունի բնորոշ հելլենիստական կերպարավորում։

Տիգրանի դրամների մյուս երեսին պատկերված է աստվածուհի, նստած դիրքով և ձեռքին մի ճյուղ։ Այս կնոջ երկար ծալքավոր զգեստի մշակումը հելլենիստական է, իսկ թագը՝ արևելյան։ Մակագրությունը՝ Տիգրանի, ինչպես և մյուս Արտաշեսյանների դրամների վրա հունարեն է։

Կավե արձանիկների գլուխներ. Վաղարշապատ

Արտավազդ Բ-ի դրամները Տիգրան Բ-ի դրամների նման ունեն հելլենիստական և արևելյան բնորոշ կերպավորում։ Այստեղ էլ տեսնում ենք նույն բարձր ատամնավոր թագը, արքայի անմորուս պրոֆիլը, բայց այլ է արքայի դիմանկարը, փոխվել են թագի զարդերը, թագի կապի ձևը, ականջակալը դեպի ետ է տարված և նկատելի է արքայի ականջի օղը։ Արտավազդի դրամների հակառակ երեսին պատկերված է հելլենիստական արվեստին հայտնի քառաձի կառքը։

Արտաշեսյան հարստության մյուս թագավորների դրամներն իրենց արվեստով նման են նախորդներին։ Բացառություն է կազմում Տիգրան Գ-ի դրամը, որի վրա արքան պատկերված է երկար մորուքով և ավելի արևելյան կերպավորումով[74]։ Հիշատակության արժանի են Տիգրան Դ-ի և Էրատո թագուհու դրամները։ Դրանցից մեկի վրա արքան կրում է նույն բարձր ու ատամնավոր թագը և պատկերված է պրոֆիլ դեմքով, առանց մորուքի, իսկ Էրատոն պատկերված է առանց թագի, մազերը գլխի շուրջը հավաքած՝ հելլենիստական և հռոմեական ոճին համապատասխան[74ա]։

---

74 Զ. Պտուկյանը այն համարում է Տիգրան Դ-ի դրամը։ Նշված աշխ., էջ 57—59, տախտ. 4—5, № 31—37։

74ա Նույն տեղում, էջ 59, տախտ. 5, № 38։

Արտաշեսյան հայ արքաների հատած դրամներն իրենց հին արևելյան ակունքներ ունեցող տեղական և հելլենիստական ձևերի ու կերպավորումների համադրությամբ, էթնիկ և դիմանկարային առանձնահատկություններով Հայաստանի հելլենիստական բնույթի արվեստի բնորոշ գործեր են։

Կավե անոթներ. Գառնի

Հին Հայաստանում զարգացած էր նաև մատանիների, փորագիր ակերի ու կնիքների պատրաստման արվեստը։ Զանազան իրական ու առասպելական թռչունների և կենդանիների աստվածությունների պատկերների կողքին երևան են գալիս նաև պատմական անձնավորությունների պատկերներ։ Դրանցից մի օրինակ պահվում է Փարիզի ազգային մատենադարանում։ Զվածիր նարնջա-

գույն քարի վրա փորագրված է հայ թագուհու պատկեր՝ Տիգրանի և Արտավազդի թագի նման բարձր և ատամնավոր թագով, կենտրոնից անցնում է ժապավենաձև կապը՝ ծայրերը ազատ կախված ծոծրակի վրա, կապից վերև և ներքև պատկերված են երեքական աստղեր, թագուհու պրոֆիլ դեմքը տրված է հելլենիստական կատարյալ մշակվածությամբ, մազերը ալիքավոր սանրվածքով երևում են թագի տակից, ականջին ունի ժամանակի համար բնորոշ մանյակաձև օղ, ճիշտ նման Արտավազդ Բ-ի ականջօղին, նուրբ ծալքավոր, թեթև զգեստը ճարմանդով կոճկված է աջ ուսի վրա։ Բարձր ճաշակով ու նուրբ արվեստով կատարված այս պատկերը մ. թ. ա. I դարի հին հայկական ակնագործության մի սքանչելի նմուշ է։ Լանգլուան հակված է այս պատկերը նույնացնել Էրատոյի դրամի թագակիր պատկերի հետ[75], սակայն ավելի հավանական է, որ քարի վրա փորագրված այս պատկերը իր թագով ու ոճական առանձնահատկություններով Տիգրան Բ-ի կամ Արտավազդ Բ-ի ժամանակների գործ լինի։

Փորագիր ակներով մի քանի մատանիներ կամ դրանց ակերը գտնվել են Գառնիում, Վաղարշապատում, Դվինում։ Դրանց վրա պատկերված են մարդիկ, կենդանիներ, թռչուն, մեղու։ Հանդիպում են Աթենասի և Սատիրի կամ Պան աստծու պատկերները։ Վաղարշապատում գտնված մի գեմմայի վրա փորագրված է Դեմետրայի պատկերը՝ հասկը ձեռքին։ Պեղումներով և պատահականորեն հայտնաբերված գեմմաների թվում կան ինչպես տեղական, նույնպես և Ասորիքից ու հելլենիստական այլ երկրներից բերված օրինակներ։

Ոսկերչության արվեստը: Մեր թվականության առաջին դարերից որոշ նմուշներ մեզ հասել են նաև մետաղագործությունից։ Դրանք արծաթագործ և ոսկերիչ վարպետների ձեռքով պատրաստված իրեր են։

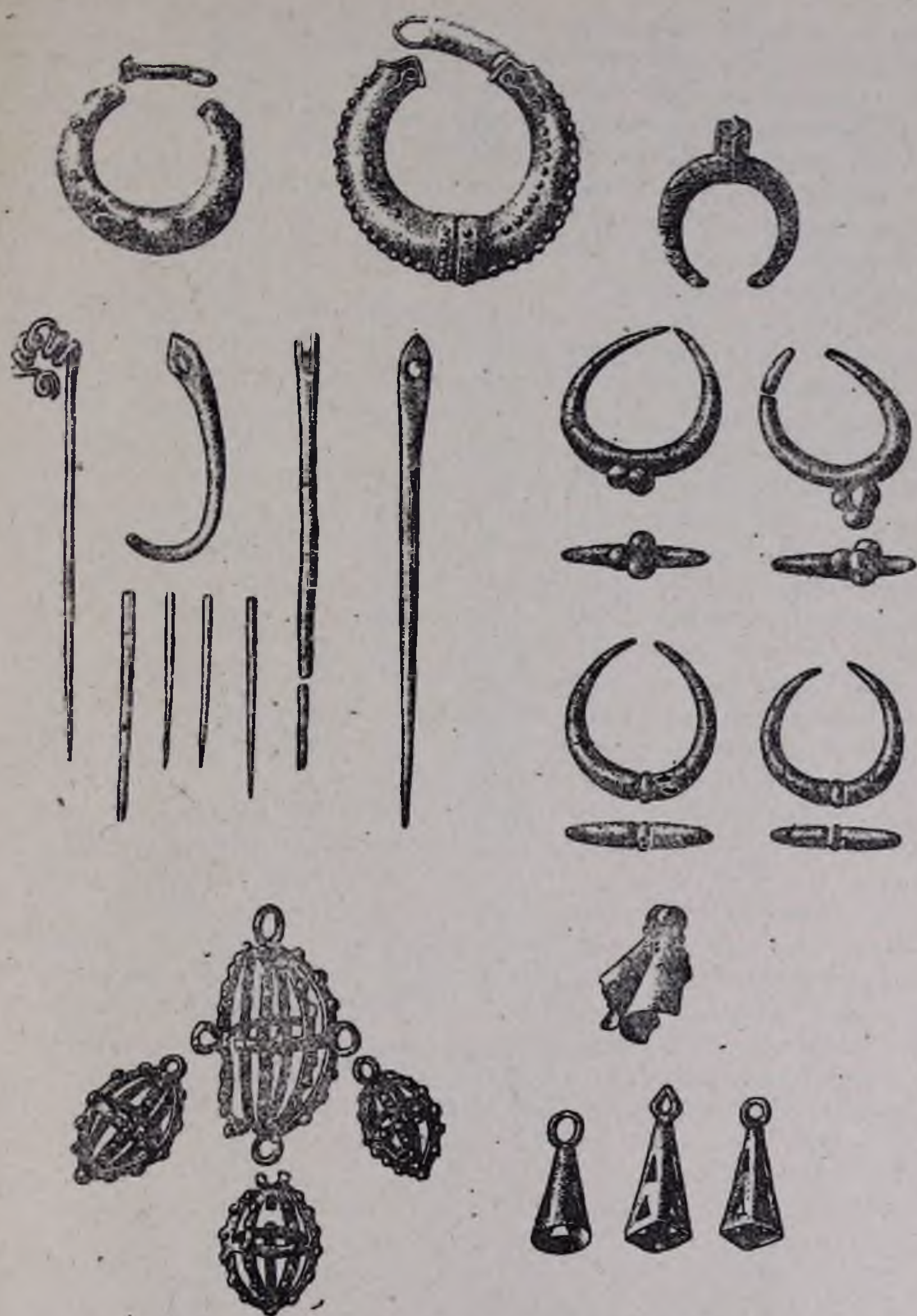
Վերին աստիճանի ուշագրավ մի թաս՝ «Բակուր թագավորից» հունարեն մակագրությամբ, գտնվել է Կուբանում և պահվում է Ռոստովի մարզային թանգարանում։ Դա լավ պահպանված գլանաձև, 6,5 սմ բարձրությամբ մի թաս է։ Թասի պատերը արտաքուստ զարդարված են ռելյեֆ պատկերներով, որոնք մի ամբողջական կոմպոզիցիա են կազմում։ Այստեղ հանդիպում են Սատիրի, պարող բաքոսուհու, թատերական դիմանկարների, երաժշտական գործիքների, այծի, շների պատկերներ։ Շներից մեկը առջևի թաթը դրել է զոհասեղանին։ Մարդկանց և գազանների պատկերները բավականաչափ շարժուն են։ Հավանական է, որ այս ամենը կապված է բաքոսյան (նույնը՝ դիոնիսյան) տոնախմբությունների և թատերական խաղերի հետ[76]։ Ենթադրվում է նաև, որ այդ տեսարանները զուրկ չեն տեղական առանձնահատկություններից և կապվում են հայկական ավանդությունների հետ[77]։ Դիոնիսի կամ Բաքոսի տոնախմբությունները կապված էին մեռնող և հարություն առնող աստծու կամ բնության գարնանային զարթոնքի հետ։ Ըստ հին հայ ավանդությունների, նման աստ-

---

[75] Տես V. Langlois, Numismatique de l'Arménie, Paris, 1859, էջ 39—40.

[76] Տե՛ս Б. Лукин, Археологические находки 1935—36 гг. в окрестностях станции Тульской и Даховской близ Майкопа. Серебряная чаша с рельефными изображениями из находок станции Даховской, ВДИ, 1939, № 3, էջ 220—223։

[77] Տե՛ս Г. Гоян, 2000 лет армянского театра, т. I, էջ 277—288։

Ոսկյա ականջօղեր և մետաղե այլ իրեր, զարդեր. Գառնի

վածությունն էր Արա Գեղեցիկը, որի վերակենդանացումը կատարվում էր շան կերպարանք ունեցող արալեզների օգնությամբ, ուստի պատահական չէ, որ դիոնիսյան կամ բաքոսյան տոնախմբությունների մեջ երևան եկող հովազներն ու ընձառյուծները մեր թասի վրա փոխարինված են Արայի պաշտամունքի հետ կապվող շների պատկերներով, իսկ նոճիները՝ բարդիներով։

Բակուր թագավորի (II դարի երկրորդ կես) անունը կրող այս թասը հունա-հռոմեական և տեղական հայկական ավանդույթների խաչավորումով և համադրությամբ ստեղծված տեղական հելլենիստական արվեստի բնորոշ արտահայտություններից մեկն է։

Ինչպես երևում է, դիոնիսյան տոնախմբությունները հին Հայաստանում որոշ չափով տարածված են եղել և նրանց հետ են կապվում ոչ միայն հիշյալ արծաթյա թասերը, այլև Շիրակի Անիում գտնված Դիոնիսի կամ Բաքոսի բրոնզե դիմակը, որի գլուխը պսակված է տերևներով և մրգերով, ճակատի վրայով անցնում է դիադեմա, իսկ երկար մորուքը պատկերված է մազերի ալիքաձև սխեմատիկ խուրձերով։ Թեև կիսախուփ աչքերը և թավ շուրթերը պատկերին հաղորդել են գինովցածի երազկոտ արտահայտություն, բայց ընդհանրապես այն չոր է, սխեմատիկ և կարող է համարվել II—III դարերի գործ։ Հին հայկական ոսկերչության մի քանի նմուշներ գտնվել են Հայաստանի առաջին մայրաքաղաք Արմավիրում, Նոր Բայազետում, Գառնիի արքայական ամրոցում։

Նոր Բայազետում գտնված ոսկյա մեդալիոնի վրա պատկերված է մի կին՝ կրծքին մանկական պատկեր և գոգին ծաղիկներ. այն արտահայտում է մայրության և արգասավորության գաղափարը, ուստի իրավացիորեն նույնացվում է Անահիտի հետ[78]։ Դա մ. թ. ա. II—I դարերի գործ է։

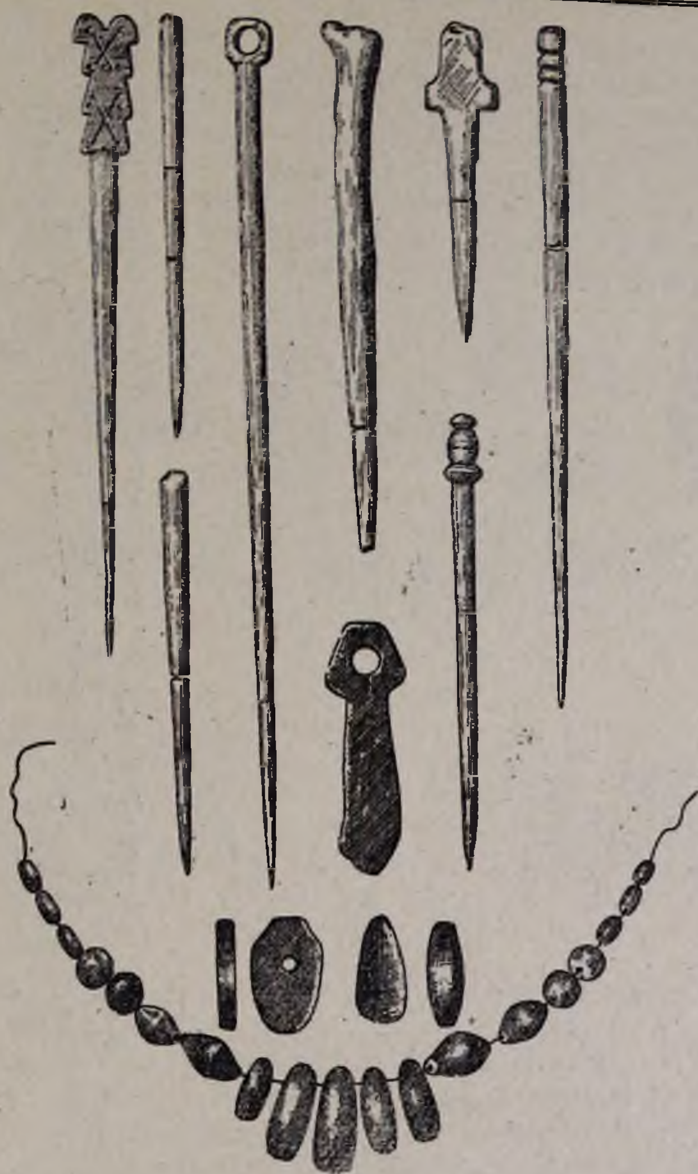
Արմավիրում գտնված ոսկե շրջանաձև թիթեղների (մեդալիոնների) վրա դրվագման եղանակով հանված են մարդկային մեկական պատկեր (կանանց և տղամարդկանց), որոնց գլխավերևից ամրացված է մեդալիոնը կախելու կանթը։ Մեդալիոնները լինելով փափուկ ոսկու բարակ թիթեղից, ճմրթված են և պատկերները նրանց վրա լավ չեն պահպանվել։ Այնուամենայնիվ, նշմարելի է, որ դրանք բոլորակ դեմքով, անմորուք պատկերներ են, I—II դարերի համար բնորոշ մազերի սանրվածքով։ Այդ պատկերների գլխի հարդարանքից ելնելով և նկատի ունենալով նրանց վշտալի կամ թախծոտ արտահայտությունները, մասնագետները հայտնել են այն կարծիքը, թե դրանք ողբերգակ դերասան-դերասանուհիների թատերական դիմակներ են[79]։ Բայց չի բացառվում, որ նրանք կարող էին կապված լինել պաշտամունքի հետ, ինչպես Նոր-Բայազետում գտնված մեդալիոնը։

Ոսկյա և արծաթյա առարկաներ գտնվել են նաև Գառնիում։ Բնորոշ է, որ ոսկյա ականջօղերն ունեն այն ձևը, որպիսին տեսնում ենք Արտավազդի ականջին՝ նրա դրամների վրա, և հայ թագուհու ականջին՝ վերևում հիշատակված գեմմայի վրա։ Օղերի մի զույգը, որը գտնվել է գերեզմանում, պատ-

---

78 Տե՛ս Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 117—118։

79 Տե՛ս Г. Гоян, 2000 лет армянского театра, т. I, էջ 296—297, նկ. 52—59։

Հերուններ և ուլունքներ. Գառնի

րաստված է դրվագումով և նույն եղանակով էլ նրա վրա հանված են մանր զարդահատիկներ։ Մի այլ ականջօղի վրա ագուցված է երկու ձվաձև փոքրիկ կարմիր քար, իսկ տարբեր տեղերում կպցված են առանձին պատրաստված շատ մանրիկ հատիկների խմբեր։ Հատիկներով զարդարելու տեխնիկան Հայաստանում հայտնի էր շատ հին ժամանակներից. այդպիսի առարկաներ, դեռևս բրոնզի դարից, գտնվել են Լճաշենում, Սյունիքում և այլ վայրերում։

Գառնիի գերեզմաններում գտնվել են նաև արծաթե ականջօղեր. դրանք նույնպես մանյակաձև են, սակայն շատ փոքրիկ, վերջավորվում են բարակ և սուր ծայրերով, իսկ կենտրոնական մասում հաստանում են, իրենց վրա կրելով զույգ գծիկ կամ առանձին ձուլված և կպցրած գնդիկներ։ Նույնպիսի ականջօղ է գտնվել նաև Վաղարշապատում։ Այս ականջօղերը միանգամայն նման են Միջագետքում ու Ասորիքում գտնված օրինակներին և բազմաթիվ այլ փաստերի հետ միասին վկայում են այդ հարևան երկրների միջև եղած մշակութային կապերի ու ընդհանրությունների մասին։

Հուլունքներ և կախիկներ. Գառնի

Գեղարվեստական խեցեղեն և ապակեղեն: *Հայաստանը մ. թ. ա. III-I դ. դ. ունեցել է նաև գեղարվեստական մշակումով և նկարազարդ խեցեղեն անոթներ, որոնց նմուշները հայտնի են Արմավիրից, Արտաշատից, Գառնիից, Դվինից և այլ վայրերից։ Արմավիրում հայտնաբերվել են արջի, ցլի գլուխներով անոթների մասեր և վարդագույն կամ բաց ֆոնի վրա կարմիր, սև երկնագույն ներկերով զարդարած ջրամաններ, ափսեներ, թասեր և այլն, իսկ Գառնիում գտնվել են համարյա ամբողջացող մի նկարուն կարասի բեկորներ, գեղեցիկ զարդերով, որոնք տարածված էին հելլենիստական աշխարհում և Հայաստանում*[20]*։ Հելլենիստական դարաշրջանի համար բնորոշ և կատարյալ են*

---

80 *Տե՛ս Г. А. Тирацян,* К вопросу о расписной керамике древней Армении, ИФЖ, *1965, № 3, էջ 169 և հաջ.։ Ժ. Դ.* Խաչատրյան, *Հայաստանում գտնված գունազարդ խեցեղենի մի քանի նմուշներ, ՊԲՀ, 1966, № 1, էջ 253 և հաջ.։ Б. Н. Аракелян,* О некоторых результатах археологического изучения древного Армавире, ИФЖ, 1969, № 4, էջ 157 և հաջ.։

Գառնիի խճանկարը (III դար)

Գառնիի գերեզմաններում գտնվել են նաև արծաթե ականջօղեր. դրանք նույնպես մանյակաձև են, սակայն շատ փոքրիկ, վերջավորվում են բարակ և սուր ծայրերով, իսկ կենտրոնական մասում հաստանում են, իրենց վրա կրելով զույգ գծիկ կամ առանձին ձուլված և կպցրած գնդիկներ։ Նույնպիսի ականջօղ է գտնվել նաև Վաղարշապատում։ Այս ականջօղերը միանգամայն նման են Միջագետքում ու Ասորիքում գտնված օրինակներին և բազմաթիվ այլ փաստերի հետ միասին վկայում են այդ հարևան երկրների միջև եղած մշակութային կապերի ու ընդհանրությունների մասին։

Հուլունքներ և կախիկներ. Գառնի

Գեղարվեստական խեցեղեն և ապակեղեն: *Հայաստանը մ. թ. ա. III-I դ. դ. ունեցել է նաև գեղարվեստական մշակումով և նկարազարդ խեցեղեն անոթներ, որոնց նմուշները հայտնի են Արմավիրից, Արտաշատից, Գառնիից, Դվինից և այլ վայրերից։ Արմավիրում հայտնաբերվել են արջի, ցլի գլուխներով անոթների մասեր և վարդագույն կամ բաց ֆոնի վրա կարմիր, սև երկնագույն ներկերով զարդարած ջրամաններ, ափսեներ, թասեր և այլն, իսկ Գառնիում գտնվել են համարյա ամբողջացող մի նկարուն կարասի բեկորներ, գեղեցիկ զարդերով, որոնք տարածված էին հելլենիստական աշխարհում և Հայաստանում[80]։ Հելլենիստական դարաշրջանի համար բնորոշ և կատարյալ են*

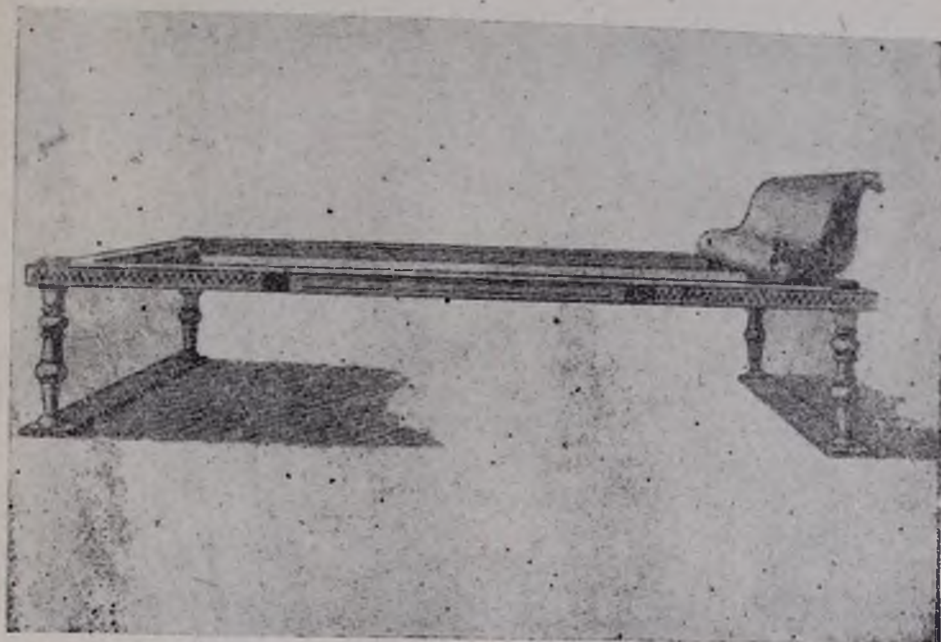
---

80 *Տե՛ս Г. А. Тирацян,* К вопросу о расписной керамике древней Армении, ИФЖ, *1965, № 3, էջ 169 և հաջ.։ Ժ. Դ.* Խաչատրյան, *Հայաստանում գտնված գունազարդ խեցեղենի մի քանի նմուշներ, ՊԲՀ, 1966, № 1, էջ 253 և հաջ.։ Б. Н. Аракелян,* О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавире, ИФЖ, 1969, № 4, էջ *157 և հաջ.։*

Գառնիի խճանկարը (III դար)

դանում կավե անոթների ընդհանուր ձևերը, իսկ հաճախ անոթները պատվում էին գունավոր հողերի շփոթով, և թրծելուց առաջ փայլեցվում էին քարե կոկիչներով, հաճախ էլ նկարազարդվում։ Հին Հայաստանի գունազարդ խեցեղենը իր բարձրարվեստ կատարումով և որակով կարևոր տեղ է գրավում հին հայ մշակույթի մեջ։

Մահճակալ. Մրեն

Գառնիում, Վաղարշապատում և այլուր հայտնաբերվել է զգալի քանակությամբ I—III դարերի ապակեղեն՝ կոլբայաձև, գնդաձև, ձվաձև, և երկար վզով, ամֆորիսկների և այլ ձևի սրվակներ[81]։ Դրանցից շատերը պատրաստված են կաղապարների մեջ՝ գեղարվեստական բարձր ճաշակով, որը երևան է գալիս նրանց թե՛ ընդհանուր ձևերի, թե՛ զարդերի մեջ։ Զգալի է կանելյուրավոր սրվակների թիվը, կան փշատերև ծառերի, կնգուղի տեսքի ուռուցիկ զարդեր, ինչպես և երկրաչափական օրնամենտներ, սափորիկների ձևի ուռուցիկ զարդեր կրող սրվակներ, թասեր, ինչպես և վերադիր զարդերով անոթներ, թասեր։ Մի սրվակի երկու հանդիպակաց կողմերից յուրաքանչյուրի վրա տեսնում ենք կնոջ ռելյեֆ գլուխ՝ մազերի ալիքաձև սանրվածքով։ Շատ սրվակների գեղարվեստական արտահայտչությունը շեշտվում է ապակուն տրված գույների շնորհիվ։ Հանդիպում են մանուշակագույն, կապույտ, կանաչ, դեղին, նարնջագույն և այլ երանգների ապակիներ[82]։

81 Տե՛ս Б. Н. Аракелян, Гарни II, էջ 59—69։ Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Ա. Տիրացյան, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հին Հայաստանի ապակին, Երևան, 1969։

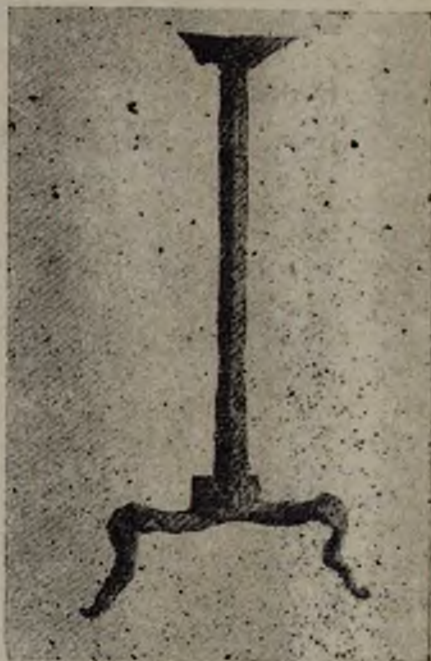
82 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Ա. Տիրացյան, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հին Հայաստանի ապակին, էջ 12—14։

Կաթնավուն հաստ ապակուց պատրաստված մի մեծ սրվակ օվալի ձև ունի, դեպի վեր՝ սլացիկ նեղանում է, իսկ ոչ շատ երկար վիզը վերջանում է դեպի դուրս ծռվող կլորակ պսակով։ Անոթը պատրաստված է կաղապարի մեջ, նրա ոտքից վերև և վզի վրա ձույլ ապակին ծոր տալով ստացվել են օղակաձև վերադիր գոտիներ, իսկ ամբողջ անոթը զարդարված է պտտվող ճախարակի օգնությամբ, տաշելու միջոցով ստացված բլթակաձև և ձվածիր պատկերների ութ գոտիներով։ Այս անոթը ապակեգործության մի բարձրարվեստ նմուշ է։

Հայաստանում հայտնաբերված ապակեղենի զգալի մասը ներմուծված է Սիրիայից, մասնավորապես Սիդոնից, սակայն սիրիական և հելլենիստական այլ երկրների ապակեղենի նմանությամբ և նույն տեխնիկայով գեղարվեստական անոթներ արտադրվել են նաև տեղում։

Զենքերի նմուշներ. Գառնի

Երկաթե աշտանակ. Գառնի

* * *

Ծանոթությունը հին հայկական արվեստի հետ ցույց է տալիս, որ այն ընդգրկել էր հին աշխարհին հայտնի արվեստի տարբեր ու բազմազան բնագավառները և զարգացման բարձր մակարդակի էր հասել, դրսևորվելով թե՛ ավանդական-ժողովրդական ձևով և թե՛ հելլենիստական կերպավորմամբ։ Դա մի նշանավոր արվեստ էր, լիովին համապատասխան դարաշրջանի ըմբռնումներին, ոգուն ու ճաշակին և խոշոր նշանակություն ունեցավ հաջորդ դարաշրջանի՝ վաղ ֆեոդալական արվեստի ձևավորման գործում։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՍՈՒՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ

ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

1. ՀԻՆ ՀԱՅ ՎԻՊԱԿԱՆ ՇԱՐՔԸ

Վերևում տեսանք, որ հին հայկական ժողովրդական բանահյուսության մեջ տիրապետողը վաղ շրջանի առասպելներն են եղել, իրենց հին արևելյան գծերով, կապերով և դիցաբանությամբ, որոնք անցյալի պատմական եղելությունները անդրադարձնում էին հեռավոր կերպով՝ առասպելաբար, իսկ բնության երևույթների ճանաչողությունը՝ հնամենի բնապաշտական, աստղաբաշխական և նման կարգի պատկերացումներով։ Այդուհանդերձ նկատելի է, որ նրանց գլխավոր բովանդակությունը կազմում է հայ ժողովրդի, նրա պետականության առաջացման գաղափարը և պայքարը երկրի անկախության համար։

Մ. թ. ա. III դարից սկսած մինչև մ. թ. III դարի վերջերը հայ ժողովրդական բանահյուսության հիմնական բովանդակությունը դառնում են պատմական եղելությունները, կապված հայկական պետականության զարգացման և երկրի բարգավաճման հետ։ Այս պայմաններում հայ հոգևոր մշակույթը հարստանում է թե՛ բնույթով և թե՛ բովանդակությամբ նոր տիպի ստեղծագործություններով, ձևավորվում է հայ ավանդական վիպական շարքը, որն ընդգրկում է Տիգրան Երվանդյանի—Մեծն Տիգրանի, Երվանդի, Արտաշեսի և այլոց գործունեության ու անունների շուրջ հյուսված առասպելախառն վեպերը։ Դրա հետ միասին, հնամենի բնապաշտական պատկերացումները, պահպանվելով հանդերձ, մասամբ տեղի են տալիս համեմատաբար ավելի իրական և զարգացած աշխարհաճանաչողության, և առասպելները նկատելիորեն միահյուսվում են պատմա-վիպական շարքի հետ։

Ինչպես հնամենի առասպելների, նույնպես և պատմա-վիպական շարքի վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկությունների համար պարտական ենք Մովսես Խորենացուն, որն այդ պատմությունները ու զրույցները լսել է Գողթան գավառի ժողովրդական գուսան-երգիչներից, իմաստուն մարդկանցից, քաղել է գրքերից և մեջ բերել երբեմն բառացի, երբեմն էլ վերապատմելով նրանց բովանդակությունը՝ իր սեփական միջամտություններով ու բացատրություններով։

Ավանդական վիպական շարքը հիմնականում կազմավորվել է մ. թ. ա. II—մ. թ. III դարերում, իր մեջ առնելով տարբեր շերտեր և նստվածքներ, հաճախ գործող անձերի իրար հետ շփոթումներով ու ժամանակագրության ակնհայտ խախտումներով։

Մեծ Տիգրանի վեպը։ Վերևում մասամբ ծանոթացանք Տիգրան Երվանդյանի և Աժդահակի շուրջը հյուսված վեպին, որը Խորենացու մոտ միահյուսված է Մեծն Տիգրանի վեպի հետ։

Եթե մարերի դեմ Կյուրոսի դաշնակից Տիգրանը՝ Տիգրան Երվանդյանն է, իսկ վիշապ Աժդահակի դեմ արշավող՝ վիշապ հեծած Տիգրանը վիշապաքաղ Վահագնի առասպելական կերպարն է ներկայացնում, ապա Մարերի երկիրը նվաճող և Աժդահակին սպանող վիպական Տիգրանը Տիգրան Մեծն է։

Տիգրան Երվանդյանի վիպական կերպարի մեջ ակնբախ երևան են գալիս Տիգրան Մեծի գործերն ու գծերը։

Իրանի տերերը երկյուղում էին Տիգրանի զորությունից։ Իրոք նա նվաճեց նրանց տերության հյուսիս-արևմտյան մարզերը և հաղթական դաշինք կնքելով՝ իր դստերն ամուսնացրեց պարթևական արքայի հետ։ Այդ իրողությունն իր անդրադարձումն է գտել վեպում, որտեղ առասպելական վիպասանությամբ պատմվում է, թե Աժդահակը երազում տեսնում է, որ Տիգրանը նըստած արծվաթև վիշապի վրա, սլանում է դեպի մարերի մայրաքաղաքը և սպանում իրեն՝ Աժդահակին։ Վախենալով, թե երազը կարող է իրականանալ, Աժդահակը ամուսնանում է Տիգրանի քրոջ (պետք է լիներ դստեր)՝ Տիգրանուհու հետ՝ կամենալով նրան դարձնել իր գործակիցը Տիգրանի դեմ։ Տիգրանուհին հայտնում է եղբորը Աժդահակի դավադիր խորհուրդը, և հայոց արքան զորք հավաքելով Կապադովկիայից, Վրաստանից, Աղվանքից, պատերազմում սպանում է Աժդահակին և հաղթանակ տանում։ Տիգրանին է վերագրվում նաև Աժդահակի կին Անուշին իր դուստրերի և հպատակների հետ միասին Արաքսի աջ ափին («առ մեծ լեառն Մասեաց», մինչև Նախճավանի և Գողթանի կողմերը) վերաբնակեցնելը[1], որով Խորենացին բացատրում է Մուրացյան տոհմի առաջացումը։

Այդ Տիգրան Մեծն է, որ գրավում է հույների երկիրը, այսինքն՝ Սելևկյան Ասորիքը, Կիլիկիան, հիմնադրում է Տիգրանակերտ քաղաքը, մինչդեռ վեպում այդ գործերը վերագրված են Տիգրան Երվանդյանին։

Ինչպես երևում է, Տիգրանի և Աժդահակի վեպը գրի է առնված եղել։ Խորենացին հիշատակում է իր գրավոր աղբյուրը՝ «Հիւսումն պիտոյից»[2] կամ «Ջորս հազներգութիւնք» անվան տակ[3], որ Մ. Աբեղյանը նույնն է համարում[4]։

Խորենացին՝ Թերևս վեպի խոսքերով, փառաբանում է Տիգրանին և նրա գործերը՝ «Նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ»[5]։ Վիպական երանգ ունի նաև Տիգրանի զորքի նկարագրությունը. «Հետևակ կռվողները ձիավոր դարձան, պարսերով կռվողներն հաջող աղեղնավորներ, լախտերով կռվողները զինվեցին սրերով ու տեգավոր

---

1 Տե՛ս Խորենացի, Ա, լ։
2 Տե՛ս նույն տեղում, Ա, ժթ։
3 Տե՛ս նույն տեղում, Ա, իա։
4 Մ. Աբեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 98—99։
5 Խորենացի, Ա, իդ։

նիզակներով, մերկերը պատվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով։ Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլն ու շողքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու»[6]։

Վեպը և Խորենացին գովերգում են նաև Տիգրանի արտաքին և հոգևոր բարեմասնությունները, ասելով, թե շատ օգտակար գործեր կատարեց «...այս խարտյաշ և մազերի ծայրը գանգուր... Տիգրանը, գունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր, որի մասին մեր հները, որոնք փանդիռներով երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի քո լոր (հատկություններով), որ պիտանի են մարդուն»[7]։ Ապա Խորենացին ավելացնում է, թե իր համար ավելի սիրելի բան չկա, քան «սրա մասին եղած գովեստներն ու պատմությունը երկարել»[8]։ Վեպում Տիգրանը կատարյալ է դյուցազունների թվում՝ «հասակով և բնությամբ»[9]։

Վիպական սիրված հերոսը, իհարկե, նաև արդարադատ է, միևնույն աչքով է նայում թե զորեղին և թե նվաստին։
լով է նայում թե զորեղին և թե նվաստին։

Արտաշեսի վեպը։ *Հին հայ վիպական շարքի մեջ ամենից ավելի կատարյալության մեջ ապրել են դարեր, պատմվել ու երգվել են, հղկվել, հարստացել նորանոր շերտերով, արտացոլել են նաև ավելի ուշ ժամանակների եղելությունները, պատմական այլ գործիչներին առնչվող դեպքեր՝ կապելով դրանք հայ ժողովրդի պատմության մեջ խոշորագույն դեր խաղացած երկու արքաների անունների հետ։*

Արտաշեսի վեպի առաղձը կազմում են միասնական հայ պետականության առաջացումն ու ամրապնդումը, երկրի բարգավաճումը։ Վեպը պետք է արդարացներ մինչև Արտաշեսը գոյություն ունեցած Երվանդունիների թագավորության կործանումը և հիմնավորեր Արտաշեսի գահակալությունը։

Երվանդը, որը, ըստ վեպի, գահակալել էր պարսից Դարեհ Վերջին թագավորի օրոք, միայն կիսով չափ (մոր գծով) էր Արշակունի, ուստի չէր կարող օրինավոր թագավոր ճանաչվել և մշտական վախ ուներ, որ Սանատրուկի զավակները կխլեն գահը նրանից։ Երվանդը կոտորում է Սանատրուկի որդիներին, բայց ինչպես սովորական է վեպում, եղեռնից ազատվում է մեկը՝ Սանատրուկի որդի Արտաշեսը, որին ստնտուն փախցնում է Հերի կողմերը, պահում հովիվների մեջ։ Այնուհետև նրա դայակ Սմբատ Բագրատունին թաքցնում է նրան լեռներում, ապա անցկացնում Իրան՝ Դարեհ թագավորի մոտ։ Երվանդը ամեն կերպ հետամուտ է լինում իր ձեռքը գցել Արտաշեսին, այդ նպատակով մարդիկ է ուղարկում Դարեհի և Սմբատի մոտ, պնդում, թե Արտաշեսը

---

6 Նույն տեղում։

7 Նույն տեղում։

8 Նույն տեղում։

9 Նույն տեղում, Ա. իդ։

արքայազն չէ, ուստի գահի նկատմամբ իրավունքներ չունի, բայց ապարդյուն[10]։ Արտաշեսը Սմբատի հետ միասին զորքով վերադառնում է Հայաստան և պատերազմ է սկսում Երվանդի դեմ։ Վտանգի պահին Արտաշեսին փրկում է նրա սոնուց որդի Գիսակը։ Արտաշեսի կողմն է անցնում նաև վիշապազն Արգամը (Արգավանը)։ Երվանդը պարտություն կրելով սպանվում է, իսկ Արտաշեսը հաղթանակ տարած գահակալում է Հայոց աշխարհում[11]։ Երկրում հաստատվում է նոր հարստություն։ Երվանդի թագավորությունն էլ լրիվ ապօրինի չի համարվում, քանի որ նա կիսով չափ Արշակունի է, բայց գերադասությունը տրվում է Արտաշեսին։ Երվանդի կերպարը երկվական է։ Ըստ վեպի նա ծնվել է անկարգ խառնակցությունից՝ ցլի հետ և ունի չար աչք, այնչափ դժնի, որ նրա պալատական սպասավորները ամեն այգաբացին որձաքար վեմ էին բռնում նրա առաջ, որը նրա հայացքից պայթում էր։ Բայց Երվանդը ներկայանում է նաև շատ կարևոր դրական գծերով. նա շինարար է, հիմնադրել է Երվանդաշատ մեծ քաղաքը, Երվանդակերտ դաստակերտը, Բագարանը, որտեղ փոխադրել է ոչ միայն աստվածների, այլև հայոց արքաների նախնիների արձանները, նա խաղաղությամբ է պահում երկիրը։ Արտաշեսն էլ արքայավայել է թաղում նրան, մահարձան կանգնեցնելով նրա գերեզմանի վրա[12]։

Միավորված հայկական թագավորության հիմնադիր Արտաշեսի կերպարը վեպում ամենից ավելի է փայփայված և ամբողջական։ Նա ընդարձակել է, զորեղացրել երկիրը, կարգավորել ներքին գործերը, նա շինարար է, հիմնադիրը իր անունը կրող Արտաշատ հոյակապ մայրաքաղաքի, նա պաշտպանում է երկիրը արտաքին թշնամիներից։ Այստեղ վեպը և պատմական ճշմարտությունը լիովին համընկնում են։ Այս դրվագների համար Խորենացին, ինչպես ինքն է նշում, ունեցել է գրավոր աղբյուր՝ Դարանաղյաց Անիի Արամազդին նվիրված տաճարի Օղյումպ քուրմի «Մեհենական պատմությունը»[13]։

Վեպում առանձին տեղ են գրավում ալանների և Սաթենիկի հետ կապված դրվագները, որոնք թեև Տրդատ Ա-ի ժամանակներին են վերաբերում[14], բայց

10 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լը։

11 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, խզ։

12 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խբ։ Վեպի այս ճյուղի հետ է կապվում նաև Վարդգես մանկան վերաբերյալ երգը, թեև Խորենացին այն առնչում է Երվանդ Սակավակյացի հետ։ Վեպում ասվում է.

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն
Ի Տուհայ գաւառէն, զՔասաղ գետով,
Եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով,
ԶԱրտիմէդ քաղաքաւ զՔասաղ գետով,
Կռել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի» (Խորենացի, Բ, կե)։

Դուռը կռել-կոփել, նշանակում է՝ աղջիկ ուզելու խնամախոս գնալ, և վեպում էլ պատմվում էր, որ Վարդգեսը ամուսնացել է Երվանդ Սակավակյաց արքայի քրոջ հետ, հիմնադրել է Վարդգեսավանը։ Այստեղ Տիգրան Մեծը բնակեցրել է Հրեաստանից բերած գերիների մի մասը, որի շնորհիվ նա դարձել է շուկա ունեցող քաղաքագյուղ. այնուհետև Վաղարշ թագավորը, ամրացնելով այն պարսպով՝ կոչում է Վաղարշապատ։

13 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խը։ Օղյումպ քուրմի ու նրա պատմության մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, գլուխ երրորդ։

14 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. Ա, էջ 55։

վերագրվել են Արտաշեսին։ Սրանք Խորենացին քաղել է անմիջականորեն ժողովրդական երգիչներից։

Ալանները մյուս լեռնականների հետ միասին գրավելով Վրաց աշխարհի կեսը, ասվում է վեպում, մեծ ամբոխով խուժում են Հայաստան։ Արտաշեսը, հավաքելով իր զորքերը, նրանց ետ է մղում Կուր գետի հյուսիսային ափը։ Գերի է ընկել ալանների արքայաժառանգը, ուստի ալանների արքան հաշտություն է խնդրում, երդվելով, որ ալանները այլևս Հայոց աշխարհի դեմ դուրս չեն գա, բայց Արտաշեսը չի համաձայնվում։ Ապա գալիս է ալանների արքայադուստր Սաթենիկը և կանգնելով գետի մյուս ափին, մի դարավանդի վրա, ձայնում է.

«Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց.
Ե՛կ հաւանեաց բանից աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝
Տալ զպատանիդ,
Զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝
Զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն,
Կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել,
Եւ թշնամութիւն յաւիտենական
Ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել»[15]*։*

Արտաշեսը շատ է հավանում խելոք ու գեղանի Սաթենիկին և իր դայակ Սմբատին ուղարկում է ալանների արքայի մոտ՝ խնդրելով արքայադստեր ձեռքը։ Բայց ալանների մոտ սովորություն կար՝ մեծ գլխագին վերցնել աղջկա համար, ուստի արքան ասում է.

«Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս
Հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրուց
Ընդ քաջազգւոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»[16]*։*

Հանդուգն էր Ալանաց արքայի պատասխանը. մի՞թե Արտաշեսը չէր կարող վճարել պահանջվող գլխագինը։ Բայց հաղթողի համար ավելի պատվավոր կլիներ դիմել այդ ժամանակներից ի վեր նույնքան սովորական մի միջոցի՝ առևանգման։

---

15 *«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշես,*
Որ հաղթեցիր ալանների քաջ ազգին.
Ե՛կ լսի՛ր ալանների գեղաչյա դստերս խոսքերին
Եվ տուր պատանուն։
Որովհետև օրենք չէ, որ քենի համար դյուցազունները
Ուրիշ դյուցազն զարմերի կենդանությունը ջնջեն
Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահեն,
Եվ երկու քաջ ազգերի մեջ
Հավիտենական թշնամություն հաստատեն» (Խորենացի, Բ, ծ)։
(Այստեղ և հետո թարգմանությունը՝ Ստ. Մալխասյանի)։

16 *«Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշեսը պիտի տա*
Հազար հազարներ ու բյուր բյուրեր
Քաջերի սերունդ այս կույսի՝
Ալանների արքայազն օրիորդի համար» (Խորենացի, Բ, ծ)։

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ,
Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝
Ընկեց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»[17]։

Սաթենիկի ծնողներին մնում էր հաշտվել, ինչպես լինում է այդպիսի դեպքերում. թշնամիները բարեկամանում են և հարսանիքի ժամանակ.

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթինկանն»[18]։

Խորենացին հարսանիքի վերաբերյալ բերելով միայն այս հատվածը, բացատրում է, թե մեր թագավորները սովորություն ունեին իբրև փեսա դահլիճի դուռը հասնելիս դրամներ շաղ տալ, նույնպես և թագուհիները առագաստի սենյակում՝ մարգարիտ։ Դա մի սովորություն է, որ երկար ժամանակ պահպանվում էր ժողովրդի մեջ՝ շաղ էին տրվում չամիչ, չոր մրգեր, ցորեն, մրգեղեն, իբրև նշան պտղաբերության, արգասավորության։

Արտավազդի վեպը: *Արտաշեսը ունենում է մի քանի զավակներ, որոնցից ավագի՝ Արտավազդի անվան շուրջը հյուսվում է վեպի նոր ճյուղը՝ Արտավազդի վեպը։*

Վեպում պատմվում է, որ Արտաշեսը մեծ պատիվներ էր շնորհել Երվանդի դեմ մղած պատերազմում իր կողմն անցած Արգավանին (Արգամին), որը պետության մեջ երկրորդն էր համարվում և մոտ էր արքունիքին։ Բայց նա դրանով չի բավարարվում և ընտանեկան խարդավանք ու դավեր է նյութում Արտաշեսի դեմ։ Սաթենիկ թագուհին տարփանքով տենչում էր Արգավանի սերը, իսկ Արգավանը ձգտում էր հայոց գահին։

«Ճաշ գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի,
Եւ խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց»[19]։

Արտաշեսը մեծ ցասումով վերադառնում է Արտաշատ և իր Մաժան որ-

---

17 *«Հեծավ արի Արտաշես արքան գեղեցիկ սև ձին,*
Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթև արծիվ,
Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Գցեց մեջքը Ալանաց օրիորդի,
Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,
Արագորեն իր բանակը հասցնելով» (Խորենացի, Բ, ծ)։

18 *«Ոսկի անձրև էր տեղում*
Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
Մարգարիտ էր տեղում
Սաթենիկի հարսնության ժամանակ» (Խորենացի, Բ, ծ)։

19 *«Արգավանը ճաշ սարքեց ի պատիվ Արտաշեսի*
Եվ նրա դեմ դավ լարեց վիշապների դահլիճում» (Խորենացի, Ա, լ)։

դուն զորքով ուղարկում է Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմի դեմ՝ հրամայելով շատերին կոտորել, իսկ Արգավանի դղյակը հրկիզել։

Բայց Արտավազդը, որ էր «այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ», չի բավականանում գրանով, այլև ինքը խլում և սեփականացնում է Նախճավանը և միջապազունների բոլոր տիրույթները՝ Արաքսից հյուսիս։ Վեպում ասվում է.

«Արտաւազդայ ոչ գտեալ քաջի ՝ րդւոյն Արտաշիսի
Տեղեկիկ ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու՝
Նա անց գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ»[20]։

Վիշապազունները պատերազմով են պատասխանում Արտավազդին, բայց սա ոչնչացնում է նրանց տոհմը, սպանում ծերունի Արգավանին և խլում նրանց բոլոր տիրույթները։ Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմից փրկվում են «անիշան ոմանք կրտսերք», որոնք ապավինում են Արտաշեսի արքունիքը[21]։

Վիպական կերպարանք է ստացել նաև Արտաշեսի մահը։ Նա մեռավ առաջացած հասակում, 41 տարի թագավորելուց հետո, բայց կյանքից կարոտ, ափսոսանքով հիշելով նավասարդյան տոնախմբությունները, վերնախավի կենցաղի համար այնքան բնորոշ որսորդությունը.

«Ո՛ տայր ինձ զծուխ ծխանի,
Եւ զառաւօտն Նաւասարդի,
Զվազելն եղանց
Եւ զվազելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք,
Եւ թմբկի հարկանէաք.
Որպէս օրէն է թագաւորաց»[22]։

Արտաշեսը թաղվում է մեծ շուքով ու պատիվներով. արքաների և մեծամեծների թաղման մի բնորոշ պատկեր է դա հին Հայաստանի կյանքից։ Նրան թաղում են ոսկե դագաղում, բազմաթիվ արդ ու զարդերով, զենքերով։ Արքայի «դահը շրջապատում էին որդիներն ու ազգականների բազմությունը. և սրանց մոտ՝ զինվորական պաշտոնյաները, նահապետները և նախարարական գնդերը և ընդհանրապես զորականների վաշտերը, ամենքը զինված, որպես թե պատրաստվում են պատերազմի. առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, իսկ ետևից սևազգեստ ձայնարկու կույսեր և լացկան կանայք, բոլորից վերջը ռամիկների բազմությունը»[23]։ Ասվում է նաև, թե շատերը, Արտաշեսի սիրելի կանանցից, հարճերից, ծառաները մեռան կամ, ինչպես Խորենացին է մեկնաբանում, կոտորվեցին ըստ հեթանոսական սովորության և հետը թաղվեցին։ Այս ամենը տեսնելով Արտավազդը նեղսրտած դիմում է հորը.

---

20 «Արտավազդը չգտավ Արտաշեսի քաջ որդին,
Ապարանքի փոքրիկ տեղ, Արտաշատը հիմնվելիս՝
Անցավ գնաց և շինեց Մարաստանում Մարակերտը» (Խորենացի, Բ, լ)։

21 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծա։

22 Կ. Կոստանյան, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, թուղթ 33, էջ 87։ Վեպի այս հատվածը ուսումնասիրողները հակված են վերագրելու Արտաշես Գ-ին։

23 Խորենացի, Բ, բկ։

«Մինչ դու գնացեր,
Եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
Ես աւերակացս ո՞ւմ թագաւորեմ»[24]։

Հայրն անիծում է չար ու նախանձ զավակին.

«Եթե դու յորս հեծցիս
յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցին քաջք, տարցին
յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Անդ կայցես, և զլոյս մի տեսցես»[25]։

Անեծքը կատարվում է։ Խորենացին գրում է, որ պառավները Արտավազդի մասին զրուցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները. և նա ջանք է անում դուրս գալ ու աշխարհին վերջ տալ, բայց ասում են, դարբինների կռանահարության ձայնից կապանքներն ամրանում են։ Ուստի դեռ մինչև այժմ էլ դարբիններից շատերը, առասպելին հետևելով, միաշաբթի (կիրակի) օրերը երեք կամ չորս անգամ կռանով խփում են սալին, որպեսզի, ասում են, Արտավազդի շղթաներն ամրանան[26]։

Արտավազդի չար բնույթը վեպը բացատրում է նրանով, որ ծննդի ժամանակ Աժդահակի սերնդի կանայք կախարդել են նրան, իսկ Գողթան երգիչներն ասում են.

«Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ,
Եւ դև փոխանակ եդին»[27]։

Արտավազդի չար բնավորության և վիհում շղթայված լինելու զրույցը սերտորեն աղերսվում է նույն Խորենացու մոտ պատմված՝ պարսից Բյուրասպի Աժդահակի առասպելի հետ. Աժդահակի ուսերին վիշապներ են բուսնում, նրա չարությունը գնալով մեծանում է։ Հրուդեն անունով հերոսը նրան շղթայում է պղնձի շղթաներով և տանելով Դմբավընդ լեռան այրերը, կապում այնտեղ ու ինքը որպես արձան կանգնում նրա առջև։ Սարսափած Աժդահակը մնում է հնազանդ և չի կարող ելնել ու ապականել երկիրը[28]։

---

24 *«Երբ դու գնացիր.*
Ու բոլոր երկիրը քեզ հետ տարար,
Ես այս ավերակների վրա
24 *Ի՞նչպես թագավորեմ»* (Խորենացի, *Բ, կա*)։

25 *«Թե դու (ձի) հեծնես որսի գնաս*
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,
Քաջերը քեզ բռնեն տանեն
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,
Այնտեղ մնաս, լույս չտեսնես» (Խորենացի, *Բ, կա*)։

26 *Տե՛ս նույն տեղում։*

27 *«Վիշապազունները մանուկ Արտավազդին գողացան և նրա տեղ դրին դև»* (Խորենացի, *Բ, կա*)։

28 *Տե՛ս* Խորենացի, *Ա, հավելված՝ «Յաղագս Բիւրասպեայ Աժդահակայ»*։

Նման զրույցներ ունեն նաև գերմանացիները։ Շղթայված Լուցիֆերի կապանքներն ամրացնելու համար ևս դարբինները սովորություն ունեն տոն օրը երեկոյան երեք հարված տալ սալին։

Բայց Արտավազդի կերպարի մեջ երկվություն կա։ Եթե վեպում և Խորենացու մոտ նա չար է, ապա Եզնիկ Կողբացու մոտ նա բարի արքայազն է, որին փակված պահում են չար դևերը։ Նա տակավին կենդանի է ու անհավատները (հեթանոսները) սնոտի հույս ունեն, թե նա պիտի դուրս գա և տիրի մեր երկրին[29]։ Արտավազդի կերպարի դրական կողմը հետագայում ուժեղանում է։

Մանուկ Աբեղյանը նշում է, որ վիհում փակված Արտավազդին իր երկակի բնավորությամբ միանգամայն նման է Փոքր Մհերը, որը փակված է Վանա ժայռում, նույնպես իր հոր անեծքով[30]։ Վաղուց հայտնված է նաև այն կարծիքը, թե Արտավազդի առասպելն իր հին կերպարանքով Միհր-Միթրայի հավատալիքի արտահայտության մի նոր փոփոխակ է հայ միջավայրում (ըստ այդ հավատալիքի, Միհրը պետք է հանդես գա աշխարհի գոյության վերջում, որպեսզի կռվի չարի դեմ և հաղթի նրան)[31]։

Ժայռին գամված կամ քարայրում շղթայված հերոսների վերաբերյալ առասպելական կամ վիպական զրույցները տարածված և սովորական են։ Դրանց թվին են պատկանում Պրոմեթևսի, Վրաց Ամիրանի, հարավ-սլավոնական Մարկո Կրալևիչի մասին զրույցները։

Հին հայ վեպը, ինչպես տեսնում ենք, էապես տարբերվում է հին առասպելից։ Նա դուրս է գալիս առասպելական ըմբռնումների և պատկերացումների աշխարհից և խարսխվում իրական աշխարհի, նրա պատմության, կյանքի և կենցաղի վրա։ Նրան արդեն բնորոշ են ոչ միայն պատմական անցքերի և եղելությունների անդրադարձումը, այլև հասարակական ու մարդկային ընդհանրացված շատ գծեր՝ իշխանության տենչ, հիմնված ժառանգական իրավունքի վրա, պայքար իշխանության և հողային տիրույթների համար, պատերազմ, կողոպուտ և գերեվարություն, ագահություն և նախանձ, դավադրություններ, սեր և խարդավանք՝ հաճախ համեմված հնամենի սովորույթներով և կենցաղային մանրամասնություններով։

Հին հայ վեպը եղել է ժողովրդական գեղարվեստական ստեղծագործություն, պատմվել ու երգվել է փանդիռնի ուղեկցությամբ, ուստի եթե ոչ ամբողջովին, ապա գեթ այն հատվածներով, որոնք երգվել են, եղել է չափածո ստեղծագործություն, որպիսին է վեպից մեզ հասած կտորների մեծ մասը։ Դրանք ժողովրդական բանաստեղծության ադամանդներ են հավիտենական անմար փայլով, սքանչելի իրենց պարզությամբ, անմիջականությամբ և պատկերավորությամբ, ժողովրդական ոճական գեղեցկությամբ։

Միակողմանի և սխալ կլիներ հին հայ վեպը կերտված համարել իշխող դասակարգի, բարձր խավերի միջև սոսկ նրանց իդեալներին համապատասխան։ Այն, իրոք, շատ բան է անդրադարձնում իշխող վերնախավի կյանքից,

---

29 Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 128։

30 Տե՛ս Մ. Աբեղյան. Երկեր, հատ. Ա, էջ 148—149։

31 Թ. Ավդալբեկյան. Միհրը հայոց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 62. 63։

կենցաղից, բարքերից և գաղափարախոսությունից, դրանով էլ նա պատմական վեպ է, բայց նրա էությունը ոչ թե իշխողների և նրանց գաղափարախոսության փառաբանությունն է, այլ հայ ինքնուրույն պետականության և անկախության համար մղվող պայքարի գաղափարը, չարի անկումը, բարու հաղթանակը, երկրի շենությունն ու խաղաղությունը. դրանով նա ժողովրդական է։

2. ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԵՎ ԿՐՈՆԸ

Հնագույն հավատալիքներ և սնոտիապաշտություն: *Հին հայկական աշխարհաճանաչողության, պատկերացումների և հավատալիքների մեջ զգալի տեղ էին գրավում բնապաշտական, կոսմոգոնիական ըմբռնումները։*

Մարդը մշտապես ձգտել է ճանաչել բնության բազմազան երևույթները և բացատրություն տալ դրանց։ Արևն ու լուսինը, նրանց խավարումները, երկնային լուսատուները, կայծակն ու որոտը, մթնոլորտային տեղումները, հրաբուխն ու երկրաշարժը, քամին ու փոթորիկը, ջուրն ու կրակը, ցուրտն ու խորշակը, պտղաբերությունն ու բերքի կորուստը, ծնունդն ու մահը և բնության շատ այլ երևույթներ միշտ էլ խոշոր ազդեցություն են գործել մարդու մտածողության վրա։ Եվ բնության գիտական ճանաչումից դեռևս շատ հեռու մարդը հազար ու մի առասպելական, իրակեղծ մեկնություն էր տալիս դրանց։

Երկնային լուսատուները և համաստեղությունները մարդիկ վաղուց ի հետե դիտում էին իբրև կենդանի էակների և կենդանակերպերի (զոդիակ) և նրանց իշխանություն էին վերագրում մարդկանց ծնունդի ու մահվան, ուժի ու զորության, բախտի և դժբախտության նկատմամբ։ Եզնիկ Կողբացին, Անանիա Շիրակացին և V—VII դարերի այլ հեղինակներ պահպանել են որոշ տեղեկություններ հին հայկական հավատալիքների և սնոտիապաշտական ըմբռնումների մասին։

Նայած թե երկնակամարում որ կենդանակերպն է երևացել այս կամ այն անհատը ծնվելիս, նրան վերագրում էին երկար կամ կարճատև կյանք, բախտ կամ դժբախտություն։ Օրինակ, Առյուծը 12 կենդանակերպերից մեկն էր, և «զառեւծէն ասեն՝ թե որ ի նմայն ծնանի, քաջասիրտ և հպարտ լինի»[32], իսկ ով Այծեղջյուր կենդանակերպի տակ ծնվի՝ «խոհեմ, գոռոզ և դաւաճան լինի» կամ «զցլին ասեն՝ թե ըստ նմանութեան ցլու զորաւոր և անձնեայ է և որ ի նմայն ծնանի»[33]։

Եզնիկ Կողբացին, արտահայտելով դեռևս իր ժամանակ պահպանված հավատալիքները, խոսում է այն պատկերացումների մասին, թե վիշապները երկինք էին բարձրացվում եզների միջոցով[34]։ Ինչպես տեսնում ենք, եզների և վիշապների շուրջ հյուսված առասպելները, որոնք գալիս էին հնագույն ժամանակներից, տակավին պտտվում էին ժողովրդի մեջ։ Պատկերացում կար նհանգների՝ չար հրեշտակների մասին, որոնք կարող են հափշտակել կալի բերքը կամ երեխաներին։ Նման առասպելական զրույցների ու հավատալիքների թիվը մեծ էր։

---

32 Անանիա Շիրակացի, *Տիեզերագիտութիւն և տոմար*, Երևան, 1940, էջ 20։

33 *Նույն տեղում*։

34 *Տե՛ս* Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց*. *Թիֆլիս*, 1912, էջ 102։

Չկարողանալով ճանաչել բնության ու կյանքի շատ ու շատ երևույթները, մարդը նրանց գերբնական ուժ էր վերագրում կամ համարում էր նման ուժերի գործողությունների արգասիք, ինքն էլ դիմելով իրակեղծ և սնոտի միջոցների օգնությանը։

Դարեր շարունակ մարդիկ մշակել էին բնության և հասարակական կյանքի երևույթները բացատրելու և նրանց ընթացքի վրա «ներգործելու» բազմազան միջոցներ, եղանակներ, հմայական գործողություններ, ծեսեր և արարողություններ, կախարդանքներ, հմայություններ, աղոթքներ և անեծքներ, հարյուկներ և գուշակություններ։

Պաշտամունքի հետ կապված արարողությունները, ծեսերը, կրոնական և կենցաղային հանդեսները, ընդհուպ մինչև ծննդի, հարսանիքի հանդեսներն ու թաղման ծեսերը ուղեկցվում էին թատերականացված ներկայացումներով, երգ ու պարով, նվագով։

Հելլենիստական դարաշրջանում երկրի տնտեսության, քաղաքների, արհեստների, գիտության և արվեստի բավականաչափ բուռն զարգացման, հին աշխարհի մշակույթին հաղորդակից լինելու հետ միասին, մեծ առաջադիմություն ունեցավ նաև հասարակական միտքը, աշխարհաճանաչողությունը։ Սակայն բնության երևույթների իրական, պարզունակ, մատերիալիստական ըմբռնումների կողքին դեռևս շատ ավելի լայն տարածում ունեին իրակեղծ. առասպելաբանական և պաշտամունքային բնույթ ստացած ըմբռնումներն ու պատկերացումները և դրանց վրա հենվող սնոտիապաշտությունը։

Հին հայկական հեթանոսական կրոնը: Հին հայկական կրոնը ձևակերպվել էր հայկական ցեղերի կրոնական ըմբռնումների հիման վրա և Մերձավոր արևելյան միջավայրում՝ կրելով վերջինիս զգալի ազդեցությունը։ Եթե նախորդ շրջանում (VI—IV դարեր) հայկական կրոնի մեջ դեռևս գերակշռում էին բնապաշտական և կոսմոգոնիական պատկերացումներն ու նրա մեջ որոշակի երևում էին նաև հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած առաջին ցեղախմբերի տեղական աստվածությունների հետքերը, ապա այժմ վերջնականապես ձևավորվել էր ամբողջ հայ ժողովրդին պատկանող մարդակերպ աստվածների մի համակարգ, որը միավորվել էր ոչ միայն ազգակցական ընդհանուր կապերով, հայր աստծու գլխավորությամբ, այլև նվիրապետական (հիերարխիկ) սկզբունքներով, երբ յուրաքանչյուր աստծու կամ աստվածուհու հատկացվում էր իր որոշակի տեղը և դերը, որոնք ավելի ընդհանրացված, հաճախ վերացական բնույթ լին կրում և ընդգրկում էին ոչ միայն բնության երևույթների, այլև հասարակական հարաբերությունների ոլորտները։

Հայկական աստվածների համակարգը կամ պանթեոնը բաղկացած էր բազմաթիվ աստվածություններից, որոնք կապեր և զուգահեռներ ունեին փոքրասիական և իրանական միջավայրում։

Արամազդ: Պանթեոնի գլուխ կանգնած էր Արամազդը, իբրև գերագույն աստված, բոլոր աստվածների հայրը, երկնքի և երկրի արարիչը, որը լիություն և բարօրություն է պարգևում աշխարհին և արիություն բաշխում մարդկանց[35]։

35 Ագաթանգեղոս, 68։

Նա բնությամբ բարի էր։ Արամազդի անունից պարզ երևում է, որ նա համապատասխանում է իրանական Ահուրա Մազդային։ Սակայն Արամազդը չի նույնանում Ահուրա Մազդայի հետ։ Բարի բնություն ունենալով հանդերձ, Արամազդը կարող էր և պատժել։ Այստեղ չենք տեսնում իրանական կրոնին հատուկ՝ չար և բարի աստվածների երկվությունը, քանի որ Ահուրա Մազդայի հակոտնյա՝ չարի աստված Ահրիմանը կամ նրա զուգահեռը հայոց մեջ չէր պաշտվում։

Արամազդի տաճարը կառուցված էր Եփրատի ափի Անի ամրոցում (Դարանաղյաց գավառ), որտեղ դրված էր նրա արձանը[36]։ Այս ամրոցում էին գտնվում նաև հայոց արքաների դամբարանները։

Արեգ աստվածը: Կյանքի արգասավորության, պտղաբերության գլխավոր պայմաններն էին համարվում ջերմությունը, որի պարգևողը արեգակն էր, և խոնավությունը, որի կրողը համարվում էր լուսինը։ Կյանքի գոյության համար անհրաժեշտ «ամեն ինչ մատակարարում են արեգակը և լուսինը»[37].— ասում է Անանիա Շիրակացին, հիշատակելով հինավուրց զրույցները։ Հին Հայաստանում արեգակը արդեն մարդակերպ աստված էր, նույնացված Տիրի հետ, որի տաճարը գտնվում էր մայրաքաղաք Արմավիրում[38]։

Հայաստանում տեղ է գտել նաև արևի աստված Միհրի պաշտամունքը, որը իրանական միջավայրից տարածվեց դեպի արևմուտք՝ ընդգրկելով նաև հռոմեական պետության սահմանները։ Հայաստանում նա համարվում էր Արամազդի որդին, Արեգակի և կրակի աստվածը, նրա տաճարը գտնվում էր Դերջան գավառի Բագահառիճ գյուղում[39]։

Տիգրան Մեծի օրոք Միհրի հետ համադրվեց նաև ասորական ծագում ունեցող Բարշամին աստվածը, որի արձանը կանգնեցված էր Թորդան ավանում։

Անահիտ: Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքը հին արևելյան արմատներ ուներ, որոնք կապվում էին պտղաբերության և սիրո Իշտար աստվածուհու պաշտամունքի հետ։ Անահիտի պաշտամունքը Հայաստան անցել է Իրանից, սակայն նրա հայկական տարատեսակը տարբերվում էր ինչպես հին արևելյան Իշտարի պաշտամունքից, որքանով որ սիրո դիցուհու ֆունկցիաները, տարաբաժանվելով նրանից, անցել էին Աստղիկին, այնպես էլ իրանական Անահիտի պաշտամունքից, որքանով որ վերջինս ավելի շատ իշխանություն շնորհող և հովանավորող աստվածուհի էր։

Անահիտի պաշտամունքը տարածված էր նաև Փոքր Ասիայում, բայց ոչ մի տեղ նրան այնքան մեծ ու բազմակողմանի զորություն չվերագրվեց, որքան Հայաստանում, ուր Անահիտի պաշտամունքը մեծ ժողովրդականություն էր վայելում։ Ստրաբոնը վկայում է, որ պարսից բոլոր աստվածությունները պաշտվում են նաև մարաց և հայոց կողմից, «բայց Անահիտի պաշտամունքը հայոց մեջ գերազանցում է բոլորից. զանազան տեղեր նրա անվան տաճարներ են կանգնեցված, հատկապես Եկեղիքում»[40]։

---

36 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծզ։
37 «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», Երևան, 1944, էջ 325։
38 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ը։
39 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 790։
40 Strabo, XI, 14, 16։

Անահիտը Լուսնի աստվածուհին էր՝ Արեգակին հավասար, նրա պես հզոր, որովհետև համարվում էր կենսատու խոնավություն կրողը՝ «Դայեակ անձրևաց և սնուցիչ բուրաստանաց։ Քանզի առաջին հարքն զլուսին դայեակն և սնուցիչ բուսոց անուանեցին»[41]։

Բայց նա ոչ միայն պտղաբերության, արգասավորության դիցուհին էր, այլև հովանավորող աստվածուհին, ուստի անվանված է Մեծն Անահիտ տիկին, «որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ... մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեանս»[42], որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը[43]՝ «Ոսկեհատ, Ոսկեմայր, Ոսկեծին»[44]։ Անահիտը ամբողջ երկրի և Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավորողն էր։ Աղբյուրներում հիշատակվում են նրա չորս մեհյանները, կանգնեցված Եկեղյաց գավառի Երեզ ավանում, Արտաշատ մայրաքաղաքում, Աշտիշատում և Անձևացյաց գավառի Դարբնաց քար անվանված վայրում։ Երեզը համարվում էր Հայոց թագավորների բուն ու մեծ մեհյանների, Անահիտի պաշտամունքի և մեհյանի վայրը, ուրտեղ դրված էր դիցուհու ոսկյա արձանը, իսկ Եփրատ գետի ձախ ափին փռված էին այդ հարուստ մեհյանի տիրույթները, որտեղ արածում էին զոհաբերության սպիտակ երինջները[45]։

Անահիտը արգասավորության և մայրության աստվածուհին էր, որի պաշտամունքի հետ կապված էր նաև բարձր դասի օրիորդների կրոնական հետերիզմը՝ ազատ սեռական անձնատրությունը տղամարդկանց մինչև ամուսնանալը, որ պաշտամունքային բնույթ կրելով հանդերձ, շատ ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած խմբամուսնության մնացուկ էր[46]։

Վահագն: Ամպի, անձրևի, ամպրոպի աստվածն էր Վահագնը, որի իրանական զուգահեռն ու նախատիպն էր Վերեթրագնան։ Հետզհետե նրա բարդ կերպարը ավելի տրոհվում, պարզանում է և հիմնականում նա մնում է ամպրոպի աստված։ Նա գողանում է Բարշամի հարդը, թափթփելով իր անցած ճանապարհին, որից գոյանում է Ծիր Կաթինը։ Նա միաժամանակ քաջ մարտնչող է և ձեռք է բերում ռազմի աստծու որոշ, թեև թույլ գծեր։ Նա քաջություն էր պարգևում հայոց ռազմիկներին։ Խորենացուց իմանում ենք, որ Վահագնը ձեռք էր բերել մի նոր գիծ՝ նա համարվում էր Տիգրանի որդին և Վահունյաց քրմապետական տոհմի նախնին, որը նախապես մարդ լինելով հետագայում էր աստվածացել։ Եվհեմերական կոչվող այս մտայնությունը, թե աստվածները նախապես կենդանի մարդիկ են եղել, լայն տարածում ուներ հելլենիստական դարաշրջանում։

Աստղիկը: Լույսի (աստղ), սիրո ու գեղեցկության աստվածուհին էր, ուստի և անվանվել է «Ոսկեծղի» և «Վարդամատ»։ Աստղիկը կապված է եղել ջրի

---

41 «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 326։

42 Ագաթանգեղոս, 53։

43 Տե՛ս նույն տեղում. 65։

44 Տե՛ս նույն տեղում, 809։

45 Տե՛ս Plut., Luc., 24։

46 Strabo, XI, 14, 16։ Տե՛ս Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1965, էջ 87—88։

և արգասավորության պաշտամունքի հետ։ Նրան է նվիրված եղել Վարդավառի տոնը[47]։

Աստղիկը սերում էր հին արևելյան սիրո աստվածուհիներից, մասնավորապես ասորական Աստարտեից։ Նա Վահագնի տարփածուն էր, այդ իսկ պատճառով Տարոնի Աշտիշատ կոչվող վայրում գտնվող նրա մեհյանը համարվում էր «սենեակ Վահագնի»[48]։ Իբրև սիրո աստվածուհի Աստղիկը օժտված էր հմայիչ գեղեցկությամբ։ Ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդական մի զրույցում պատմվում է, որ Աստղիկը սովորություն ուներ գիշերները լոգանք ընդունելու Եփրատի (Արածանիի) կիրճի իր լողարանում։ Հայ կտրիճները նրա մերկությունը տեսնելու և նրա գեղեցկությամբ զմայլվելու համար լեռների լանջերին կրակ են վառել, բայց աստվածուհին նրանց տարփավոր հայացքներից քողարկվելու համար մշուշ է տարածել հովտում, մինչև լեռների ստորոտը։ Այս մշուշից էլ, ասում են, երկիրը կոչվել է Մուշ[49]։

Նանե Արամազդի դուստրն էր՝ իմաստության և ողջախոհության դիցուհին։ Նանեական մեհյանը գտնվում էր Եփրատի աջ ափին՝ Թիլ ավանում[50]։

Տիրը կամ Տյուրը իբրև Արևի աստված իր տեղը զիջելով Միհրին, ձեռք բերեց նոր դեր, դարձավ երազացույց-երազահան, քրմական գիտությունների դպիր, ուսման և ճարտարապետության աստված։ Նրա մեհյանը կառուցված էր Արտաշատից ոչ հեռու, ճանապարհի եզրին[51]։

Հին հայերը ունեին բոլորովին ինքնատիպ երկու աստվածություն. դրանցից մեկն էր Ամանորը, որը նոր տարվա աստվածն էր։ Նրան նվիրված էին ամենարեր նոր պտղոց տոները[52]։ Մյուսը հյուրընկալության աստվածն էր, Վանատուրը, այսինքն օթևան տվողը։ Այս երկու աստվածների տոնը նշվում էր նոր տարվա օրը. «պաշտէին յուրախութեան Նաւասարդ աւուր»,— ասում է Ագաթանգեղոսը[53]։

Անհայտ ծագում և նշանակություն ունեն Գիսանե և Դեմետր աստվածները, որոնց կուռքերը կանգնեցված էին Տարոնում գտնվող նրանց մեհյաններում։ Նրանք համարվում էին ազգակից՝ հայր և որդի կամ եղբայրներ։ Նրանց վերագրվող հնդկական ծագումը հաստատող փաստեր չկան[54]։

Հայկական հեթանոսական պանթեոնի հելլենականացումը: Հելլենիստական մշակույթի և նրա ավանդությունների զարգացման մի արտահայտությունն էլ եղավ աստվածությունների հայկական պանթեոնի համադրումը հելլենականի հետ, ըստ որում ելակետը այն բնութագիրն էր, որը տրվում էր աստվածներին։ Այսպես, Արամազդը նույնացվեց Զևսի կամ Դիոսի հետ, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Միհրը և Բարշամինան՝ Հեփեստոսի, Վահագնը՝ Հերակլեսի, Աստ-

---

47 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, *Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց*, Վենետիկ, 1895, էջ 283։

48 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 809։

49 Տե՛ս Գ. Սրվանձտյան, *Գրոց-բրոց*, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 97—98։

50 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 786։

51 Տե՛ս նույն տեղում, 778։

52 Տե՛ս նույն տեղում, 836։

53 Նույն տեղում։

54 Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, *Պատմութիւն Տարօնոյ*, Երևան, 1941, էջ 96, 97, 98։

դիկը՝ Ափրոդիտեի, Նանեն՝ Աթենասի, Տիրը՝ Ապոլոնի հետ։ Դրսից բերվեցին այդ աստվածությունների արձանները և դրվեցին հայկական մեհյաններում։ Հին հայ գրականության մեջ (Խորենացի, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ), նրանց հայկական անունների հետ գործածվում են նաև հելլենական անունները։

Տեղական և հելլենական աստվածների համադրության հիմքում, իհարկե, ընկած էր նրանց պաշտամունքի համամասնությունը, սակայն ճիշտ է նկատված, որ այդ աստվածները չէին կարող կատարելապես համապատասխան լինել մեկը մյուսին։ Վահագնը, օրինակ, իբրև ամպրոպային աստված համադրըվել է Հերակլեսի հետ, բայց միաժամանակ նրա «աչքունքն արեգակունքն» էին, նա գեղեցիկ պատանի էր, ուստի և մերձեցվել է նաև Ապոլոնին, որն իր հերթին համադրվել էր Հելիոս-արևի հետ։ Հայոց Արամազդը տարբերվում էր ոչ միայն իրանական Ահուրա Մազդայից, որ նշվեց վերևում, այլև հունական հզոր աստված, ահեղ, շանթահարող Զևսից, որի հետ համադրված էր, ինչպես վկայում է Խորենացին[55], բայց որին զիջում էր իր համեստ դիրքով։ Զևսին վերագրվող հյուրընկալության հատկանիշն էլ Հայաստանում տարանջատված էր և վերագրվում էր առանձին մի աստծու՝ Վանատուրին։

Անահիտը իբրև լուսնի աստվածուհի համադրվել է Արտեմիս դիցուհու հետ, որը դեռևս մ. թ. ա. IV դարում նույնացվել էր Սելենե-Լուսնին։ Բայց մի՞թե կարելի է նույնություն տեսնել նրա և Մեծ տիկին, հզոր Անահիտի միջև, որը, ինչպես վերը նշվեց, համարվում էր «փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ... մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեանս», որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը։

Հայոց Նանեն, իմաստության և ողջախոհության այդ դիցուհին, իր համեստ դերով զիջում էր Աթենասին և չուներ վերջինիս վերագրվող որոշ հատկանիշները։ Ապոլոնն, ընդհակառակը, Տիրի կամ Միհրի հզորությունը չուներ։

Այսպիսով, հայկական և հելլենական աստվածների համադրության մեջ հայկական դարավոր ավանդույթները պահպանեցին իրենց նշանակությունը և վճռական դեր խաղացին։

Հին հայոց աստվածների պատկերները (արձաններ, բարձրաքանդակներ) մեզ չեն հասել (բացի Անահիտին վերագրվող բրոնզե գլխից, որ, սակայն, բերված է դրսից)։ Այս պարագաներում խոշոր նշանակություն են ստանում կիսահայկական և, ինչպես տեսանք վերևում, Հայաստանի հետ քաղաքական սերտ կապեր ունեցող, Կոմմագենե երկրի, մասնավորապես Նեմրութ լեռան սրբատեղիները, որոնք և .րոզ են պատկերացում տալ ժամանակի հայկական սրբատեղիների մասին։ Լեռան արևմտյան և արևելյան լանջերին Կոմմագենեի տեր Անտիոքոս Ա-ի (մ. թ. ա. 69—34 թթ.) կառուցած սրբատեղին հայտնի է դեռևս անցյալ դարի վերջերից[56]։ Այստեղ, արհեստական երկու ընդարձակ հարթակ-

55 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ժդ։

56 Տե՛ս *K. Humann und O. Puchstein*, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin. 1890, էջ 232—252: American Journal of Archaeology, № 59, 1955. Bulletin of American Schools of Oriental research, № 147, 1955: *T. Goell*, Throne above the Euphrates, „National geography", vol. 119, № 3, March 1961, էջ 390 և հաջ.

ների վրա, կանգնեցված են հնգական հսկա արձաններ, որոնք պատկերում են գահերի վրա նստած աստվածների և Անտիոքոսի նախնիներին ներկայացնող մեծ թվով բարձրաքանդակներ, որոնցից քչերն են ամբողջական հասել մեզ։ Հայտնաբերված սալերի վրա արված են հունարեն արձանագրություններ, որոնցից իմանում ենք, թե ովքեր են պատկերված նրանց վրա։

Քանդակները կատարված են հելլենիստական ոճով, բայց տեղական առանձնահատկություններով, ինչպես և տեղական՝ արևելյան զգեստավորումով և խույրերով։ Այդ իմաստով նրանք ներկայացնում են պատմական և արվեստագիտական մեծ արժեք։ Այդ ամենից բացի, արձանագրությունների շնորհիվ պարզվում է, թե տեղական և հելլենական ո՞ր աստվածներն են իրար հետ համադրվել, ըստ որում ստացվում է համադրության (սինկրետիզմի) մի ամբողջ համակարգ, որը մեծ կարևորություն է ներկայացնում ոչ միայն Կոմմագենեի, այլև Հայաստանի համար[56ա]։

Կոմմագենյան գլխավոր աստվածը՝ Օրոմազդը, ինչպես և հայոց Արամազդը, համադրված է հունական Զևսի հետ։ Կոմմագենյան մյուս տեղական աստվածը՝ Արտագնեսը, որը անունով և բնույթով համապատասխանում էր հայոց Վահագնին, նրա պես համադրված է Հերակլեսի հետ, կրում է տեղական զգեստներ, սրածայր խույր, կերպավորված է հելլենական մորուքով։ Բայց նա կրում է հելլենական մի երկրորդ անուն ևս՝ Արես։ Միհրը (Միթրա) համադրված է միաժամանակ Ապոլոնի, Հելիոսի և Հերմեսի հետ, երևույթ, որ կարելի է կոմմագենյան հելլենիստականացված պանթեոնի առանձնահատկություն համարել։ Այս երեք աստվածների կողքին դրված է Կոմմագենե դիցուհու արձանը։ Այս դիցուհին երկրի հովանավորի իրեն վերագրվող դերով մերձենում է հայոց Անահիտին։ Կոմմագենե դիցուհին բացի դեմքի հելլենիստական կերպարանավորումից, պահպանել է իր տեղական կերպարը, անունը և զգեստավորումը։ Վերջապես, աստվածների շարքում է տեղավորված նաև իրեն՝ Անտիոքոս Ա-ի հսկա արձանը, որով ցուցադրվում է նրա աստվածացման հանգամանքը։

Քրմերի դերը հասարակական կյանքում: Մեհյանները և քրմական դասը իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնել գիրը, գրականությունը, դպրոցն ու կրթությունը, քաղաքացիական ակտերի (ծնունդ, ամուսնություն, ընտանիք և ընտանեկան հարաբերություններ) կարգավորումն ու տնօրինումը, օրենքների սահմանումը, դատական իրավասությունը, գուշակությունն ու աստվածների առջև բարեխոսությունը, անգամ բժշկությունը, մի խոսքով, ողջ հոգևոր կյանքը։ Այսպիսով, կրոնն ու քրմությունը բավականաչափ մեծ ուժ էին ներկայացնում։ Մանավանդ, որ կրոնական հաստատությունները՝ մեհյաններն ունեին մեծամեծ հողային տիրույթներ, անշարժ ու շարժական գույք, ոսկեղեն և արծաթեղեն, բազմազան և մեծաքանակ իրեր, գանձեր, որ նրանք ձեռք էին բերում ամեն եղանակով և որ նրանց նվիրաբերում էին ամենքը՝ հասարակ շինականից կամ ռամկից սկսած մինչև մեծամեծներն ու արքաները։

56ա Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 28—33։

3. ԴԻՐ-ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում գործածվող գրերը նախամեսրոպյան շրջանում: *Նախամեսրոպյան գրի և գրականության հարցը դեռևս իր բավարար լուծումը չի գտել հայագիտության մեջ*[57]*։ Բացառված չէ, որ հին Հայաստանում գոյություն ունեցած լինեն ինքնուրույն նշանագրեր, որոնք գործ են ածվել հայկական մեհյաններում, և այդ նշանագրերի, ինչպես նաև, հավանաբար, արամեական և հունական տառանիշերի օգնությամբ գրվող հայալեզու գրականություն՝ նույն մեհյանների շրջանակներում*[58]*։*

Մինչև մեսրոպյան գրերի ստեղծումը այդ հնագույն, բայց ըստ երևույթին սահմանափակ կիրառություն ունեցող, նշանագրերի կողքին հայերը առատորեն օգտագործում էին հարևան պետությունների գրերն ու լեզուները։ Աքեմենյան և սելևկյան պետություններից, որոնց հետ Հայաստանը քաղաքական և մշակութային սերտ կապերի մեջ էր գտնվում, հայերը ստացան արամեերեն և հունարեն գրերն ու լեզուները։ Մ. թ. առաջին դարերում Հայաստանում կիրառություն գտան նաև պահլավական և ասորական գրերն ու լեզուները։

Հունարենը և արամեերենը Հայաստանում օգտագործվել են երկար ժամանակ, երբեմն զուգահեռաբար։ Սակայն այդ երկու լեզուների օգտագործման մեջ գոյություն է ունեցել էական տարբերություն. Թագավորական դիվանի, պետական, վարչական լեզու լինելով հանդերձ, հունարենը հանդիսացել է նաև հասարակության վերնախավի՝ գոնե նրա մի մասի համար կենդանի, խոսակցական լեզու։ Արամեերենը փոխ է առնվել որպես գրասենյակային լեզու և այդպիսին էլ մնացել մինչև վերջ, երբ տեղի է տվել հայերենին։

Պետական-պաշտոնական, գրասենյակային լեզու: *Օտար լեզուների կիրառության մասին պետական-պաշտոնական բնագավառում երկու կարևոր վկայություններ են պահպանվել հայ մատենագրության մեջ։ Մ. Խորենացին հիշատակում է, որ նախքան հայ գրերի գյուտը, կային պարսից և հունաց գրերը, «որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ անթիվ քանակությամբ գրություններ, գյուղերի ու գավառների, յուրաքանչյուր տների սեփականության, ընդհանուր վեճերի ու դաշինքների, մանավանդ սեփական ազնվականության վերաբերյալ»*[59]*։*

Ղազար Փարպեցու վկայությունը վերաբերում է հայկական գրերի ստեղծման նախօրյակին. խոսելով Վռամշապուհ թագավորի արքունիքի և այնտեղ աշխատող դպիրների մասին, պատմիչը նշում է, որ հայոց թագավորների վճիռներն ու հրովարտակները գրի էին առնվում ասորի և հույն գրով. «Վասն զի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճռոցն և զհրովարտակացն»[60]*։*

57 *Նախամեսրոպյան գրերի և գրականության մասին մանրամասն տե՛ս հայ գրերի գյուտին վերաբերող համապատասխան բաժնում (հատ. 2)։*

58 *Տե՛ս* Ա. Գ. Աբրահամյան, *Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959, գլ. 2։* Է. Պիվազյան, *Նախամեսրոպյան հայ գրի և գրականության հարցի շուրջը, «Մեսրոպ Մաշտոց» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1963, էջ 285—324։*

59 Խորենացի, *Ա, . գ։*

60 Ղազար Փարպեցի, *Պատմություն հայոց, Ա, 10։*

Արամեերեն լեզուն աքեմենյան կայսրության պայմաններում հիմնականում գրասենյակային լեզվի դեր էր խաղում[61]։ Ավելի քան հավանական է, որ Աքեմենյանների նաև հայկական սատրապության գրասենյակի պաշտոնական լեզուն ևս արամեերենն էր, որը օգտագործվել է Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում։ Այդ տեսակետից հատկանշական է Դիոդոր Սիկիլիացու հաղորդումը այն կեղծ նամակի մասին, որը 317 թվականին Երվանդը, Հայաստանի կառավարիչը, իբր թե ուղարկած է եղել Պարսից աշխարհի (Պերսիսի) սատրապ Պևկեստասին։ Նամակին արժանահավատ բնույթ տալու համար, պատմիչի վկայությամբ, այն գրվել է «սիրիական տառերով», այսինքն՝ արամեական տառերով[62]։

Արամեերենը, որպես գրասենյակային լեզու, ժամանակավորապես ետ է մղվում մ. թ. ա. III դարում։ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Արևելքում հունարեն լեզվի տարածման համար։ Հավանաբար մ. թ. ա. III դարի սկզբից հունարենը պաշտոնական լեզու դարձավ Հայաստանում։ Համենայն դեպս, Արմավիրի արձանագրությունները վկայում են, որ մ. թ. ա. III դարի վերջերին, Երվանդունիների պետական գրասենյակային լեզուն հունարենն էր։ Արձանագրություններից մեկը Արմավիրի քաղաքացիների և նրանց քրմապետ-թագավորի ուղերձն է Երվանդ թագավորին[63]։ Այն վկայում է, որ հելլենիստական մյուս երկրների նմանությամբ, քաղաքի և թագավորի միջև պաշտոնական նամակագրությունը վարվում էր հունարեն լեզվով[64]։ Մյուս արձանագրությունը, հավանաբար, թագավորական գրասենյակի կողմից սելևկյան տոմարի մուտքն է վավերացնում Հայաստանում, երրորդը՝ թագավորի անունից գրված, անհայտ տեղից ժամանած ինչ-որ ներկայացուցչին ուղղված ողջույնի տեքստ է, իսկ չորրորդը՝ պետական առաջնահերթ նշանակություն ունեցող իրադարձությունների մասին մի զեկուցագիր է[65]։ Պետական փաստաթղթերը նախքան հրապարակվելը կազմվում էին գրասենյակում, պապիրուսի կամ մագաղաթի վրա, որից հետո տեքստը փոխադրվում էր քարի վրա։ Այդ նշմարելի է Արմավիրում, քանի որ դատելով պապիրուսային գրության ձևերը հիշեցնող տառանիշերից, արձանագրությունները հանդիսանում էին պապիրուսների վրա գրված տեքստերի փորագրված պատճենները[66]։

---

61 *Տե՛ս* Handbuch der Orientalistik, *W. B. Henning*, Mitteliranisch, Leiden, 1958.

62 *Տե՛ս Diod., XIX, 23։*

63 *Արմավիրի արձանագրությունները վկայակոչվում են՝ К. В. Тревер*, Очерки по истории культуры древней Армении *(էջ 137—147) աշխատությունից. առաջին արձանագրության տեքստը տե՛ս էջ 134—135։*

64 *C. B. Welles*, Royal correspondence in the Hellenistic Period. A Study in Greek Epigraphy, New Haven, 1934.

65 *Տե՛ս К. В. Тревер*, Очерки по истории..., *նաև՝* Ս. Տեր-Հակոբյան, *Արմավիրի հունարեն երկրորդ արձանագրությունը, «Նյութեր հին Հայաստանի պատմության մասին», Երևան 1935, А. И. Болтунова*, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, 1—2, Հ. Մանանդյան, *Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946։*

66 *Տե՛ս А. И. Болтунова, նույն տեղում։ Համեմատիր նաև՝ Б. Д. Граков-ի գրախոսականը Բոլտունովայի աշխատության մասին,* ВДИ, *1946, № 1։*

Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը

Սևանա լճի շրջակայքում, ինչպես նաև Զանգեզուրում հայտնաբերված Արտաշես Ա-ի սահմանաքարերի վրա փորագրված արամեական արձանագրությունները վկայում են, սակայն, որ արամեերենը տակավին պահպանում էր իր կենսունակությունը որպես պետական-վարչական լեզու[67]։ Ճիշտ է այդ տեքստերում հանդիպում են մի շարք լեզվական անհարթություններ, որոնք անհարիր են արամեերեն լեզվի սկզբունքների հետ։ Սակայն այդ անհարթությունները դեռ բավական չեն ժխտելու արձանագրությունների լեզվի արամեական բնույթը։ Այս հանգամանքը վկայում է հայկական սատրապության և Երվանդունի առաջին թագավորների գրասենյակային լեզվի վերակենդանացման մասին։ Այդ միջնորդությամբ Արտաշեսի ժամանակաշրջանից կամուրջ է գցվում դեպի Աքեմենյանների պետական-պաշտոնական լեզուն և առհասարակ վարչության կազմակերպման ձևերը[68]։ Արամեերենի հետագա ճակատագրի մասին քիչ տվյալներ ունենք։ Մ. թ. ա. I դարում, երբ Տիգրան Բ-ի և նրա հաջորդների օրոք Հայաստանում հատկապես զարգանում է հելլենիստական մշա-

---

[67] Տե՛ս *А. Я. Борисов*, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении, ВДИ, 1946, № 2: *И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова*, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении, ВДИ, 1952, № 2; Գ. Ա. Տիրացյան, *Արտաշես Ա-ի նորագյուտ արամեատառ արձանագրությունը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1957, № 10*։ *А. Г. Периханян*, Арамейская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, № 4.

[68] Տե՛ս *И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова*, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении; *Г. А. Тирацян*, Ахеменидские традиции в древней Армении, „XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады советской делегации", М., 1960.

կույթը, հնարավոր է, որ արքունիքը նախապատվությունը տված լինի հունարենին՝ որպես պաշտոնական լեզվի, թեպետ դժվար է կարծել, որ արամեերենը վերացվել է պետական-վարչական բոլոր ոլորտներից։

Արշակունի թագավորի անունից գրված արամեական արձանագրության բեկորը Գառնիից[69] *մի նոր վկայություն է արամեերենի հարատևության մասին պետական գրասենյակում մ. թ. առաջին դարերում, մի հանգամանք, որը հաստատվում է, ինչպես տեսանք, մեր մատենագիրների տվյալներով ևս։*

Ինչ վերաբերում է հունարենին, ապա անմիջականորեն արքունական գրասենյակից է ծագում հայ թագավորի նամակը տիգրանակերտցիներին[70]*։ Այն, ինչպես և Ղազար Փարպեցու վկայությունը, ցույց է տալիս, որ ընդհուպ մինչև հայ գրերի գյուտը, արամեերենի և ասորերենի կողքին հունարենը հիմնական այն օտար լեզուներից էր, որոնցից օգտվում էին Հայաստանում, արքունական գրասենյակում և ընդհանրապես պետական-պաշտոնական կյանքում։*

Գառնիի արամեերեն արձանագրությունը

Հայաստանում գտնված օտարալեզու արձանագրություններ: *Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված և հին Հայաստանի պատմությանը անմիջականորեն վերաբերող՝ օտար լեզուներով գրված արձանագրությունների թիվը այնքան էլ մեծ չէ։ Մեզ են հասել արամեական ինը արձանագրություններ, որոնցից հինգը միանման տեքստեր են, հունական շուրջ 16 արձանագրություններ և լատինական յոթ արձանագրություն, երեքը նույնպես միանման*[71]*։*

Պատմական իրադարձություններով և սոցիալ-տնտեսական հետաքրքիր երևույթներով հարուստ մի երկրում, ինչպիսին Հայաստանն էր, որտեղ ծավալվել էր շինարարական լայն գործունեություն, զարմանալի է թվում վիմագրական նյութերի նմանօրինակ սակավությունը։ Սակայն չպետք է մոռանալ այն

---

69 *А. Г. Периханян*, Арамейская надпись из Гарни, ИФЖ, 1964, № 3.

70 *Տե՛ս Г. Х. Саркисян,* Тигранакерт, М., *1960, էջ 76 և հաջ.։*

71 *Հին Հայաստանի օտարալեզու արձանագրությունների մեծ մասը ի մի է բերված Կ. Վ. Տրևերի վերևում հիշատակված աշխատության երկրորդ մասում։ Վերջին տարիներում հայտնաբերված արձանագրությունների մասին նախորդ ծանոթագրություններում մեջբերված հրատարակություններից և ուսումնասիրություններից բացի, տե՛ս նաև* Բ. Ն. Առաքելյան, *Լատինական արձանագրություն Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1967, № 4։*

համղամանքը, որ արձանագրությունները գտնվել են պատահականորեն և միայն շնչին բացառությամբ է, որ արդյունք են հնագիտական սիստեմատիկ պեղումների։

Օտար լեզուներով գրված արձանագրությունները մեծ նշանակություն ունեն Հայաստանի մ. թ. ա. III—մ. թ. IV դարերի պատմության և կուլտուրայի ուսումնասիրման համար, եթե հաշվի առնենք, որ այդ ժամանակաշրջանը լուսաբանող մատենագրական նյութը պակասավոր է։ Վիմական արձանագրությունները կարևոր տվյալներ են մատակարարում Հայաստանի քաղաքական պատմության վերաբերյալ։ Օրինակ, Արմավիրի արձանագրությունները պատկերում են մ. թ. ա. III դարի վերջի իրադարձությունները՝ կապված Երվանդ Վերջինի անձի հետ։ Խարբերդում, էջմիածնում, Տիգրանակերտում և Արտաշատում գտնված հունական և լատինական արձանագրությունները անդրադառնում են մ. թ. I—II դարերի Հայաստանի պատմության անցքերը և նշանակություն ունեն հայ-հռոմեական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար։ Օտար լեզվով գրված արձանագրություններից որոշ տվյալներ կարելի է քաղել պատմական անցքերի ժամանակագրության համար, իսկ քանի որ հունարեն և արամեերեն արձանագրությունների մեծ մասը թագավորի անունից են փորագրված, հետաքրքիր տեղեկություններ ենք ստանում հայ թագավորների, հատկապես Արշակունիների տիտղոսների մասին։

Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության մի քանի հանգուցային հարցեր իրենց արտացոլումն են գտել վիմագրական նյութի մեջ։ Արմավիրի և Տիգրանակերտի արձանագրությունները հնարավորություն են ստեղծել գիտական հիմքերի վրա դնելու Հայաստանի հելլենիստական տիպի քաղաքի ուսումնասիրման հարցերը և ընդհանրապես փաստելու այդ տիպի քաղաքների գոյությունը հին Հայաստանում[72]։ Նշված այդ արձանագրություններում, մի դեպքում հիշատակված են Արմավիրի քաղաքային համայնքի լիիրավ քաղաքացիները՝ «արմավիրցիները», իսկ մյուս դեպքում քաղաքային համայնքը (այս անգամ՝ Տիգրանակերտի) բնութագրող սպեցիֆիկ տերմինը՝ պոլիտեյա։ Նույն այդ արձանագրությունները անփոխարինելի տվյալներ են հաղորդում քաղաքի ինքնավար դրության մասին պետության կազմում, թագավորի և քաղաքի փոխհարաբերությունների և քաղաքի արտոնությունների ու պարտավորությունների մասին և ակնարկներ են պարունակում քաղաքի ներքին կառուցվածքի մասին։

Ինչպես վերը տեսանք, հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի մի այլ կարևորագույն բնագավառի՝ հողային հարաբերությունների հարցերի հետ են առնչվում Արտաշես Ա-ի արամեական արձանագրությունները, որոնք տեղեկացնում են հողերի բաժանմանը վերաբերող թագավորի միջոցառումների մասին։

Հայտնի են մի քանի շինարարական բնույթ ունեցող արձանագրություններ Գառնիից, Խարբերդից, էջմիածնից, Արտաշատից։ Հատկապես մեծ է Տրդատ Ա-ի հունարեն արձանագրության արժեքը Գառնիի ամրոցի ճարտարապետական հոյակապ կոթողի՝ պարսպի ուսումնասիրման համար, և վերջերս

72 Տե՛ս Г. Х. Саркисян, Тигранакерт.

Փոքր Վեդիում գտնված Տրայանոսի 116 թվականի արձանագրության նշանակությունը[73]։

Սյունիքում գտնված արամեերեն արձանագրությունը

Մի շարք արձանագրություններ հին Հայաստանի մշակույթի ուսումնասիրման աղբյուր են ծառայում։ Արմավիրի արձանագրությունները վաղագույն վկայություններից են հայերի ծանոթության մասին հունարեն լեզվի և հույն գրականության հետ։ Նրանք նաև հետաքրքրական տվյալներ են պարունակում Արմավիրում արևի պաշտամունքի և գուցե պատգամախոսարանի գոյության մասին։

Ինչպես տեսնում ենք, հին Հայաստանի վիմագրական նյութը բազմակողմանի նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուր է։ Նրա արժեքը մեծանում է, եթե հաշվի առնենք, որ արձանագրությունները, որպես կանոն, ժամանակակից են արտացոլված իրադարձություններին, ուստի և վավերագրերի նշանակություն ունեն։

Հելլենիստական գրականությունը և պատմագրությունը Հայաստանում: Հայտնի է, որ հունական գրականության առաջին նմուշները Հայաստանում հանդիպում են Արմավիրի արձանագրություններում։ Առաջին քարի № 1 և 2 արձանագրությունները հատվածներ են գրական երկերից։ № 7, վերջին արձանագրությունը, թեև հաղորդագրություն է մի կոնկրետ դեպքի մասին, բայց չափածո է։

Առաջին ութ տողանոց արձանագրության մեջ հանդիպում են Հեսիոդոսի և նրա եղբոր Պերսեսի անունները. այս տեքստի բնույթը քարոյախոսական է թվում։ Բայց անկախ նրա բովանդակության մեկնաբանումից և փորագրման նպատակներից, այն անկասկած մ. թ. ա. VII դարի հույն գրող Հեսիոդոսի «Գործեր և օրեր» երկի հետ առնչվող գրական մի հատված է։

Երկրորդ՝ տասներկու տողանոց արձանագրությունը ևս բազմիցս արժանացել է մասնագետների ուշադրությանը, բայց նրանից ամբողջական, կապակցված իմաստ կորզել առայժմ չի հաջողվել։ Միևնույն ժամանակ, սակայն, երևում է, որ այդ արձանագրության մի քանի տողերը հանդիպում են

73 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, էջ 302—311։

Եվրիպիդեսի (մ. թ. ա. 480—406) «Հիպպոլիտոս», «Օրեստես», «Անդրոմեդա» ողբերգություններում, ինչպես նաև նույն Եվրիպիդեսի անհայտ երկերից հատվածներ պարունակող պատառիկներում։ Մնացած տողերը հունական դրամաների և ողբերգությունների դեռևս չպարզաբանված երկերից են վերցված. թվում է գուցե նույն Եվրիպիդեսի գործերից[74]։

Ստացված պատկերը ցույց է տալիս, որ այստեղ տարբեր պիեսներից կատարված, իրար հետ անմիջական կապ չունեցող, քաղվածքներ են ի մի բերված։ Այդ դեպքում արձանագրության տեքստը կարելի է դիտել որպես հունական, հիմնականում Եվրիպիդեսի, ողբերգություններից կատարված տարբեր տողերի մի ժողովածու, անթոլոգիա, որը կարող էր ուսուցողական նպատակ ունենալ և կիրառվել դպրոցում[75]։

Արմավիրի արձանագրություններից, այսպիսով, երևում է, որ մ. թ. ա. III—II դարերում Հայաստանում արդեն ծանոթ էին հունական գրականության այնպիսի ականավոր դեմքերին, ինչպիսիք Հեսիոդոսն ու Եվրիպիդեսն էին։

Հելլենիստական գրականության զարգացման հաջորդ էտապը Հայաստանում կապված է Տիգրան Բ-ի անվան հետ։ Այդ ժամանակվա հելլենիստական առաջավոր պետությունների օրինակով, Տիգրանի արքունիքը հելլենիստական գրականության գնահատողն ու քաջալերողն էր։

Նորաստեղծ մայրաքաղաքում՝ Տիգրանակերտում էր ապաստան գտել հույն հռետոր Ամփիկրատեսը, որը աքսորվել էր Աթենքից ու մերժել Սելևկյանների հրավերը՝ հաստատվելու Անտիոքում։ Ամփիկրատեսը հեղինակն էր նշանավոր անձնավորությունների մասին մի երկի, որի մեջ հավանաբար նաև «Տիգրանի վարքը» կար[76]։ Տիգրանի արքունիքում էր ապրում նաև հույն փիլիսոփա և հռետոր Մեթրոդորոս Սկեպսիացին, որը տեղափոխվել էր Հայաստան Պոնտոսից։ Մեթրոդորոսը, որին Պլուտարքոսը անվանում էր «այր բազմագիտուն», իսկ Պլինիոսը՝ «հռոմեատյաց», գրել էր «Տիգրանի պատմությունը», որը մեզ չի հասել[77]։ Կարևոր է և հետաքրքիր այն հանգամանքը, որ հայ վերնախավի մի մասը գոնե, ոչ միայն հասկանում ու գնահատում էր հելլենիստական գրականությունը, այլև իր ներկայացուցիչների ջանքերով մասնակցում այդ գրականության զարգացմանը։ Հայտնի է, որ Տիգրանի որդի Արտավազդը (մ. թ. ա. 56—34) գրում էր ողբերգություններ, ճառեր և պատմական աշխատություններ։ Արտավազդի գրական այս գործերը գոյություն ունեին դեռևս մ. թ. II դարում, հույն պատմագիր Պլուտարքոսի օրոք։ Արտավազդի իշխանության տարիներին Արտաշատում թատերական ներկայացումներ էին բեմադրվում, այդ թվում նաև Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիները» ողբերգությունը։

---

74 Տե՛ս Յա. Ի. Սմիրնովի զեկուցումը Արմավիրի արձանագրությունների մասին, *К. В. Тревер*, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 148–156: *Chr. Habicht* Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides, „Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie“, 1953, 2. էջ 251—256։ *J. L. Robert*, Bulletin epigrafique, „Revue des études grecques“, LXVII, Janv., 1954, № 255, էջ 179—180։

75 Տես *Chr. Habicht*, Über eine armenische Inschrift...:

76 Տես *К. В. Тревер*, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 12։

77 Հ. Մանանդյան, *Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը*, էջ 67։ Գ. Խ. Սարգսյան, *Նախամեսրոպյան շրջանի պատմագրությունը*, ՊԲՀ, 1969, № 1։

Արշակունի թագավորները նույնպես հովանավորում էին հելլենիստական գրականությունը։ Մ. թ. II դարում, Սոհեմոս թագավորի արքունիքում, Արտաշատում ապրում էր սիրիացի գրող և հռետոր Յամբլիքոսը։ Սա հավանաբար Հայաստանում գտնվելու ժամանակ գրել է «Բաբելոնականք» պատմավիպական երկը[78]։

Արշակունիների օրոք փորձ է արվում նաև գրի առնել տեղական ժողովրդական ավանդությունները հայերի պատմության սկզբնական ժամանակաշրջանի մասին։ Այդ գործը հանձնարարվում է ասորի պատմագիր և փիլիսոփա Մար Աբաս Կատինային, որը, Մծուռն կամ Մծուրք քաղաքում գրում է Հայաստանի պատմության նախնական շրջանը[79]։ Այս աշխատանքից է առատորեն օգտվում Մովսես Խորենացին «Հայոց պատմության» առաջին գիրքը գրելիս։

Արտաշատի լատիներեն արձանագրության սկզբի մասը

Մովսես Խորենացին հետաքրքրական տվյալներ է հաղորդում հին Հայաստանի պատմագրության մի որոշակի ճյուղի, այսպես կոչված «մեհենական պատմությունների» գոյության մասին։ Այդ պատմությունները տեղեկություններ էին պարունակում նաև հայոց թագավորների և նրանց գործերի մասին։ Խորենացին հիշատակում է մեհենական պատմությունների և այլ գործերի հեղինակ Անիի քուրմ Ողյումպին, Արտաշեսի մասին գլուխները շարադրելիս[80]։

Խորենացու՝ Բարդածանի մասին[81] հաղորդած տեղեկություններից կարելի է որոշ հետևություններ անել մեհենական պատմությունների լեզվի մասին։ Բարդածանը, որը մ. թ. II դարի ասորի պատմագիր էր և քարոզիչ, գալիս է Հայաստան և լինում Դարանաղյաց գավառի Անի ամրոցում, որտեղ ծանոթանում է այնտեղ եղած «Մեհենական պատմության» հետ, որի մեջ տվյալներ կային նաև հայ թագավորների մասին։ Ավելացնելով ընթացիկ դեպքերի պատմությունը, նա ամբողջ աշխատանքը թարգմանում է ասորերեն։ Քանի որ այդ

---

78 *Տե՛ս* Հ. Մանանդյան, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, էջ 38, 39։*

79 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16։*

80 *Տե՛ս* Գ. Խ. Սարգսյան. *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, գլուխ 3-րդ։* Խորենացի. *Բ, ծը։*

81 *Տե՛ս* Խորենացի, *Բ, կզ։*

գործը հետո թարգմանվել է նաև հունարեն, ապա ուսումնասիրողները ենթադրել են, որ Անիի այդ «Մեհենական պատմությունը» գրված է եղել հայերեն կամ պարսկերեն լեզվով։ Մինչև այժմ դեռևս պարզ չէ, սակայն, թե ինչ գրեր են օգտագործվել այդ պատմությունները շարադրելիս։ Հայտնի են նշանագրեր, որոնք պայմանական ձևով «մեհենական» են կոչվում[82], թեպետ նրանց կիրառման մասին փաստեր չկան։ Ոմանց կարծիքով այդ նշանագրերը նախնադարյան-համայնական ժամանակաշրջանի պիկտոգրամմաներ կամ պետրոգլիֆներ են[83]։ Քանի որ այս նշանագրերը դեռ վերծանված չեն, դժվար է ուղղակի որևէ բան ասել նրանց մասին։ Ինչ վերաբերում է Հայաստանի մեհենական պատմություններին, ապա նրանք կարող էին գրված լինել, եթե այդ նպատակի համար չեն օգտագործվել հայկական ինչ-որ նախնական տառանիշներ, հունական կամ ավելի հավանական է, արամեական տառերով։

4. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Թատրոնի դերը հելլենիստական ժամանակաշրջանում: Հելլենիստական շրջանի մշակույթի կարևորագույն և առավել զարգացած բնագավառներից մեկը էր թատրոնը, որից անմասն չէր մնացել նաև Հայաստանը։ Պլուտարքոսից մեզ հայտնի են Տիգրանակերտում թատրոնի կազմակերպման և Արտաշատում թատերական ներկայացումների բեմադրման փաստերը[84]։ Այդ փաստերը ճիշտ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է որոշ պատկերացում կազմել դասական և հելլենիստական շրջանի թատրոնի գեղարվեստական բարձր արժեքից բացի, նաև նրա հասարակական-քաղաքական դերի մասին։

Հունական թատրոնի բնորոշ գծերից էին նրա պաշտամունքային ծագումը, որը իր դրոշմն էր թողել բեմադրության ձևերի վրա, և սոցիալական ու քաղաքական այն կարևոր նշանակությունը, որ նա ուներ քաղաքային համայնքի կյանքում։ Թատրոնը իշխող դասակարգի խոսափողն էր, որի միջոցով նա իր գաղափարախոսությունն էր քարոզում քաղաք-պետության բնակչությանը։ Չի կարելի պատկերացնել որևէ հունական քաղաք առանց սեփական թատրոնի։ Թատրոնը քաղաքի նույնպիսի անբաժանելի մասն էր կազմում, որպիսիք էին նրա տաճարները։ Թատրոնին տրվում էր պետական նշանակություն. ներկայացումների կազմակերպումը հանձնարարվում էր բարձրագույն պաշտոնյաների և ամենապատվավոր քաղաքացիներին։ Թատրոն հաճախելու համար պետությունը հատուկ նպաստ էր ընձեռում քաղաքացիներին։

Հելլենիստական շրջանում թեև շատ բան փոխվեց և առավել շեշտվեց թատրոնի ժամանցային հանգամանքը, բայց և այնպես այն չկորցրեց իր սոցիալական ու քաղաքական դերը, որի կարիքը մեծապես շարունակում էր զգալ տիրող դասակարգը։ Արևելքում հիմնադրված բոլոր քաղաքներն ունեին իրենց

82 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն» (ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար), առաջին մաս, Երևան, 1956, էջ 84։

83 Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 19։

84 Հելլենիստական շրջանի հայկական թատրոնի մասին մանրամասն տե՛ս Г. Гоян, 2000 лет армянского театра» I. Театр древней Армении, М., 1952, էջ 79—174։

թատրոնները։ Թատրոնի շենքը (բացօթյա ամֆիթատրոնը) ծառայում էր ոչ միայն ներկայացումների համար, այլև այնտեղ էին հավաքվում քաղաքացիների բազմամարդ ժողովները։ Հելլենիստական թատրոնների շենքերի տարողությունը պետք է ապահովեր քաղաքային համայնքի բոլոր անդամների ներկայությունը և այդ շինքերը հաճախ հսկայական չափերի էին հասնում (5—6 հազարից մինչև 40—50 հազար հանդիսատեսի տեղերով)։

Տիգրանակերտի թատրոնը։ *Պլուտարքոսը պատմում է, որ Տիգրանը Տիգրանակերտում թատրոնի հատուկ շենք էր կառուցել և բազմաթիվ հույն դերասաններ հրավիրել*[85]*։*

Այսպիսի թատրոնի ստեղծումը անհնարին էր առանց պոլիսային կյանքի որոշ գծերի ներթափանցման Հայաստանի քաղաքները, տվյալ դեպքում՝ Տիգրանակերտ, և առանց հանդիսատեսների համապատասխան բազմության ապահովման։ Հայ հասարակության համեմատաբար սահմանափակ խավերն էին միայն, որ կարող էին դառնալ հունարեն լեզվով թատերական ներկայացումների իրական հանդիսատեսներ. դրա համար պետք էր ունենալ հելլենիստական կրթության տարրեր և հունարենի իմացության որոշակի մակարդակ, որոնք հավանորեն, թագավորի շրջապատի և գուցե իշխող դասակարգի բարձր խավերի մենաշնորհն էին։ Այսպիսով, որպես հանդիսատեսների մի խոշոր զանգված պիտի ծառայեր Տիգրանի կողմից հելլենիստական քաղաքներից տեղահանված ու Հայաստանի քաղաքները տեղափոխված բնակչությունը, որը վարժված էր հելլենիստական քաղաքի թատերական կյանքին։ Թատրոնի ստեղծման նպատակը, սակայն, վերաբնակեցված այդ շերտերին բավարարելը չէր, այլ տեղական, հայ բնակչությանը հելլենիստական թատրոնի, որպես հունական մշակույթի մի ճյուղի պատվաստումը, հայ հասարակությունը հելլենիզմին ընտելացնելու ձգտումը, որը պարզորոշ նկատվում է Տիգրանի և նրա հաջորդների գործունեության մեջ և դրսևորվում, ասենք, հենց «Ֆիլելլեն» (հունասեր) այն տիտղոսի մեջ, որ նրանցից ոմանք կրում էին։

Հասկանալի է, որ հայ ժողովուրդը իր նախընթաց զարգացման ընթացքում ևս ստեղծել էր պաշտամունքային-թատերական տիպի որոշ խաղեր ու ներկայացումների ձևեր, որոնք պետք է դյուրացնեին հելլենիստական թատրոնի մուտքը Հայաստան, և, բացի այդ, իրենց ազդեցությունը գործեին այդ թատրոնի՝ Հայաստանում զարգանալու ընթացքի վրա։

Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիները» Արտաշատի բեմի վրա։ *Պլուտարքոսի մյուս հաղորդումը հելլենիստական թատրոնի մասին վերաբերվում է Արտավազդ Բ-ի թագավորությանը՝ մ. թ. ա. 53 թվականին։ Այն այնքան հետաքրքրական ու դրամատիկ է, որ արժանի է մեջ բերվելու այստեղ բառացիորեն։ Հռոմեական Մարկոս Կրասսոս զորավարը պարտություն է կրել պարթևական զորքերից և սպանվել։ Պարթև զորավար Սուրենը ուղարկում է Կրասսոսի գլուխը իր թագավոր Որոդեսին, որը նախապես ներխուժած լինելով Հայաստան, այժմ հաշտություն և դաշինք էր կնքել հայերի հետ և այդ պահին արդեն Արտավազդ թագավորի հյուրն էր։*

---

85 *Տե՛ս Plut.*, Lucul., *29*։

«Մինչ այդ բոլորը տեղի էր ունենում,— գրում է Պլուտարքոսը,— Որոդեսն արդեն հաշտվել էր հայ Արտավազդի հետ և համաձայնվել նրա դստեր և իր որդու Բակուրի ամուսնության. Նրանք իրար խնջույքների ու գինարբուքների էին հրավիրում, որոնց ընթացքում հունական բազմաթիվ ներկայացումներ բեմադրվեցին։ Որոդեսը անմասն չէր հունական խոսքից ու գրից, իսկ Արտավազդն անգամ ողբերգություններ, ճառեր և պատմություններ էր ստեղծագործում, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են։ Այն պահին, երբ Կրասոսի գլուխը հասցրին արքունիք, ճաշասեղանները արդեն հավաքված էին և ողբերգակ Տրալլացի Յասոնը արտասանում էր Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներից» Ագավայի տեսարանը։ Երբ նրան ողջունում էին ծափահարությամբ, ներս մտավ Սիլլակոսը և չոքելով արքայի առջև՝ դահլիճի մեջտեղը նետեց Կրասոսի գլուխը։ Պարթևները բարձրագոչ ողջունեցին նրան և թագավորի հրամանով հրավիրեցին բազմել մահճին, իսկ Յասոնը հանձնելով Պենթևսի բեմահագուստը երգչախմբայիններից մեկին, վերցրեց Կրասոսի գլուխը և բաքոսային ներշնչմամբ ու ոգևորությամբ սկսեց արտասանել հետևյալ տողերը.

Բերում ենք սարից
Նոր կտրած բաղեղը,
Որսի երջանիկ արդյունքը։

Բոլորը հիացած էին, իսկ երբ Յասոնը երգեց երգչախմբի հետ զուգորդվող տողերը՝ «Ով սպանեց նրան»— «Իմն է սխրանքը», ապա Պոմաքսաթրոսը (Կրասոսին սպանողը—խմբ.), որը ներկա էր խնջույքին, վերկենալով տեղից խլեց գլուխը ի նշան այն բանի, որ իրեն ավելի, քան դերասանին պատշաճ է ասել այդ խոսքերը։ Թագավորը, հրճված, պարգևատրեց նրան իր երկրի սովորության համաձայն, իսկ Յասոնին նվիրեց մեկ տաղանդ արծաթ»[86]։

Հետաքրքրական է, որ Տիգրանից հետո էլ հայոց թագավորների ապարանքում հայ և պարթև արքաների առջև բեմադրվում են Եվրիպիդեսի ողբերգությունները և դրանց բեմադրության համար դերասաններ են հրավիրվում հեռավոր հունական քաղաքներից։ Այդ նշանակում է, որ Տիգրանի թատրոն կազմակերպելու գործը մի պատահական ու անհետևանք երևույթ չէր։ Կարծիք կա նաև, որ այս ներկայացումները բեմադրողն ու ռեժիսորն է եղել ինքը Արտավազդ Բ-ը[87]։ Այս կարծիքը խարսխված է էլ ավելի հետաքրքրական այն փաստի վրա, որ Արտավազդը ինքը ողբերգությունների հեղինակ էր։ Ողբերգություններ, որոնց ծանոթ էր Արտավազդից երկու հարյուրամյակ ավելի ուշ ապրած Պլուտարքոսը։ Այս փաստից հետևում է նաև, որ Հայաստանում Պլուտարքոսի նկարագրած ներկայացումը սոսկ մի դրվագ էր մեզ առայժմ անհայտ մնացող թատերական կյանքից, և որ բացի հունական ողբերգություններից, այստեղ ներկայացվում էին նաև հայ հեղինակների գործեր, որոնց մեջ հավանաբար տեղ պիտի գտնեին հայկական մոտիվներ։

86 *Plut.*, Crass., 33։
87 Տե՛ս *Г. Гоян*, 2000 лет армянского театра, I. էջ 79—174։

Այսպիսով, հին Հայաստանի հոգևոր մշակույթը ևս, ինչպես նյութական մշակույթը, դրսևորում է զարգացման երկու, փոխադարձաբար կապված ճյուղ՝ տեղական-ժողովրդականը և տեղականի ու հելլենական մշակույթի համատեղման արդյունք հանդիսացած՝ հայ հելլենիստականը։ Երկուսն էլ ունեցել են իրենց մեծ նվաճումները և իրենց զարգացմամբ ու ստեղծած արժեքներով նախապատրաստել հաջորդ, վաղ-միջնադարյան շրջանի հայ ազգային մշակույթի աննախընթաց ծաղկումն ու փթթումը։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԵՐ ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԱՌԱՋ

1.000.000—800.000 թթ.—Մարդու ձևավորման և մարդկային հասարակության նախասկզբնական պատմության ժամանակաշրջան։

800.000—100.000 թթ.—Ստորին հին քարի դարի՝ պալեոլիթի շելյան, աշելյան մշակույթների զարգացման ժամանակաշրջան։ (Արտին լեռ, Հրազդանի միջին հոսանքի և Ջրաբերի կայաններ)։

100.000—40.000 (35.000) թթ.—Միջին հին քարի դարի՝ պալեոլիթի մուստիերյան մշակույթի գոյատևման ժամանակաշրջան։

65.000—40.000 թթ.—Նեանդերթալյան մարդը Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան ծայրամասում (Շանիդարի քարայր)։

40.000 (35.000)—12.000 (10.000) թթ.—Վերին հին քարի դարի՝ պալեոլիթի օրինյակ-սոլյուտրե և մադլենյան մշակույթների զարգացման ժամանակաշրջան։

12.000 (10.000)—8.000 թթ.—Միջին քարի դարի՝ մեզոլիթի ժամանակաշրջան։

7—5-րդ հազարամյակներ—Նոր քարի դարի՝ նեոլիթի ժամանակաշրջանը Հայաստանում։

5-րդ հազարամյակի սկիզբը—4-րդ հազարամյակ—էնեոլիթի (պղնձեքարեդարի) ժամանակաշրջանը Հայաստանում։

3-րդ հազարամյակ—Վաղ-բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանը Հայաստանում։

3-րդ հազարամյակ—2-րդ հազարամյակի սկիզբ—Խուրրիական ցեղերը դերիշխող տարր Հայկական լեռնաշխարհում և Հյուսիսային Միջագետքում.

3-րդ հազարամյակի երկրորդ կես—Խեթերի և լուվիացիների հնդեվրոպական ցեղերի հանդես գալը Փոքր Ասիայում։

2-րդ հազարամյակի առաջին կես—Միջին բրոնզի դարի մշակույթը Հայաստանում։

2-րդ հազարամյակի առաջին կես—Խեթական և խուրրիական պետությունների հիմնադրումը։

2-րդ հազարամյակի առաջին կես—1200-ական թթ.—Հայասա-Ազզի ցեղայի միության գոյության ժամանակաշրջանը։

2-րդ հազարամյակի երկրորդ կես—Էգեյան աշխարհից և Բալկաններից դեպի Փոքր Ասիա շարժվող ցեղերի նոր ալիք («Ծովի ժողովուրդներ»)։

Շուրջ 1334—1330—Մուրսիլիս Բ խեթական թագավորի պատերազմները Հայասա-Ազզիի դեմ։

2-րդ հազարամյակի երկրորդ կես—Ուշ բրոնզեդարի ժամանակաշրջանը Հայաստանում։

XIII դ.—Ուրարտուի առաջին հիշատակությունը «Ուրուատրի» ձևով։

XIII—XI դդ.—Նաիրի ցեղային միության գոյությունը։

883—859 թթ.—Աշշուրնասիրպալը Ասորեստանի թագավոր։

870—860 թթ.—Ուրարտու պետության կազմավորման ժամանակաշրջանը։ Արամե թագավոր։

859—844 թթ.—Սալմանասար Գ-ի պատերազմները Արամեի դեմ։

832 թ.—Սալմանասար Գ-ի ռազմական ընդհարումը Սարդուրի Ա-ի հետ։

823—821 թթ.—Իշպուինիի և Շամշի-Ադադ Ե-ի պայքարը Ուրմիա լճից հարավ ընկած տերիտորիաների համար։

810—786 թթ.—Մենուայի գահակալության տարիները։

IX—VIII դդ. սահմանագլուխ—Տուշպա-Վանի հայտնի ջրամատույցի («Շամիրամի առու») կառուցումը Մենուայի կողմից։

807—806 թթ.—Բիայնիլի-Ուրարտուի և Ասորեստանի պայքարը մերձուրմյան Մանա երկրին տիրապետելու համար։

786—764 թթ.—Արգիշտի Ա-ի գահակալությունը։

786 թ.—Դիաուխի ցեղային միության (Ճորոխի հովտում) հպատակեցումը Արգիշտի Ա-ի կողմից։

784 թ.—Արգիշտի Ա-ի նվաճումները Անդրկովկասում և մերձուրմյան շրջանում։

783 թ.—Արգիշտի Ա-ի արշավանքները դեպի անդրեփրատյան տերիտորիաները (Մելիտեա, Խաթե)։

782 թ.—Էրեբունի-Երևան քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը։

776 թ.—Արգիշտիխինիլի (Արմավիր) քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը Արարատյան դաշտում։

764—735 թթ.—Սարդուրի Բ-ի գահակալությունը։

753 (752) թ.—Սարդուրի Բ-ի հաղթանակը ասորեստանյան թագավոր Աշշուրներարիի (Ադադ-Ներարիի որդու) նկատմամբ և արշավանք դեպի Արմե-մե-Շուպրիա և Սևանի ավազանը։

750—748 և 744—741 թթ.—Սարդուրի Բ-ի արշավանքները դեպի Սև ծովին հարավ-արևելքից հարող տերիտորիաները (Կոլխա)։

747—745 թթ.—Ռազմական արշավանք դեպի Ղարա-դաղի լեռնային շրջանները և Արաքսի ստորին հոսանքը (Պուլուադի երկիր)։

746—744 թթ. Սարդուրի Բ-ի հաղթանակը հարավ-արևմուտքում՝ Կոմմագենեի (ուրարտ. Կումախա) նկատմամբ։

743 թ.—Թիգլաթպալասար Գ-ի հաղթանակը Ուրարտուի և նրա հյուսիսասորիքյան ու հարավ-արևելյան փոքրասիական դաշնակիցների (Բիթ-Ագուսի, Կումախա, Գուրգում, Մելիդու) նկատմամբ։

735 թ.—Թիգլաթպալասար Գ-ի հաղթանակը Ուրարտուի և նրա դաշնակից-

ների նկատմամբ Եփրատի միջին հոսանքում (Կիշտան և Խալփու քաղաքներում)։

735—713 թթ.—Ռուսա Ա-ի գահակալությունը։

714 թ.—Սարգոն Բ-ի ավերիչ արշավանքը Ուրարտուի դեմ։

713—685 թթ.—Արգիշտի Բ-ի գահակալությունը։

684—645 թթ.—Ռուսա Բ-ի գահակալությունը։

681 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր—Սինախերիբին սպանեցին Նինվե քաղաքում իր որդիները՝ Ադրամելեքը և Սարասարը (Շարեցեր) և փախան Արմե-Շուպրիա (ըստ աստվածաշնչի՝ Արարատ երկիրը)։

676 թ.—Փռյուգիայի թագավորության նվաճումը և վերացումը Ռուսա Բ-ի և նրա դաշնակից կիմերների կողմից։

673 թ.—Շուպրիայի նվաճումը Ասարխադդոնի կողմից և ուրարտական ու ասորեստանյան փախստական ստրուկների վերադարձը իրենց երկրները։

673—654 թթ.—Սկյութների թագավոր Իշպակայի որդի Պարտատուայի (Պրոտոթիես) գահակալությունը։

654—624 թթ.—Սկյութների թագավոր Պարտատուայի որդու՝ Մադիոսի գահակալությունը։

653 թ.—Արմե-Շուպրիայի, Ուլլուբայի և Նաիրի-Խուբուշկիայի անջատումը Ուրարտուից։

652 թ.—Սկյութների 28-ամյա տիրապետությունը (652—624 թթ.) Մեդիայում և Հարևան երկրներում։

652 թ.—Արմե-Շուպրիայում թագավորում է Պարույր Սկայորդին՝ («առաջին պսակաւոր Հայոց»)։

645—635 թթ.—Սարդուրի Գ-ի՝ Ուրարտուի թագավորի գահակալությունը։

629—612 թթ.—Սինշարիշկուն («Սարակ») Ասորեստանի վերջին թագավորի գահակալությունը։

625—584 թթ.—Կիաքսար՝ Մեդական աշխարհակալության թագավորի գահակալությունը։

625—605 թթ.—Նաբոպալասար՝ Բաբելոնի թագավորի գահակալությունը։

616 թ.—Նաբոպալասարի ապստամբությունը և պատերազմը Ասորեստանի Սինշարիշկուն թագավորի դեմ։ Մեդացիները (և Հայերը) բաբելացիների դաշնակիցներ։

612 թ. հուլիս-օգոստոս—Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի գրավումը և կործանումը։

612 թ.—Պարույր Սկայորդին Կիաքսարի («Վարբակ») կողմից ճանաչվում է Արմե-Շուպրիայի թագավոր։

609—590 թթ.—Ուրարտուի վերջին թագավոր Ռուսա Դ-ի գահակալությունը

609 թ.—Կիաքսարի արշավանքը Ուրարտուի դեմ և նրա ենթարկումը Մեդիային (Մարաստանին)։

605 թ.—Կարքեմիշի՝ ասորեստանցիների վերջին հանգրվանի նվաճումը։ Ասորեստանյան տերության անկումը։

593 թ.—Երեմիայի մարգարեության մեջ վերջին անգամ հիշատակվում է Ուրարտուն «Այրարատյան» երկրի անվան տակ։

590 թ.—Ուրարտուի թագավորության վերացումը։

589—585 թթ.—Կիաքսարի հաղթական պատերազմը Լյուդիայի դեմ։
585—550 թթ.—Աստիագես («Աժդահակ») Մարաստանի թագավոր։
մոտ 570—560 թթ.—Երվանդ Սակավակյաց, Հայաստանի թագավոր։
մոտ 560—535 թթ.—Տիգրան Երվանդյան, Հայաստանի թագավոր։
VI դարի առաջին կես—Վանը հայկական առաջին պետության մայրաքաղաք։
558—550 թթ.—Կյուրոս Բ, թագավոր Պարսքի։
550—529 թթ.—Կյուրոս Բ Մեծ, Աքեմենյան տերության թագավոր։
մոտ 535—525 թթ.—Թանաոքսարես, Հայաստանի կառավարիչ։
522—485 թթ.—Դարեհ Ա Վշտասպյան, Աքեմենյան տերության թագավոր։
522—521 թթ.—Հայերի ապստամբությունը Աքեմենյան տերության դեմ։
520 թ.—Բեհիստունի արձանագրությունը, արմենների և Արմենիա (Արմինա) երկրի առաջին հիշատակումը։
մոտ 404—360 թթ.—Երվանդ, Հայաստանի կառավարիչ։
401—400 թթ.—10 000 հույն վարձկան զորքի նահանջը Հայաստանի վրայով։
մոտ 360—337 թթ.—Կոդոմանոս, Հայաստանի կառավարիչ։
336—330 թթ.—Դարեհ Գ Կոդոմանոս, վերջին թագավոր Աքեմենյան դինաստիայի։
336—323 թթ.—Ալեքսանդր Մակեդոնացի։
331 թ.—Գավգամելայի ճակատամարտը։
մոտ 330—300 թթ.—Երվանդ, Հայաստանի թագավոր։
IV դարի երկրորդ կես—Արմավիրը Երվանդունիների հայկական պետության մայրաքաղաք։
312—280 թթ.—Սելևկոս Ա Նիկատոր, Սելևկյան պետության հիմնադիր։
մոտ 260 թ.—Ծոփքի—Կոմմագենեի միացյալ պետության ստեղծումը։
մոտ 260—240 թթ.—Սամոս Ա, Ծոփքի—Կոմմագենեի թագավոր, Սամոսատ քաղաքի հիմնադիրը։
249—248 թթ.—Պարթևական թագավորության հիմնումը։
240—220 թթ.—Արշամ՝ Ծոփքի—Կոմմագենեի թագավոր, Արշամաշատ քաղաքի հիմնադիրը։
մոտ 220—201 թթ.—Քսերքսես, Ծոփքի թագավոր։
մոտ 220—201 թթ.—Երվանդ վերջին, Հայաստանի թագավոր, Երվանդաշատ քաղաքի հիմնադիրը։
223—187 թթ.—Անտիոքոս Գ Մեծ, Սելևկյան տերության թագավոր։
212 թ.—Արշամաշատի պաշարումը Անտիոքոս Գ-ի կողմից։
201—190 թթ.—Արտաշես և Զարեհ՝ ստրատեգոսներ Մեծ Հայքի և Ծոփքի։
մոտ 200 թ.—Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները։
190 թ.—Մագնեսիայի ճակատամարտը։ Անտիոքոս Գ Մեծի պարտությունը։
189 թ.—Մեծ Հայքի և Ծոփքի անկախացումը։
189—160 թթ.—Արտաշես Ա Բարի, թագավոր Մեծ Հայքի։
188 թ.—Ապամեայի պայմանագիրը։
183 թ.—Փառնակ Պոնտացու դաշինքը Փոքր Հայքի կառավարիչ Միհրդատի հետ։
179 թ.—Արտաշես Ա-ի մասնակցությունը Փոքր Ասիայի հինգ պետությունների խաղաղության պայմանագրին։

170-ական թթ.—Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը։
175—164 թթ.—Անտիոքոս Դ Էպիփանես, Սելևկյան տերության թագավոր։
168 թ.—Տմորիքի միացումը Մեծ Հայքին Արտաշես Ա-ի կողմից։
165 թ. Անտիոքոս Դ-ի արշավանքը Մեծ Հայքի դեմ։
161 թ.—Արտաշես Ա-ի օժանդակությունը սելևկյան սատրապ Տիմարքոսի ապստամբությանը։
մոտ 160 թ.—Արտաշես Ա-ի մահը։
160—95 թթ.—Արտավազդ Ա-ի և Տիգրան Ա-ի գահակալությունները։
140 թ.—Տիգրան Մեծի ծնունդը։
111—63 թթ.—Միհրդատ Զ Եվպատոր, թագավոր Պոնտոսի։
95—55 թթ.—Տիգրան Բ Մեծ, թագավոր Մեծ Հայքի։
94 թ.—Ծոփքի միացումը Մեծ Հայքին։
93 թ.—Հայ-պոնտական դաշինքի կնքումը և Տիգրանի առաջին արշավանքը Կապադովկիա։
92 թ.—Հայկական զորամասերի երկրորդ արշավանքը Կապադովկիա։
88—84 թթ.—Միհրդատյան առաջին պատերազմը։
87 թ.—Տիգրան Բ-ի արշավանքը Պարթևստան։
84 թ.—Դարդանոսի բանավոր պայմանագիրը։
83 թ.—Ասորիքի նվաճումը Տիգրանի կողմից։
83—81 թթ.—Միհրդատյան երկրորդ պատերազմը։
83—68 թթ.—Ասորիքում Տիգրանի թագավորության տարիները։
80-ական թթ.—Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնադրումը։
74 թ.—Հայերի երրորդ արշավանքը Կապադովկիա։
73—71 թթ.—Միհրդատյան երրորդ պատերազմը։
71 թ. աշուն—Միհրդատ Եվպատորի պարտությունը և փախուստը Հայաստան։
71 թ. վերջեր—Ապպիոս Կլավդիոսի պատվիրակությունը Հայաստան։
69 թ.—Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը։
69 թ. հոկտեմբերի 6-ին—Տիգրանակերտի ճակատամարտը։
68 թ. ամառ և աշուն—Լուկուլլոսի արշավանքը դեպի Արտաշատ և Արածանիի ճակատամարտը։
68 թ.—Մծբինի առումը Լուկուլլոսի կողմից։
67 թ.—Լուկուլլոսը հռոմեական բարոյալքված զորքով հեռանում է Հայաստանից։
67 թ.—Տիգրան կրտսերի ապստամբությունը իր հոր՝ Տիգրան Մեծի դեմ։
66 թ.—Արտաշատի դաշինքը Պոմպեոսի և Տիգրան Մեծի միջև։
65 թ.—Պարթևական թագավոր Հրահատ Գ-ի արշավանքը Հայաստան։
55—38/37 թթ.—Որոդես Բ Արշակունի, թագավոր Պարթևստանի։
55—34 թթ.—Արտավազդ Բ, թագավոր Մեծ Հայքի։
53 թ.—Կրասսոսի պարտությունը Խառանի մոտ։
53 թ.—Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներ» ողբերգության բեմադրությունը՝ Արտաշատում։
51—50 թթ.—Ասորիքի ասպատակությունը պարթև-հայկական զորքերի կողմից։

40—38 թթ.—Պարթևների արշավանքը Ասորիք՝ հայկական օժանդակ զորամասով։
37 թ.—Կանիդիոսի արշավանքը Հայաստանից դեպի Վիրք և Աղվանք։
36 թ.—Անտոնիոսի անհաջող արշավանքը Պարթևաստան։
35 թ.—Անտոնիոսի արշավանքը Հայաստան և Արտավազդ Բ-ի ձերբակալումը։
34 թ.—Անտոնիոսի հաղթահանդեսը Ալեքսանդրիայում։
31. թ.—Անտոնիոսի պարտությունը Ակտիումի մոտ։
31 թ.—Արտավազդ Բ-ի գլխատումը Ալեքսանդրիայում.
30—20 թթ.—Արտաշես Բ, թագավոր Մեծ Հայքի։
20—8 թթ.—Տիգրան Գ, թագավոր Մեծ Հայքի։
8—5 թթ.—Տիգրան Դ և Էրատո, թագավոր և թագուհի Մեծ Հայքի։
5—2 թթ—Արտավազդ Գ, թագավոր Մեծ Հայքի։
2—1 թթ.—Տիգրան Դ և Էրատո վերստին հայկական գահի վրա։

ՄԵՐ ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1 թ.—Մեծ Հայքի արքայից արքա Տիգրան Դ-ի մահը, նրա քույր և գահակից Էրատոի հրաժարումը գահից։ Արտաշեսյան հարստության անկումը։
2—4 թթ.—Արիոբարզան Մար, թագավոր Մեծ Հայքի և Ատրպատականի, որդի Ատրպատականի թագավոր Արտավազդի։
4—6 թթ.—Արտավազդ Դ Մար, թագավոր Մեծ Հայքի և Ատրպատականի, որդի Արիոբարզանի։
6 թ.—Ապստամբ հայերը սպանում են Արտավազդ Դ թագավորին։
6 թ.—Օգոստոս կայսրը Մեծ Հայքի թագավոր է նշանակում Տիգրան Ե-ին (թոռ Հրեաստանի թագավոր Հերովդես Ա Մեծի)։
6—11 թթ.—Էրատո թագուհի (երրորդ անգամ)։
7—11 թթ.—Հռոմի դրածո Վոնոն Արշակունու գահակալությունը Պարթևստանում։
11—16 թթ.—Վոնոն Արշակունին Մեծ Հայքի թագավոր։
12—38 թթ.—Արտավան Գ, արքայից-արքա Պարթևստանի՝ հիմնադիր Արշակունյաց հարստության կրտսեր ճյուղի։
18—34 թթ.—Զենոն-Արտաշես, թագավոր Մեծ Հայքի։
23—79 թթ.—Պլինիոս Ավագ։ Իր «Բնության պատմությունը» ավարտում է 77 թվականին։
34—35 թթ.—Արշակ Ա (Սանատրուկ Ա), թագավոր Մեծ Հայքի։
34—37 թթ.—Մծբինը Մեծ Հայքի պաշտոնական մայրաքաղաք։
35 թ.—Արշակ Ա-ի եղերական մահը։ Դավադրություն նրա հոր՝ Արտավան Գ-ի դեմ։
35—59 թթ.—Իզատեսը Ադիաբենեի թագավոր։
35—74 թթ.—Փարսման Ա, թագավոր վրաց։
35—37 թթ.—Փարսմանի եղբոր Միհրդատի թագավորությունը Հայաստանում։
37 թ.—Արտավան Գ-ը նորից պարթևական գահի վրա։
37 թ. —Հաշտության բանակցություններ Հռոմի և Պարթևստանի միջև։ Հայաստանի տերիտորիալ կորուստները։

37—43 թթ.—Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսը, Զենոն Արտաշեսի քրոջ որդին և թոռը Պոնտոսի Պոլեմոն Ա թագավորի։ Կոտիսը միևնույն ժամանակ համարվում էր Մեծ Հայքի թագավոր, իսկ փաստական կառավարիչն էր Դիսակ Դիմաքսյանը։

41—51 թթ.—Կլավդիոս կայսրը։

47—51 թթ.—Միհրդատը վերստին Մեծ Հայքի թագավոր։

51—54 թթ.—Փարսմանի որդու՝ Հռադամիզդի թագավորությունը Մեծ Հայքում։

51—75 թթ.—Վաղարշ Ա Արշակունի, որդի Վոնոն Բ-ի։ Պարթևստանը վերականգնում է իր հզորությունը։

52 թ.—Վաղարշ Ա-ն իր եղբայր Տրդատին նշանակում է Մեծ Հայքի թագավոր։

54 թ.—Տրդատը իր զորքով նորից մտնում է Հայաստան։ Հռադամիզդի փախուստը իր հոր՝ Փարսմանի մոտ։

54—68 թթ.—Ներոն կայսր։

54—63 թթ.—10-ամյա պատերազմը հայ-պարթևական և հռոմեական բանակների միջև։

55 թ.—Ծոփքը անջատվեց Մեծ Հայքից և կրկին վերածվեց առանձին թագավորության։

55—63 թթ.—Սոհեմոսը Ծոփքի թագավոր։

58 թ.—Արտաշատ մայրաքաղաքը անձնատուր է լինում Կորբուլոնին։

59 թ. գարուն—Կորբուլոնը հրդեհում և կործանում է Արտաշատը։

59 թ. աշուն—Տիգրանակերտ քաղաքի առումը։

60—61 թթ.—Հռոմեական դրածո Տիգրան Զ Մեծ Հայքի թագավոր։ Մայրաքաղաքն է Տիգրանակերտը։

61 թ.—Պետոսը նշանակվում է Հայաստանում մղվող պատերազմի հռոմեական զորավար։

62 թ.—Հռոմեական զորքի ծանր պարտությունը հայ-պարթևական ուժերից Հռանդեայում։

63 թ.—Հռանդեայի համաձայնությունը, որով Տրդատ Արշակունին Հռոմի կողմից ճանաչվեց Մեծ Հայքի թագավոր։

63—88 թթ.—Տրդատ Ա Արշակունի, թագավոր Մեծ Հայքի։

66 թ.—Տրդատ Ա-ի թագադրության արարողությունը Հռոմում և վերադարձը Հայաստան։

69—79 թթ.—Վեսպասիանոս կայսր։

72 թ.—Կոմմագենեի և Փոքր Հայքի թագավորությունների կցումը Հռոմեական կայսրությանը։

77—110 թթ.—Բակուր, թագավոր Պարթևստանի։

77 թ.—Գառնի ամրոցի և տաճարի շինարարության ավարտը։

81—96 թթ.—Դոմիտիանոս կայսր։

88 թ.—Տրդատ Ա Արշակունու մահը։

88—109 թթ.—Սանատրուկ Բ «Մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց և Եդեսիոյ», որդի Տրդատ Ա-ի։ Մծուրն քաղաքի հիմնադրությունը։

91 թ.—Սանատրուկ Բ-ի արշավանքը Եդեսիայի Աբգար Զ թագավորի (71—91 թթ.) դեմ և նրա գահի գրավումը։

93—117 թթ.—Տրայանոս կայսր։

110—130 թթ.—Խոսրով, Պարթևստանի թագավոր։

110—113 թթ.—Աշխադար (Շիդար), թագավոր Մեծ Հայքի։

113 թ.—Պարթամասիր, նշանակված Խոսրովի կողմից թագավոր Մեծ Հայքի. առանց Հռոմի համաձայնության։

114 թ. գարուն—Տրայանոսի արշավանքը դեպի Հայաստան և Պարթամասիրի գահընկեցությունը։ Մեծ Հայքը հայտարարվում է հռոմեական պրովինցիա։

114—117 թթ—Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիա։

117—138 թթ.— Հադրիանոս կայսր։

117 թ.—Մեծ Հայքի թագավորության վերականգնումը։

117—140 թթ.—Վաղարշ Ա, որդի Սանատրուկ Բ-ի, թագավոր Մեծ Հայքի։ Վաղարշապատ քաղաքի հիմնադրումը։

122 թ.—Հուլյան տոմարի ներմուծումը Հայաստան։

138—161 թթ.—Անտոնինոս Պիոս կայսր։

144—161 թթ.—Սոհեմոս (Էմեսայի հայկական դինաստիայից), թագավոր Մեծ Հայքի։

161—180 թթ.—Մարկոս Ավրելիոս կայսր։

161—163 թթ.—Բակուր Արշակունի, թագավոր Մեծ Հայքի՝ Վաղարշ Գ-ի դրածո։

163—166 թթ.—Հռոմեա-պարթևական պատերազմը։

163 թ.—Արտաշատի գրավումը և ավերումը հռոմեացիների կողմից։

164—186 թթ.—Սոհեմոս թագավոր Մեծ Հայքի երկրորդ անգամ։

164 թ.—Վաղարշապատը հռչակվում է Հայաստանի գլխավոր քաղաք Կայնոպոլիս (Նոր քաղաք) անվան տակ։

164 թ.—Մեծ ապստամբություն Հայաստանում հռոմեական զավթիչների դեմ, սատրապ (նախարար) Տրդատի գլխավորությամբ։

164 թ.—Հռոմեական բանակի արշավանքը դեպի Հարավային Միջագետք։ Տիզբոնի և Սելևկիայի ավերումը։

166 թ.—Արտաշատ քաղաքի վերականգնումը և խաղաղության համաձայնագիր պարթևների հետ, ըստ որի միջազգային առևտուրը Արևելքի և Արևմուտքի առևտրականների միջև այդուհետև տեղի է ունենալու հայկական տերիտորիայում՝ Արտաշատում, պարթևականում՝ Մծբինում և հռոմեական սահմաններում՝ Կալլինիկում-Նիկեփորիոն քաղաքում Եփրատի վրա։

186 թ.—Սոհեմոս թագավորի մահը։

186—198 թթ.—Վաղարշ Բ (Տրդատ Ա Արշակունու շառավիղ, թերևս թոռ Վաղարշ Ա-ի), թագավոր Մեծ Հայքի։

191—208 թթ—Վաղարշ Դ Արշակունի, պարթևների թագավոր։

193—211 թթ.—Սեպտիմիոս Սևերոս կայսր։

198—215 թթ.—Խոսրով Ա Արշակունի, որդի Վաղարշ Բ-ի, թագավոր Մեծ Հայքի։

211—217 թթ.—Անտոնինոս Կարակալա կայսր։

215 թ.—Կարակալա կայսեր արշավանքը Ասորիք և Հայաստան։ Գերի է տանում Օսրոեննի Աբգար և Հայաստանի խոսրով թագավորներին։

217 թ.—Կարակալայի սպանությունը իր զինվորների կողմից։ Հայաստանում թագավոր է հռչակվում բանտում մահացած խոսրով Ա-ի որդի Տրդատ Ա Արշակունին (217—252 թթ.)։

217 թ.—Մակրինոս կայսրը (217—218 թթ.) խաղաղության պայմանագիր կնքեց պարթևական Արշակունի վերջին թագավոր Արտավան Ե-ի (209—224 թթ.) հետ։

224—227 թթ.—Պարսք երկրում Արտաշիր Պապականը (224—239 թթ.), Սասանի տոհմից, ապստամբվում է պարթևական թագավորության դեմ և հիմնադրում Սասանյան տերությունը։

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՄԱՐՔՍԻԶՄԻ ԿԼԱՍԻԿՆԵՐ

Կ. Մարքս. *Կապիտալ, հատ. առաջին, Երևան, 1954։*
К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству. М., 1940.
Ֆ. Էնգելս, *Աշխատանքի դերը կապկի մարդացման պրոցեսում, Երևան, 1953։*
Ֆ. Էնգելս. *Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1965։*
Վ. Ի. Լենին, *Պետության մասին, Երկեր, հատ. 29, Երևան, 1951, էջ 578—604։*

2. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

ա. Հայերեն

Ագաթանգեղայ *Պատմութիւն հայոց, աշխատությամբ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Կանանյանց, Տփղիս, 1909։*
Աճառյան Հ., *Հայերեն արմատական բառարան, Ա-Է հատորներ, Երևան, 1926—1935։*
Անանիա Շիրակացի, *Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940։*
«Աշխարհացոյց» Մովսիսի Խորենացւոյ, Վենետիկ, 1881։
Աստվածաշունչ Հին և նոր կտակարանաց, Վենետիկ, 1860։
Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1912 (աշխարհաբար թարգմանությունը Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1970)։*
Զենոբ Գլակ, *Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889։*
Լեոնտի Մրովելի, *Կեանք Թագաւորաց վրաց և հարց նախնեաց և ազգաց։ Պատմութիւն վրաց («Քարթլիս ցխովրեբայի» կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը։ Վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բառգրքով լույս ընծայեց Իլիա Աբուլաձեն), Թբիլիսի, 1953։*
Հոմերոս, *Իլիական, հին հունարեն բնագրից թարգմ. Համազասպ Համբարձումյան, Երևան, 1955։*
Հովհան Մամիկոնյան, *Պատմութիւն Տարօնոյ. աշխատությամբ և առաջաբանով Աշոտ Աբրահամյանի, Երևան, 1941։*
Մովսիսի Խորենացւոյ *Պատմութիւն հայոց, աշխատությամբ Մ. Աբեղյան և Ս. Հարությունյան, Տփղիս, 1913 (աշխարհաբար թարգմանությունը Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968)։*
Նոր բառգիրք Հայկազյան լեզվի, հատ. I—II, Վենետիկ, 1836—1837։
Սասնա ծռեր, ժող. վեպ, հատ. Ա-Բ, առաջին և երկրորդ մասեր, խմբ. ակադ. Մ. Աբեղյանի, աշխատակցությամբ պրոֆ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1936—1951։
Սեբեոսի եպիսկոպոսի *Պատմութիւն, հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939։*
Ստրաբոն, *Օտար աղբյուրները հայերի մասին, հունական աղբյուրներ, № 1, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940։*
Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, կազմեց՝ Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, հատ. Ա, Երևան, 1934։
Տակիտոս Կ., *Օտար աղբյուրները հայերի մասին, լատինական աղբյուրներ, № 3, քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Սոտնիկյան, Երևան, 1941։*
Փաւստոս Բիւզանդ. *Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1832 (աշխարհաբար թարգմանությունը Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968)։*

բ. Ռուսերեն

Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2,3,4.
Дьяконов И. М., Урартские письма и документы, М.—Л., 1963.
Латышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб., 1890.
Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
Хрестоматия по истории Древнего Востока, под ред. В. В. Струве и Д. Г. Редера, М., 1963.

գ. Օտար լեզուներով

Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887.
Appiani Alexandrini, Historia Romana, Bibl. Teubner., I—II, Lipsiae, 1879.
Arriani De expeditione Alexandri, recogn. Robertus Geier, Lipsiae, 1873.
Cicero M. T., Epistola ad Atticum, Vol. 1—3, Cambridge, Mass.—London, 1956—1961 (Loeb Classical Library).
Cicero M. T., Epistola ad familiares, 1—3, Cambridge, Mass.—London, 1958—1960 (Loeb Classical Library).
Cicero M. T., Pro Sestio, Cambridge, Mass.—London, 1958 (Loeb Classical Library).
Corpus Iuris Civilis, vol. II. Codex Iustinianus, Recognovit et retractavit Paulus Kreuger, Berolini, 1959.
Curtius Rufus, Historiarum Alexandri regis Macedonum libri quae supersunt, Москва, 1963.
Diodori Bibliotheca Historica, ex recens. L. Dindorfii, vol. I—V, Lipsiae, 1866—1868.
Dionis Cassii Cocceiani, Historia Romana, ed L. Dindorf, vol. I—V, Lipsiae, 1863—1895,
Eutropii Breviarium historiae Romanae, rec. Fr. Ruehl, Lipsiae, 1897. Teubner.
Frontinus, Strategematon libri IV, Cambridge, Mass.—London, 1950 (Loeb Classical Library).
Georgii Cyprii, Descriptio Orbis Romani, Lipsiae, 1910.
Herodotus, Historiarum libri IX, 1—3, Cambridge, Mass.—London, 1946—1960 (Loeb Classical Library).
Josephi Flavii, Opera omnia, recogn. Imman. Pekker, „Bibl. Teubneriana".
Justini M. Juniani, Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi, ex recens. Fr. Ruehl, Lipsiae, 1915.
Lehmann-Haupt C. F., Corpus Inscriptionum Chaldicarum, Berlin und Leipzig, I, 1928, II 1935.
Libanii, Opera, rec. S. Foerster, vol. I—XI, Lipsiae, 1903—1922.
Luckenbill D. D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, I—II, Chicago, 1926—1927.
Malalas, Chronographia, rec. L. Dindorf, Bonnae, 1831.
Memnonis, Historiarum Heracleae Ponti, ed. C. Orellius, Lipsiae, 1816.
Müller C., Geographi graeci minores, Isidori Characheni, I, Paris, 1855.
Müller C., Fragmenta historicorum graecorum, I—IV, Paris, 1883.
Patrologiae cursus completus, tomus XXV. *S. Hieronymi*, tomus V, Parisiis, 1945.
Photii, Bibliotheca ed. J. Bekker, 2 vol., Berolini, 1824.
Plinii Secundi C., Naturalis historiae, vol. 1—10, Cambridge, Mass.—London, 1950—1962 (Loeb Classical Library).
Plutarchi, Vitae parallelae, recognoverunt Cl. Lindskog et K. Ziegler, 1—4, Lipsiae, 1914—1939.

Polyaeni, Strategematicon libri octo. rec. Ed. Woelfflin, ed. Teubner.
Polybius, Historiae, 1—6, Cambridge, Mass.—London, 1960 (Loeb Classical Library).
Ptolemaei, Geographica, ed. C. Müller, Parisiis, 1901.
Res Gestae Divi Augusti (Monumentum Ancyranum), ed. Th. Mommsen, Berlin, 1883.
Rufi Festi (Sexti), Breviarium rerum gestarum populi Romani, ed. Forster, 1874.
Sallustii Historiarum reliquae, ed. B. Maurenbrecher, I—II, 1891—1894.
Stephanus Byzantinus, Ethnica, ed. A. Meinicke, Berlin, 1849.
Strabonis, Geographica, recogn. A. Meineke. vol. I—III, Lepsiae, 1915—1925.
Suetoni Tranquilli C., opera, ex rec. M. Ihm, v. I, De vita Caesarum libri VIII. Lipsiae, 1907.
Tacitus, Historiae, Annales. 1—4, Cambridge, Mass.—London, 1956 (Loeb Classical Library).
Thureau-Dangin Fr., Une relation de la huitième campagne de Sargon, Paris, 1912.
Vergilius, Opera. 1—2, Cambridge, Mass.—London, 1960 (Loeb Classical Library).
Waterman L., Royal Correspondence of the Assyrian Empire, Ann Arbor, I—IV, 1930—1936.
Weissbach F. H., Die Keilinschriften der Achaemeniden, Leipzig, 1911.
Xenophontis, Cyropaedia, recensuit A. Hug, Lipsiae, 1878.
Xenophontis, Expeditio Cyri, recensuit A. Hug, Lipsiae, 1878.

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Հայերեն

Աբեղյան Մ., *Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899։*
Աբեղյան Մ., *Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966։*
Աբեղյան Մ., *Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երկեր, հատ. Գ, Երևան, 1968։*
Աբեղյան Մ., *Վիշապներ կոչվող քար-կոթողները, Երևան, 1941։*
Աբրահամյան Ա. Գ., *Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959։*
Ադոնց Ն., *Հայ հին շինականությունը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948։*
Ադոնց Ն., *Հին հայոց աշխարհայացքը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948։*
Ալիշան Ղ., *Այրարատ, Վենետիկ, 1890։*
Ալիշան Ղ., *Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1895։*
Առաքելյան Բ. Ն., *Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1967, № 4։*
Առաքելյան Բ. Ն., *Հայկ-Օրիոն, «Տեղեկագիր ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի», 1941, № 8։*
Առաքելյան Բ. Ն., *Որտե՞ղ են գտնվել Երվանդաշատ և Երվանդակերտ քաղաքները, ՊԲՀ, 1965, № 3։*
Առաքելյան Բ. Ն., *Քանդակագործությունը հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 1969, № 1,*
Առաքելյան Բ. Ն., Տիրացյան Գ. Ա., Խաչատրյան Ժ. Գ., *Հին Հայաստանի ապակին, Երևան, 1969։*
Աստուրյան Հ. Յ., *Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռովմա 190-են ն. ք. մինչև 428 թ. հ. ք., Վենետիկ, 1912։*
Ավդալբեգյան Թ., *Միհրը հայոց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1963։*
Բայբուրդյան Ե., *Շենգավիթի կուլտուրան (ձեռագիր), ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ։*
Բասմաջյան Կ. Հ., *Իսկական պատմութիւն հայոց, Կ. Պոլիս, 1914։*
Բարխուդարյան Ս. Գ., *Խորհրդային Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երևան, 1937։*
Բարխուդարյան Ս. Գ., *Վելիկուխի երկիրը, «Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ», հատ. 1, Երևան, 1935։*
Բարսեղյան Լ. Ա., *Խայասա-Ազզիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, № 3։*

Բարսեղյան Լ. Ա., *Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի պատմության վերաբերյալ*, ՊԲՀ, 1966, № 3։

Բունիաթյան Ն., *Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնիի ամրոցում*, Երևան. 1933։

Գաթրճյան Հ., *Տիեզերական պատմութիւն*, հատ. Ա և Բ, Վիեննա, 1849—1852։

Գարագաշյան Ա. Մ., *Քննական պատմություն հայոց*, մասն Բ, *Արշակունիք ի ժամանակի հեթանոսության*, Թիֆլիս, 1895։

Դյակոնով Ի. Մ., *Խեթերը, փռյուգացիները և հայերը*, Տեղ. ՀԳԱՀԴ, 1956, № 11։

Երեմյան Ս. Տ., *Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի*, առաջին մաս, Երևան, 1952։

Երեմյան Ս. Տ., *Կիմմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ*, ՊԲՀ, 1968, № 2։

Երեմյան Ս. Տ., *Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը*, ՊԲՀ, 1970, № 2։

Երեմյան Ս. Տ., *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Երևան, 1963։

Երեմյան Ս. Տ., *Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում*, ՊԲՀ, 1958, № 3։

Երեմյան Ս. Տ., *Հայկական առաջին պետական կազմավորումները*, ՊԲՀ, 1968, № 3,

Երեմյան Ս. Տ., *Նախշ-ի Ռուստեմի «Քաբա ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին*, ՊԲՀ, 1966, № 2։

Էլչիբեկյան Ժ., *Ասորիքը հայկական տերության կազմում*, ԼՀԳ, 1970, № 6։

Թախթաջյան Ա. Լ., *Հայաստանի բուսական աշխարհը*, Երևան, 1946։

Թորոսյան Ռ. Մ., *Թեղուտի բնակատեղիի պեղումները*, ՊԲՀ, 1968, № 1։

Ժամկոչյան Հ., *Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում*, պրակ. 1, Երևան, 1961։

Ինճիճյան Ղ., *Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի*, հատ. Գ, Վենետիկ, 1835։

Ինճիճյան Ղ., *Հնախօսութիւն հին Հայաստանի*, հատ. Ա-Գ, Վենետիկ, 1835։

Ինճիճյան Ղ., *Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Մեծ Հայք*, Վենետիկ, 1822։

Իսրայելյան Մ. Ա., *Արին բերդի* SUSI *տաճարը և նրա արձանագրությունները*, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1957, № 9։

Իսրայելյան Մ. Ա., *Էրեբունի, բերդ-քաղաքի պատմություն*, Երևան, 1971։

Իսրայելյան Մ. Ա., *Ուրարտագիտական դիտողություններ*, ՊԲՀ, 1958, № 2։

Իսրայելյան Մ. Ա., *Ուրարտագիտական դիտողություններ*, ԼՀԳ, 1970, № 9։

Իսրայելյան Մ. Ա., *Ուրարտական երկու նոր արձանագրություն*, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1951, № 8։

Իսրայելյան Հ. Ռ., *Արևի պաշտամունքի հետքերը բրոնզեդարյան Հայաստանում*, ԼՀԳ, 1967, № 4։

Լալայան Ե., *Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում*, Երևան, 1931։

Լեո, *Հայոց պատմություն*, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, Երևան, 1966։

Լիսիցյան Ստ., *ՀՍԽՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն*, Երևան. 1940։

Խանզադյան Է. Վ., *Գառնի, Պեղումների արդյունքները, 1949—1966 թթ. (վաղ բրոնզից մինչև ուրարտական շրջանը ներառյալ)*, Երևան, 1969։

Խանզադյան Է. Վ., *Ճաշենի № 6 կուրգանը*, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1960, № 2։

Խանզադյան Է. Վ., *Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում*, Երևան, 1967։

Խաչատրյան Վ. Ն., *Խեթա-հայկական դիցաբանական ընդհանրություններ*, ԼՀԳ, 1967, № 8։

Խաչատրյան Ժ. Դ., *Հայաստանում հայտնաբերված բազմանիստ կնիքներ*, ՊԲՀ, 1965, № 1։

Խաչատրյան Ժ. Դ., *Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղադիրում*, ԼՀԳ, 1966, № 1։

Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ., *Սյունիքի ժայռապատկերները*, Երևան, 1970։

Կըկյաշարյան Ս. Մ., *Բդեշխությունների առաջացումը Հայաստանում*, ՊԲՀ, 1966, № 4։

Կըկյաշարյան Ս. Մ., *Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ*, Երևան, 1970։

Կըկյաշարյան Ս. Մ., *Տիգրան 2-ին վերաբերող մի կարևոր ուղղում*, ՊԲՀ, 1967, № 4։

Կըկյաշարյան Ս. Մ., *Թագավորական իշխանությունը հին Հայաստանում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 1։

Հակոբյան Ս. Ն., *Հայ գյուղացիության պատմություն, հատ. 1 (վաղ ֆեոդալիզմի շրջան), Երևան, 1957։*

Հակոբյան Ս. Ն., *Ստրկությունը և ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիան հին Հայաստանում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1948, № 8։*

«Հայ ժողովրդի պատմություն» (ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար), մասն I, Երևան, 1958։

«Հայկական ՍՍՌ ատլաս», 1961, Երևան-Մոսկվա, Պատմական քարտեզներ (քարտեզների հեղինակ Ս. Տ. Երեմյան)

Հարությունյան Ն. Վ., *Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1959, № 2-3։*

Հացունի Վ., *Պատմութիւն հին հայ տարազին, Վենետիկ, 1923։*

Հյուբշման Հ., *Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1901։*

Հրանդ Արմեն, *Անկում Արտաշիսյան հարստության, Պեյրութ, 1967։*

Հրանդ Արմեն, *Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957։*

Ղասաբյան Զ. Մ., *Թեյշեբաինիի (Կարմիր-բլուրի) գինու կարասները, ՊԲՀ, 1959, № 34։*

Ղասաբյան Զ. Մ., *Թեյշեբաինիի (Կարմիր-բլուրի) երկրագործական մթերքների վերամշակման հարցի շուրջը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1959, № 9։*

Ղափանցյան Գր., *Ասսուրա-բաբելական բառեր հայերենում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1, 1945, № 3—4։*

Ղափանցյան Գր., *Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945։*

Ղափանցյան Գր., *Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940։*

Ղաֆադարյան Կ. Գ., *Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952։*

Մանանդյան Հ., *Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946։*

Մանանդյան Հ., *Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946։*

Մանանդյան Հ., *Կշիռները և չափերը հնագույն հայկական աղբյուրներում, Երևան, 1930։*

Մանանդյան Հ., *Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936։*

Մանանդյան Հ., *Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940։*

Մանանդյան Հ., *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944։*

Մանանդյան Հ., *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957։*

Մարտիրոսյան Հ. Ա., *Ուշբրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ», հատ. 2., Բրոնզեդարյան հուշարձաններ, պր. 2, Երևան, 1969։*

Մարտիրոսյան Հ. Ա., Մնացականյան Հ. Հ., *Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարին, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, № 10։*

Մարտիրոսյան Հ. Ա., Իսրայելյան Հ. Ռ., *Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971։*

Մարտիրոսյան Հ. Ա., Թորոսյան Ռ. Մ., *Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի հարցի շուրջը, ԼՀԳ, 1967, № 3։*

Մելիք-Փաշայան Կ. Վ., *Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963։*

Մելիք-Օհանջանյան Կ., *Միթրա-Միհրը «Սասնա ծռերի» մեջ, Երևան, 1946։*

Մնացականյան Ա. Շ., *Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1961։*

Մնացականյան Հ. Հ., *Արևապաշտության հետքերը Հայաստանում, «Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի», հատ. Ա, Երևան, 1948։*

Մնացականյան Հ. Հ., *Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, ՊԲՀ, 1965, № 2։*

Մուշեղյան Խ. Ա., *Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից, ՊԲՀ, 1970, № 3։*

Շուր Վ., *Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, Վիեննա, 1930։*

Պաֆենհոլց Կ. Ն., *Հայաստանի և Փոքր Կովկասի նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկ, Երևան, 1946։*

Պիվազյան Է., *Նախամեսրոպյան հայ գրի և գրականության հարցի շուրջը, «Մեսրոպ Մաշտոց» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1963։*

Ջամչյան Մ., *Պատմութիւն հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784։*

Սահինյան Ալ., *Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955։*

Սամուելյան Խ., *Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. Ա, Երևան, 1931։*

Սամուելյան Խ., *Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1939։*

Սամուելյան Խ., *Ստրկությունը հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր» ՀՍԽՀ, Պատմության և գրականության ինստիտուտի», 1937, № 2։*

Օրբելի Հ. Ա., *Առաջաբան, «Սասունցի Դավիթ» հայկական ժող. էպոս (համահավաք տեքստ), Երևան, 1939։*

Սարգսյան Գ. Խ., *Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ, ԲՄ, 1956, № 3։*

Սարգսյան Գ. Խ., *Անտիոքոս 3-րդ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, ԲՀ, 1969, № 1։*

Սարգսյան Գ. Խ., *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966։*

Սարգսյան Գ. Խ., *Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962։*

Սարգսյան Գ. Խ., *Նախամեսրոպյան շրջանի պատմագրությունը, ՊԲՀ, 1969, № 1։*

Սարգսյան Գ. Խ., *Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի գահատարիների քանակը ըստ Խորենացու, ԼՀԳ, 1967, № 12։*

Սարդարյան Ս. Հ., *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967։*

Սրվանձտյան Գ., *Գրոց-բրոց, Կ. Պոլիս, 1874։*

Տաշյան Հ., *Ուսումն դասական հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1920։*

Տեր-Ավետիսյան Ս., *Ուրարտական թագավոր Մենուա 1-ի կառուցած Շամիրամի ջրանցքը, Տեղ. ԳԱՀՖ, 1941, № 3—4։*

Տիրացյան Գ. Ա., *Արին բերդի սյունազարդ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1960, № 7—8։*

Տիրացյան Գ. Ա., *Արտաշես Ա-ի արամեատառ նորագյուտ արձանագրությունը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1957, № 10։*

Տիրացյան Գ. Ա., *Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1958, № 6։*

Տիրացյան Գ. Ա., *Հին հայկական պետության առաջացումը, ՊԲՀ, 1966, № 4։*

Տիրացյան Գ. Ա., *Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի մ. թ. ա. 3—4-րդ դարերի պատմության մասին, ԲՄ, 1962, № 6։*

Քալանթար Ա., *Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935։*

Օդաբաշյան Ա. Ա., *Քրիստոնեական ամանորի հետ կապված որոշ ծիսական վերապրուկներ, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1965, № 3։*

Բ. Ռուսերեն

Абибуллаев О. А., Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, СА, 1963, № 3.

Абих Г., Геология Армянского нагорья. Западная часть, ЗКОИРГО, т. XXI, 1899, Восточная часть, ЗКОИРГО, т. XXIII, 1902.

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.

Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.

Аракелян Б. Н., О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, ИФЖ, 1969, № 4.

Арин-берд, I, К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни, Ереван, 1961.

Арутюнян В. М., К вопросу о градостроительной культуре древней Армении, ИАНАОН, 1955, № 9, 1956, № 10.

Арутюнян Н. В., Биайнили (Урарту), Ереван, 1970.

Арутюнян Н. В., Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964.

Арутюнян Н. В., Новая клинописная таблетка из раскопок Кармир-блура. «Festschrift Johannes Friedrich», Heidelberg, 1959.

Арутюнян Н. В., Новые урартские надписи из Кармир-блура, Ереван. 1966.

Арутюнян Н. В., Хорхорская летопись Аргишти I, ЭВ, VII, 1953.

Арутюнян Н. В., Чтение и интерпретация урартской надписи из Гарни. ИФЖ, 1966, № 2.

Асланян А. Т., К истории происхождения Араратской котловины, «Доклады АН Арм. ССР», XI, № 1, 1949.

Байбуртян Е., По поводу древней керамики из Шреш-блура, СА, 1937.

Бокщанин А. Г., Парфня и Рим, ч. I, М., 1960, ч. II, М., 1966.

Болтунова А. И., Греческие надписи Армавира, «Известия» Армфана СССР, 1942, № 1—2.

Борисов А. Я., Надписи Артаксия (Арташеса) царя Армении, ВДИ, 1946, № 2.

Борьян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I, М., 1928.

Брюсов В., Летопись исторических судеб армянского народа, Ереван, 1940.

Бэнэцяну В., Некоторые вопросы этногенеза армян, ИФЖ, 1961, № 2.

Вавилов Н. И., Азия — источник видов, «Наука и жизнь», 1968, № 1.

Варданян Л. А., Постплиоценовая история Кавказско-черноморско-каспийской области, Ереван, 1948.

Байбуртян Е., Псевдо-неолитические поселения в Армении, СИИМК, Л., 1933.

Бальян С. П., Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, Ереван, 1969.

Бархударян С. Г., Урартское происхождение армянского нахарарского рода Арцруни, «Сб., в честь акад. И. А. Орбели», М.—Л., 1960.

Бациева С. Т., Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию, ВДИ, 1953, № 2.

Богачев В. В., Предварительный отчет о геологическом исследовании оз. Гек-Гель, «Изв. Кавк. геогр. общ.», т. XXIII, № 2.

Богачев В. В., Урмийское и Ванское озеро, «Изв. Азерб. Гос. университета», Баку, 1927, № 6, 1929, № 7.

Верховская А. С., Текстильные изделия из раскопок Кармир-блура, «Кармир блур», III, Ереван, 1955.

«Всемирная история», т. I, М., 1955, т. II, М., 1956.

«Всеобщая история архитектуры», т. II, кн. первая, М., 1949.

«Всеобщая история искусств», т. I, М., 1956.

Гамель, Об араратской кошенили. «Журнал министерства внутр. дел», т. XVII, 1, 1835, июль.

Гарни I, Б. Н. Аракелян, Результаты работы археологической экспедиции Института истории АН Арм. ССР, Ереван, 1951.

Гарни, II, Б. Н. Аракелян, Результаты работы Гарнийской археологической экспедиции 1954—1955 гг. (античный период), Ереван, 1957.

Георгиев В. И., Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958.

Гоян Г., 2000 лет армянского театра, т. I, Театр древней Армении, М., 1952.

Гукасов Абр., Основные черты строения Армянского нагорья, ЗКОИРГО, т. XXIII, вып. I, СПб., 1901.

Дандамаев М. А., Иран при первых Ахеменидах, М., 1963.

Дебец Г. Ф., *Трофимова Т. А.* и *Чебоксаров Н. Н.*, Проблемы заселения Европы, «Происхождение человека и древнее расселение человечества», М., 1951.

Джавахов И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб., 1905.

Джапаридзе О. М., Археологические раскопки в Триалети в 1959—1963 гг., СА, 1964, № 12.

Джапаридзе О. М., К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры, Тбилиси, 1961 (на груз. яз.).

Джаукян Г. Б., Урартский и индоевропейский языки, Ереван, 1963.

Джаукян Г. Б., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964.

Дьяконов И. М., История Мидии, М.—Л., 1956.

Дьяконов И. М., К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, ВДИ, 1952, № 1.

Дьяконов И. М., Некоторые данные о социальном устройстве Урарту, «Проблемы соц.-эк. истории древнего мира», Сб. памяти акад. А. И. Тюменова, М., 1963.

Дьяконов И. М., Последние годы Урартского государства по ассировавилонским источникам, ВДИ, 1961, № 2.

Дьяконов И. М., Предистория армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н. э. Хурриты, лувийцы, протоармяне, Ереван, 1968.

Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии, М., 1967.

Дьяконов И. М., Старкова К. Б., Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении. ВДИ, 1955, № 2.

Дьяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961.

Егиазаров С., Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, Сельская община. Казань, 1889.

Еремян С. Т., К вопросу об этногенезе армян, ВИ, 1951, № 7.

Еремян С. Т., О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1.

Еремян С. Т., Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху. ИАНАОН, 1948, № 11.

Еремян С. Т., Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении, *«Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», Հ. 1. Երևան, 1964։*

Еремян С. Т., Рабовладельческое общество древней Армении (автореферат докторской диссертации), М., 1953.

Еремян С. Т., Развитие городов и городской жизни в Древней Армении, ВДИ, 1953, № 3.

Еремян С. Т., Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4.

Есаян С. А., Оружие и военное дело древней Армении (III—I тыс. до н. э.), Ереван, 1956.

Ефименко П. П., Неолитический Мерсин, СА, 1959, № 1.

Ефименко П. П., Первобытное общество, Киев, 1953.

Жуковский П. М., Земледельческая Турция, М.—Л., 1933.

Замятнин С. Н., Находки нижнего палеолита в Армении, ИАНАОН, 1947, № 1.

Зограф А. Н., Античные монеты, «Материалы и исследования по археологии СССР», № 16, М.—Л., 1951.

Зулалян М. К., Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970.

Иванова И. К., Геологический возраст ископаемого человека, М., 1965.

Иванов В. В., Происхождение и история хеттского термина PANKU, «собрание», ВДИ, 1957, № 3, 1958, № 1.

Иванов В. В., Хеттский язык, М., 1963.

Иессен А. А., Азербайджанская археологическая экспедиция, МИА, 125, М.—Л., 1965.

Иессен А. А., Из исторического прошлого Мильско-карабахской степи, МИА, 125, М.—Л., 1965.

Иессен А. А., Кавказ и древний Восток в IV—III тыс. до н. э., КСИА, 1963, вып. 93.

«История СССР с древнейших времен до наших дней», т. I, М., 1966.

«История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства (на правах рукописи)», ч. I—II, М.—Л., 1939.

Исраелян М. А., О тутанской надписи, ИАНАОН, 1955, № 11.

Капанцян Г. А., Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Древняя Малая Азия, Ереван, 1956.

Капанцян Г. А., Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ереван, 1940.

Капанцян Г. А., Chetto-armeniaca, Ереван, 1932.

Капанцян Г. А., Хайаса — колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947.

Капанцян Г. А., Хеттские боги у армян. В связи с хеттским влиянием на армян и генезисом армянского пантеона вообще, Ереван, 1940.

Капанцян Г. А., Хурритские слова армянского языка, ИАНАОН, 1951, № 5.

Кафадарян К. К., Новые данные по архитектуре Урарту, СА, 1967, № 4.

Кошеленко Г. А., Внутриполитическая борьба в Парфии (вторая половина I в. до н. э.— начало I в. н. э.), ВДИ, 1963, № 3.

Кркяшарян С. М., Возникновение городов в Армении во II в. до н. э.—III в. н. э. «Научные доклады высшей школы. Исторические науки», 1961, № 4.
Крупнов Е. И., Древняя история Северного Кавказа, М., 1967.
Крупнов Е. И., Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность, СА, 1964, № 1.
Кудрявцев О. В., Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, ВДИ, 1948, № 3.
Кудрявцев О. В., Рим, Армения и Парфия во второй половине правления Нерона, ВДИ, 1949, № 3.
Кушнарева К. Х., Новые данные о поселении Узерлик-Тепе около Агдама, МИА, 125, М.—Л., 1965.
Кушнарева К. Х., Памятники медного века в Нагорном Карабахе, СА, XX, 1954.
Кушнарева К. Х., *Чубинишвили Г. Н.*, Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970.
Куфтин Б. А., Археологическая маршрутная экспедиция..., Тифлис, 1949.
Куфтин Б. А., Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948.
Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941.
Куфтин Б. А., Урартский колумбарий у подошвы Арарата и куро-аракский энеолит, ВМГ, т. XIII, В, Тбилиси, 1943.
Левинсон-Лессинг Ф. Ю., Предварительные соображения об использовании оз. Гокча (Севан)... Научные результаты экспедиции 1927 г., Л., 1929.
Леман-Хаупт К. Ф., Вступительная лекция по истории и культуре халдов, «Труды Тбилисского Гос. университета», VI, 1938.
Линч К. Ф., *Армения*, Путевые очерки и этюды, т. I, Тифлис, 1910.
Лосева И. М., Раскопки урартской крепости города Ирпуни..., СА, 1955, № 3.
Лукин Б., Археологические находки 1935—1936 гг. в окрестностях станиц Тульской и Даховской, близ Майкопа, ВДИ, 1939, № 3.
Любин В. П., Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества, СА, 27, 1957.
Максимова М. И., Античные города юго-восточного Причерноморья, М.—Л., 1956.
Манандян Я. А., Заметки о феоде и феодальном войске Парфии и Аршакидской Армении, Тифлис, 1932.
Манандян Я. А., Круговой путь Помпея в Закавказье, ВДИ, 1939, № 4.
Манандян Я. А., Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду, ВДИ, 1940, № 3—4.
Манандян Я. А., Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, ИАНАОН, 1951, № 4.
Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), Ереван, 1930, 2-е изд., Ереван, 1954.
Манандян Я. А., Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 15, 1945.
Марр Н. Я., Бог Sabazios у армян, «Известия Имп. Академии наук», 1911.
Марр Н. Я., История термина «абхаз», Сборник статей Н. Я. Марра «О языке и истории абхазов», М.—Л., 1938.
Марр Н. Я., Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915.
Марр Н. Я., *Орбели И. А.*, Археологическая экспедиция в 1916 г. в Ван, Петроград, 1922.
Марр Н. Я., *Смирнов Я. И.*, Вишапы, «Труды ГАИМК», Л., 1931.
Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.
Мартиросян А. А., Город Тейшебаини, Ереван, 1961.
Мартиросян А. А., К предистории древнейших этапов культуры Армении, ИФЖ, 1960, № 1.
Мартиросян А. А., Новые данные по истории города Тейшебаини, ИФЖ, 1963, № 3.
Мартиросян А. А., О древнем поселении около Ленинакана, ИАНАОН, 1952, № 10.

Мартиросян А. А., Первобытные иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники, ВОН, 1971, № 9.
Мартиросян А. А., Приереванский клад древней бронзы, КСИА, 1971, № 8.
Мартиросян А. А., Раскопки Аргиштихинили, СА, 1967, № 4.
Мартиросян А. А., Раскопки в Головино, Ереван, 1954.
Массон В. М., Неолит южной Турции, «Археология старого и нового света», М., 1966.
Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964.
Массон М. Е., Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства, «Труды ЮТАКЭ», т. V, Ашхабад, 1955.
Матвеев С. Н., Турция (Азиатская часть — Анатолия). Физико-геогр. описание, М.—Л., 1966.
Машкин Н. А., Принципат Августа, М., 1929.
Межлумян С. К., О распространении зубра в бассейне оз. Севан, «Ученые записки Ереванского Гос. ун-та», 1968, № 2.
Меликишвили Г. А., К вопросу о царских хозяйствах и рабах-пленниках в Урарту, ВДИ, 1953, № 1.
Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959.
Меликишвили Г. А., Наири—Урарту, Тбилиси, 1954.
Менабде Э. А., Хеттское общество, Тбилиси, 1965.
Мещанинов И. И., Язык ванских клинописных надписей на основе яфетического языкознания, I, Л., 1932.
Миллер А. А., Археологические исследования в Нахичеванской республике, «Сообщ. ГАИМК», 1, 1926.
Мнацаканян А. О. и Тирацян Г. А., Новые данные о материальной культуре древней Армении, ИАНАОН, 1961, № 8.
Мнацаканян А. О., Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г., СА, 1957, № 2.
Мнацаканян А. О., Раскопки могильников у селения Атарбекян, КСИИМК, вып. 60, 1955.
Моммзен Т., История Рима, т. III, М., 1941, т. V, М., 1949.
Мунчаев С. М., Древнейшая культура северо-восточного Кавказа, МИА, 100, 1961.
Надимашвили С. М., Раскопки городища Гудабертка-Цихис гора в 1956 г. Тбилиси, 1957.
Нариманов И. Г., Исмаилов Г. С., Акстафачайское поселение близ города Казах, СА, 1962, № 4.
Никольский М. В., Клинообразные надписи ванских царей, открытые в пределах России, М., 1898.
«Очерки истории СССР (III—IX вв.)», М., 1958.
Паничкина М. З., Палеолит Армении, Л., 1950.
Патканов К., Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб., 1881.
Пахомов Е. Д., Монетные клады Азербайджана, «Труды общества обследования и изучения Азербайджана», вып. 3, Баку, 1926.
Периханян А. Г., Арамейская надпись из Гарни, ИФЖ, 1964, № 3.
Периханян А. Г., Арамейская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, № 4.
Периханян А. Г., Древнеармянские востаники, ВДИ, 1956, № 2.
Периханян А. Г., К вопросу о происхождении армянской письменности, «Переднеазиатский сборник», М., 1966.
Периханян А. Г., К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4.
Периханян А. Г., Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1959.
Пигулевская Н. В., Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956.
Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья, Л., 1949.
Пиотровский Б. Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959.
Пиотровский Б. Б., Искусство Урарту, Л., 1962.

Пиотровский Б. Б., История и культура Урарту, Ереван, 1944.
Пиотровский Б. Б., Кармир-блур, I—III, Ереван, 1950—1955.
Пиотровский Б. Б., Кармир блур, Л., 1970.
Пиотровский Б. Б., О происхождении армянского народа, Ереван, 1946.
Пиотровский Б. Б., Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII, 1955.
Пиотровский Б. Б., Урарту — древнейшее государство Закавказья, Л., 1939.
Постовская Н. М., Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917—1957 гг.), М., 1961.
Равдоникас В. И., История первобытного общества, I, Л., 1939.
Ранович А. Б., Восточные провинции римской империи в I—III вв., М.—Л., 1949.
Ранович А. Б., Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950.
Риттер К., Землеведение Азии, т. I, СПб., 1856.
Романов К. К., Развалины храма римского типа в Баш-Гарни, «Сб. из истории докапиталистических формаций», М.—Л., 1933.
Ростовцев М. И., Апараиская греческая надпись царя Тиридата, «Анийская серия», № 6, СПб., 1911.
Ростовцев М. И., Новая греческая надпись из Эчмиадзина, «Христианский Восток», т. III, вып. 3, СПб., 1915.
Сардарян С. А., Палеолит в Армении, Ереван, 1954.
Саркисян Г. Х., Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.), ВДИ, 1955, № 3.
Саркисян Г. Х., О двух значениях термина «дастакерт» в ранних армянских источниках, сб. «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран», М., 1967.
Саркисян Г. Х., Обожествление и культ царей и царских предков в Древней Армении, ВДИ, 1966, № 2.
Саркисян Г. Х., Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960.
Солодухо Ю. А., Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, «Советское востоковедение», II, 1941.
Солодухо Ю. А., Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии во II—V вв. н. э. «Ученые записки ЛГУ», № 78, серия ист. наук, вып. 9, 1941.
Струве В. В., Арийская проблема, «Советская этнография», 1947, VI—VII.
Струве В. В., История Древнего Востока, М., 1941.
Струве В. В., Очерки социально-экономической истории древнего Востока, М.—Л., 1934.
Тарн В. В., Эллинистическая цивилизация, М., 1949.
Тахтаджян А. Л., Ботанико-географический очерк Армении, Тбилиси—Ереван, 1941.
Тахтаджян А. Л., Габриелян А. А., Опыт стратиграфической корреляции вулканических долин и пресноводных отложений плиоцена Малого Кавказа, «Доклады АН Арм. ССР», VIII, № 5, 1948.
Тер-Аветисян С. В., Археологическое обследование городища и крепости «Древний Армавир», «Научный сборник Армфана», Ереван, 1941.
Тер-Аветисян С. В., Курганы Хасанкалы, «Известия Кавказского историко-археологического института», т. IV, Тифлис, 1924.
Тирацян Г. А., Ахеменидские традиции в древней Армении, «XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады советской делегации», М., 1960.
Тирацян Г. А., К вопросу о расписной керамике древней Армении, ИФЖ, 1955, № 3.
Тирацян Г. А., К вопросу о торевтике и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, ИФЖ, 1969, № 1.
Тирацян Г. А., О торговых связях Армении с Сирией, «Палестинский сборник», 1959, № 4.
Тирацян Г. А., Опыт периодизации материальной культуры древней Армении, ИАНАОН, 1957, № 2.
Тирацян Г. А., Памятник коммунальной техники древней Армении. Баня в крепости Гарни, ИФЖ, 1959, № 2—3.

Тирацян Г. А., Страна Коммагена и Армения, ИАНАОН, 1956, № 3.
Тирацян Г. А., Урарту и Армения, ВОН, 1968, № 2.
Тревер К. В., Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953.
Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV в. до н. э.—VII в. н. э., М.—Л., 1959.
Туманян М. Г., Культурные растения урартского периода в Арм. ССР, ИАНАОН, 1944, № 1—2.
Туманян М. Г., Основные этапы эволюции ячменей в Армении, «Извест. АН Арм. ССР (биолог. и сельхоз. науки)», Ереван, 1948, № 1.
Тураев Б. А., История Древнего Востока, II, Л., 1935.
Уваров П. С., Могильники Северного Кавказа, МАК, VIII.
Флиттнер Н. Д., Культура и искусство Двуречья, М.—Л., 1958.
Халатянц Г. А., Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского, М., 1903.
Халатянц Г. А., Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, М., 1896.
Халатянц Г .А., Очерк истории древней Армении, М., 1910.
Хачатрян Г. С., Материальная культура Артика, Ереван, 1963.
Церетели Г. В., Армазская билингва, Тбилиси, 1941.
Церетели Г .В., Эпиграфические находки в Мцхете, ВДИ, 1948, № 2.
Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956.
Черных Е., Первый металл планеты, «Наука и жизнь», 1968, № 7.
Чубинишвили Т. А., Амиранис-гора, Тбилиси, 1963 (на груз. яз.).
Чубинишвили Т. А., Древнейшая культура в двуречье Куры и Аракса, Тбилиси, 1965 (на груз. яз.).
Янковская Н. Б., Землевладельческие большесемейные домовые общины в клинописных источниках, ВДИ, 1959, № 1.
Янковская Н. Б., Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, 1956, № 1.
Янковская Н. Б., Общинное самоуправление в Угарите. ВДИ, 1962, № 3.
Янковская Н. Б., Хурритская Аррапха, ВДИ, 1957, № 1.

Գ. Օտար լեզուներով

Abeghian M., Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899.
Adontz N., Histoire d'Arménie, Paris, 1946.
Amandry P., Toreutique achéménide, „Antike Kunst", 1959, № 2.
„Antioch on the Orontes", II. The Excavations of 1933—1946, Princeton, 1938.
Aslan K., Etudes historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909.
Babelon E., Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890.
Balkan K., Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften, „Anatolia", 5 (1960).
Barnett R. D., The Excavations of the British Museum at Toprak Kale, near Van, „Iraq", XII, 1, 1950.
Bedoukian P. Z., A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, Reprinted from the American Numismatic Society, „Museum Notes", 14, New-York, 1968.
Belck W., Aus den Berichten über die armenische Expedition, 9. Majafarkin und Tigranokerta, ZE, 1899.
Belck W. und *Lehmann C. F.*, Ueber neue armenische Keilinschriften, ZE, XXIV, II Heft, Berlin, 1892.
Bellinger A. R., The End of the Seleucides, „Transactions of Connecticut Academy of arts and sciences", vol. 38, June 1949.
Benedict W. C., Two urartian inscriptions from Azerbaijan, JCS, XIX, 1965, № 2.

Bengtson H., Die Strategie in der hellenistischen Zeit, II, München, 1944.
Billerbeck A. und Delitzsch F., Die Palastiore Salmanassars II von Balavat, „Beiträge zur Assyriologie", VI, 1, 1908.
Bittel K., Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens, Tübingen, 1950.
Bittel K., Prehistorische Forschungen in Kleinasien. Istanbul, 1936.
Botta P. E. et *Flandin E.*, Monuments de Ninive, II, Paris, 1849.
Bonnet H., Die Waffen der Völker des Alten Orients, Leipzig, 1926.
Bossert H., Altsyrien, Tübingen, 1951.
Braidwood R. J. and Braidwood L. S., Excavations in the plain of Antioch, vol. XXI, Chicago, 1960.
Buchheim H., Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius, Heidelberg, 1960.
Burney C. A., Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, AS, VIII, 1958.
Burney C. A. and Lawson G. H., Urartian reliefs at Adilcevaz, on lake Van, AS VIII, 1958.
Burton-Brown T., Excavations in Azerbaijan, London, 1948.
„The Cambridge Ancient History", IX, Cambridge, 1932, X, Cambridge, 1934, XI, Cambridge, 1965.
Dalton O. M., The treasure of the Oxus with other exemples of early oriental metal-work, London (III edition), 1964.
Debevoise N., A political history of Parthia, Chicago, 1938.
Delaporte L., Les Hittites, Paris, 1936.
Dobiaš J., Les premiers rapports des romaines avec les parthes, „Archiv orientální", 3 (1931).
Dörner F. K., *Goell T.*, Arsameia am Nympaios, „Istanbuler Forschungen", Bd. 23, 1963,
Droysen I. G., Geschichte des Hellenismus, 1—3, Hamburg, 1836—1893.
Dubois F. de Montpereux, Voyage autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abchases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, III, Paris, 1839.
Dupont-Sommer A., Deux inscriptions araméens trouvées près du lac Sevan (Arménie),.. „Syria", XXV (1946—1948), № 1—2.
Dyson R. N. and Joung T. C., The Solduz valley, Iran, Pisdeli Tepe, „Antiquity", 1960, № 133.
Eckhardt K., Die armenischen Feldzüge des Lucullus, „Klio", IX, 1909, X, 1910.
Fabricius, Theophanes von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888.
Forrer E., Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1910.
Forrer E., Hajasa-Azzi, „Caucasica", 1931, № 9.
Freh N., Felszeichnungen in Südostanatolien, „Türk Tarih kurumu Belleten", 1957, XXI, 84.
Friedrich J., Churritische Märchen und Sagen in hethitischer Sprache, ZA, XLIX, 1950.
Friedrich J., Der churritische Mythus von Schlangendämon Hedammu in hethitischher, Sprache, AO, VIII.
Friedrich J., Staatsverträge des Hattireiches, 2. Teil, „Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft", 34, 1, Leipzig, 1930.
Garstang I., L'art néolitique a Iericho, „Syria", 1935, v. XVI.
Garstang I., Prehistoric Mersin, Oxford, 1953.
Gelzer H., Zur armenischen Götterlehre, Sonderabdruck aus der „Berichten der Kön. Säshs. Gesellschaft der Wissenschaften", Sitzung von 7 Dez. 1895.
Genouillac H., Ceramique cappadocienne, „Musée du Louvre". I—II, 1926.
Ghirshman R., Fouilles de Sialk, vol. I, Paris, 1939.
Ghirshman R., Notes iraniennes, IV, Le Tresor de Sakkez „Artibus Asiae", XIII, 3, 1950.
Goetze A., Die Annalen des Mursilis, „Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft", 38, Leipzig, 1933.

Goetze A., Kleinasien, 2, Ausgabe, München, 1957.

Goell T., Throne above the Euphrates, „National Geography", vol. 119, № 3. March 1961.

Groussel R., Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris, 1947.

Groussel R., Préface, N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946.

Gurney O. R., Mita of Pahhuwa, „Annals of Archaeology and Anthropology, University of Liverpool", XXVIII, 1948.

Güterbock K., Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians, Berlin, 1906.

Güterbock H. G., The Deeds of Suppiluliumas as Told by his Son Mursilis II, „Journal of Cuneiform studies" X, 4, 1956.

Gutschmid A., Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene, St. Petersbourg, 1887.

Gutschmid A., Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen, 1888.

Habicht Chr., Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides, „Hermes, Zeitschrift für klassische Philologie", 1953, 2.

„Handbuch der Orientalistik", W. B. Henning., Mitteliranisch, Leiden, 1958.

Head B. V., Historia numorum. A Manual of Greek Numismatics, London, 1963.

Henderson B. W., The Chronology of the Wars in Armenia A. D. 51—63. „Classica Review", XV, 1901.

Holleaux M., Etudes d'éphigraphie et d'histoire grecques, III, Lagides et Séleucides, Paris, 1942, XVI. Ardys et Mithridates.

Honigmann E., Kommagene, Pauly-Wissowa-Kroll Realencyklopädie.

Hulin P., New urartian inscriptions from Adilcevaz, AS, IX, 1959.

Hulin P., Urartian stones in the Van museum, AS, VIII, 1958.

Humann K. und Puchstein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin. 1890.

Jenny A., Schamiramalti, „Praehistorische Zeitschrift," XIX, 1928, № 3/4.

Jouguet P., L'imperialisme macedonien et l'hellenisation de l'Orient. Paris, 1927.

Judeich W., Kleinasiatische Studien, Marburg, 1892.

Junge P. J., Dareios I, König der Perser, Leipzig, 1944.

Junge P. J., Parthia, PWK RE, 36. Halbband, 1949.

Kaerst J. P., Geschichte des Hellenismus, I—II. Lp., 1927.

Kammenhuber A., Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968.

Kent R. G., Old Persian, New Haven, 1953.

Kiepert R., Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906.

Kuhn A., Beiträge zur Geschichte der Seleuciden vom Tode Antiochos VII Sidetes bis auf Antiochos XIII Asiaticos (129—64 v. Chr.), Altkirch, 1891.

Landsberger B., Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend, Leipzig, 1925.

Landsberger B., Sam'al, Ankara, 1948.

Langlois V., Numismatique générale de l'Arménie, Paris, 1859.

Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, I, Berlin und Leipzig, 1910, II, 1. Berlin und Leipzig, 1926.

Lehmann-Haupt C. F., Materialen zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, „Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen", Philologisch-historische Klasse, N. F., Bd. IX. № 3, 1907.

Leuze O., Die Satrapieneinteilung in Syrien und im Zweistromlande von 530—320, Halle, 1935.

Mall van M., Early Mesopotamia and Iran, London, 1965.

Mallowan M., Tell Arpachia, „Iraq", II, 1935.
Markwart J., Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte. Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, „Handes Amsorya", 1927, № 11.
Marquart J., Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919.
Marquart J., Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i, Berlin, 1901.
Markwart J., Le berceau des arméniens, „Revue des études arméniennes", 1928, VIII, fasc. 2.
Markwart J., Südarmenien und Tigrisquellen nach den griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.
Marquart J., Untersuchungen zur Geschichte Erans, I, Göttingen, 1896.
Mashkur M. Javad, Urartu inscription in Iranian Azerbaijan, Tehran, 1955.
Mattingly H., Coins of the Roman Empire in the British Museum, v. I, London, 1923.
Mellaart J., Anatolian chronology in early and middle bronze age, AS, VII, 1957.
Mellaart J., Earliest Civilisations of the Near East, London, 1963.
Mellaart J., Excavations at Catal Hüyük, AS, XI, 1961, XII, 1962, XIII, 1963, XIV, 1964.
Mellaart J., Excavations at Hacilar, AS, VIII, 1958, IX, 1959, X, 1960, XI, 1961.
Meyer E., Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien, Zürich, 1925.
Meyer E., Geschichte des Altertums, Bd. II, I Abt., 1928.
Migeon G., Les acroissements des Musées du Louvre, „Les Arts", № 1, 1901.
Miller K., Die Peutingerische Tafel, Stuttgart, 1962.
Miller K., Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.
Minns E. H., Parchments of the Parthian period from Avroman in Kurdistan, „The Journal of Hellenic Studies", vol. XXXV, part I, 1915.
Morgan J. de, Mission scientifique au Caucase, t. I, Paris, 1889.
Morgan J. de, Histoire du peuple arménien, Nancy—Paris—Strasbourg, 1919.
Morgan J. de, La Préhistoire Orientale, III, Paris, 1927.
Morgan J. de, Manuel de numismatique orientale de l'Antiquité et du Moyen Age, tome I, Paris, 1923.
Morkholm O., Antiochus of Syria, Kobenhavn, 1966.
Nilsson M. P., Geschichte der griechischen Religion, II Band, Die hellenistische und die römische Zeit, München, 1961.
Niese B., Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea, 3 Teil, von 188 bis 120 v. Chr., Gotha, 1903.
Oppenheim L., Der Tell-Halaf, Berlin, 1934.
Parrot A., Mari, Paris, 1945.
Przeworski St., Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500—700, Leiden, 1939.
Perikhanian A., L'inscription araméenne du roi Artašes trouvée à Zanguezour (Siwnik'), REANS, t. III, Paris, 1966.
Perkins A., The comparative archaeology of Early Mesopotamia, Chicago, 1960.
Porada E., Alt-Iran, „Kunst der Welt", Baden-Baden, 1962.
„Reallexikon der Assyriologie", I—II, Berlin und Leipzig, 1928—1938.
Reilly E. B., Tilkitepedeki ilk kaziler 1937 (First excavations at Tilkitepe 1937), „Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya dergisi", IV, 1940.
Reinach Th., Mithradates Eupator König von Pontos, Leipzig, 1895.
Rider G. Le, Monnaies grecques acquises par le Cabinet des médailles en 1959, RN, 1960.
Rostovtzeff M. I., The Social and Economic History of the Hellenistic World, v. I—III, Oxford, 1941.

Safar, Tell Hassuna, „Journal of New Eastern Studies", 1945. IV.
Sandalgian J., Histoire documentaire de l'Arménie, t. I—II, Rome. 1917.
Schachermeyer F., Tuschpa, „Reallexicon der Vorgeschichte", XII, Berlin, 1929.
Schaeffer Cl. F. A., Stratigraphie comparée de l'Asie Occidentale, Oxford, 1948.
Schmidt E., Excavations at Tepe-Hissar, Philadelphia, 1937.
Schmidt E., Persepolis, I, Chicago, 1953.
Schmidt E., Alishar, Chicago, 1931.
Schmitt H. H., Untersuchungen zur Geschichte Antiochos des Grossen und seiner Zeit, Wiesbaden, 1964.
Seyrig H., Antiquitées Syriennes (42). Sur les ères de quelques villes de Syrie, „Syria", 1950, XXVII.
Seyrig H., Trésor monetaire de Nisibe,. RN, Paris, 1955.
Speiser E. A., Excavations at Tepe-Gawra, I, Philadelphia, 1935.
Speiser E. A., Introduction to Hurrian, New Haven, 1941.
Tarn W. W., Alexander the Great. I—II, London, 1948.
Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, Georgetown University Press, 1963.
Toynbee A. and *Meyers E. D.*, Historical Atlas, London—New York—Toronto, 1959.
Tschertkower V., Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grrossen bis auf Römerzeit, „Philologus", Supplementband, XIX, H. 1.
Tseretheli M., Die neuen chaldischen Inschriften König Sardurs von Urartu, Heidelberg, 1928.
Tseretheli M., Etudes ourartéennes, III, La stele de Sidikan-Topzaoua, RA, XLIV, 1950, № 4, XLV, 1951, № 1, 4.
Tseretheli M., L'inscription de la stele de Hagi, RA, 1958, № 1, 2.
Vanden Berghe L., Archeologie de l'Iran ancien, Leiden. 1959.
Weidner E. F., Politische Dokumente aus Kleinasien, 1, „Boghazkoi—Studien", VIII, Leipzig, 1923.
Welles C. B., Royal correspondence in the Hellenistic Period, New Haven, 1934.
Wolski J., Arsaces I le fondateur du royaume parthe, "Eos" XXIX, 2 (1938).
Wolski J., Arsaces II et la généalogie des premiers Arsacides, „Historia", IX, April, 1962, Heft 2.
Wroth W., Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԲՄ—Բանբեր Մատենադարանի
ԲՀ — Բանբեր Համալսարանի
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ԽՏ — Խորխորյան տարեգրություն
ՆՀԲ — Նոր հայկազյան բառարան
ՊԲՀ — Պատմա-բանասիրական հանդես
Տեղ. ԳԱՀՖ — Տեղեկագիր ՍՍՀՄ ԳԱ-ի հայկական ֆիլիալի
Տեղ. ՀԳԱՀԳ—Տեղեկագիր Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի (հասարակական գիտություններ)
АВИИУ — И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, №№ 2, 3, 4.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВИ — Вопросы истории.
ВМГ — Вестник музея Грузии.

ВОН — Вестник общественных наук.
ГАИМК — Государственная Академия истории материальной культуры.
ДАНА — Доклады АН Арм. ССР.
ЗКГО — Записки Кавказского географического общества.
ЗКОИРГО — Записки Кавказского отделения Императорского русского географического общества.
ИАГУ — Известия Азербайджанского государственного университета.
ИАНАБСН — Известия АН Арм. ССР (биологические и сельскохозяйственные науки)
ИАНАОН—Известия АН Арм. ССР (общественные науки).
ИАФАН — Известия армянского филиала АН СССР.
ИФЖ — Историко-филологический журнал.
КСИА — Краткие сообщения института археологии АН СССР.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
МАК — Материалы археологии Кавказа.
МИА — Материальная история Азербайджана.
МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР.
СА — Советская археология.
СВ — Советское востоковедение.
Труды ЮТАКЭ — Труды Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции.
УКН — *Г. А. Меликишвили*, Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
УПД — *И. М. Дьяконов*, Урартские письма и документы, М.—Л., 1963.
ЭВ — Эпиграфика Востока.

AO — Archiv Orientální
ARAB — *D. D. Luckenbill*, Ancient Records of Assyria and Babylonia. I—II, Chicago, 1926—1927
AS — Anatolian Studies
CAH — The Cambridge Ancient History
CICh — *C. F. Lehmann-Haupt*, Corpus Inscriptionum Chaldicarum, Berlin und Leipzig, I, 1928, II, 1935
JCS — Journal of Cuneiform Studies
JNES — Journal of New Eastern Studies
PAR — *E. Forrer*, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1920
PWRE — *Pauly—Wissowa—Kroll*, Realencyklopädie der Altertumswissenschaft
RA — Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale
RCAE — *L. Waterman*, Royal Correspondence of the Assyrian Empire, Ann Arbor I—II, 1930, III, 1931, IV, 1936
REArm — Revue des études arméniennes (Nouvelle série)
RLA — Reallexikon der Assyriologie, I—II, Berlin und Leipzig, 1928—1938
RN — Revue numismatique
TTKB — Türk Tarih Kurumu Belleten
ZDMG — Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZE — Zeitschrift für Ethnologie